ВСЕУКРАЇНСЬКА АКАДЕМІЯ НАУК
ІСТОРИЧНА СЕКЦІЯ
„L'Ukraine", revue des études de l'Ukraine, sous la direction de M. Hrushevsky
Sommaire voir *verso*

Рк Т3(2Ук)
У45

УКРАЇНА

НАУКОВИЙ ДВОХМІСЯЧНИК УКРАЇНОЗНАВСТВА

ПІД РЕДАКЦІЄЮ
АКАД. МИХАЙЛА ГРУШЕВСЬКОГО

Кн. 6 1925

ДЕРЖАВНЕ ВИДАВНИЦТВО УКРАЇНИ

[C61 (47.711 Київ) Укр. Акад. Наук 1:9 (47.7)

ВСЕУКРАЇНСЬКА АКАДЕМІЯ НАУК
ACADÉMIE DES SCIENCES d'UKRAINE—SECTION HISTORIQUE
„L'Ukraine", revue bimestrielle des études de l'Ukraine,
sous la direction de M. Hrushevsky, président de la Section

УКРАЇНА

НАУКОВИЙ ДВОХМІСЯЧНИК УКРАЇНОЗНАВСТВА

ОРГАН ІСТОРИЧНОЇ СЕКЦІЇ АКАДЕМІЇ
(б. Українського Наукового Товариства в Київі)
ПІД ЗАГАЛЬНОЮ РЕДАКЦІЄЮ ГОЛОВИ СЕКЦІЇ
акад. МИХАЙЛА ГРУШЕВСЬКОГО

Закінчено книгу 1 грудня

1925
книга 6

КИІВ

Загального числа
книга 15

ДЕРЖАВНЕ ВИДАВНИЦТВО УКРАЇНИ

Дозволяється випустити в світ.
Неодм. Секретар Академії Наук акад. **А. Кримський.**
10 Січня 1926 р.

Київськ. Окрліт Ч. 13970
Держтрест „Київ - Друк",
2-га друк. Пушкинська, 4.
Замовлен. Ч. 776 — 3.000.

1825—1925.

Сю книжку присвячуємо століттю декабрського повстання. Ряд инших видавництв в цілім Радянським Союзі і на Україні зокрема присвятив спеціяльні видання—почасти вже випущені, почасти ще в друку—вияснению сього многоважного, в розвитку революційної ідеології, моменту старого життя. В ряді инших публікацій, матеріял зібраний в сій книжці, повинен послужити його освітленню, а ще більше—притягненню уваги дослідників до місцевих українських умов, в котрім виникло се повстання—до останнього вияснення поставленого тут питання:

Українські декабристи чи декабристи на Україні?

В якій мірі декабрське повстання було звязане з соціяльно-економічними і національними умовами українського життя? Яке значіння мало воно в розвитку подій, що протягом отсього століття 1825—1925,

від початків романтичного націоналізму і народництва,

через соціяльно-політичні схеми кирило-методіївців,

привело нас до нинішнього реального факту — до робітничо-селянської української держави, до соціялістичного будівництва в рамцях радянської федерації, в котрім ми тепер на ріжних ділянках життя беремо уча ть?

Після недовгого, але гострого занепаду наукової роботи, спричиненого тяжкими умовами горожанської війни, пошести й голоду, наступають знову сприятливіші обставини, і наш журнал в ряді инших факторів нового культурного руху, спішить відроджувати й будити дослідчу роботу на полі нашої науки, використовуючи пам'ятні дні, що приводять нам під розвагу і аналіз ріжні стадії сього тяжкого і тернистого, але славного і побідного столітнього шляху революційної мисли і революційної дії.

Святкувалисьмо пятдесятліття колективної київської праці над відтворенням соціяльної історії України, так як вона переломилася в поетичній уяві народу і могла служити, на гадку тодішніх діячів, опертям для революційної організації мас.

Присвятилисьмо одну з чергових книжок Шевченкові, другу—Костомарову, як представникам української революційної гадки середини століття.

Одну з найближших присвятимо пятдесятиліттю місії Драгоманова: його виїздові закордон для звязку з загальним революційним рухом, для заснування революційного українського органу, що виявляв би визвільні змагання України, і заразом давав би їй програму і план.

За нею прийде черга на Франка—з нагоди десятиліття смерти сього найталановитішого і найзаслуженішого з наступників Драгоманова, що приготовляли прихід першої революції.

Ювілей сеї „генеральної репетиції великої робітничо-селянської революції“ ми як уміли теж відсвяткували.

Ся серія поминок принесених сими роками помітно причиняється до розрухання наукових, дослідчих інтересів в широких кругах наших—виходячи далеко за професійні наукові сфери. Ми сподіваємось, що коли вона завершиться в наступаючім році, ми побачимо перед собою не тільки цілком показну літературу, значну скількість матеріялу, масу

цінних спостережень,—але і цінні кадри робітників, які поведуть далі роботу, аналізуючи сей матеріял, приводячи в звязок відокремлені помічення і констатування, і дадуть нам нову, більш конкретну і реальну, не розірвану, а звязлу історію сього походу українського економічного і політичного розкріпощення, соціяльного і національного визволення, довершеного протягом сього пам'ятного, єдиного в нашій історії століття.

Схему ми маємо, принаймні в головних рисах.

В загальних пунктах уявляємо собі, як зріст продукційних сил і засобів шукав собі визвільних гасл і організаційних форм то в традиціях старої української, селянсько-міщанської і дрібно-шляхецької визвільної боротьби, то у взірцях даних світовою революцією і зокрема французьким соціялізмом, від Бабефа до Сен-Сімона і Прудона. Знаємо який інтерес декабристське повстання викликáло в Кирило-Методієвськім гурті, і яким пієтизмом окружав сих мучеників свободи Шевченко в своїй творчости. Знаємо як паралельно відбивались серед українських діячів 1870—80 р.р., що вважали себе спадкоємцями кирило-методієвців, з одної сторони—ідеї Фуріє, Прудона і Маркса, з другої—висліджуваннє тої традиційної нитки, що „тягнеться в нашому мужицтві", мовляв Драгоманов, і повинна послужити до сплетення народньої української традиції з новим европейським визвільним рухом (передмова до „Громади" 1878 р.—Истор. Пѣсни Малорусскаго Народа 1874–5, „Політ. Пісні" 1883—5). Знаємо безнастанні шукання спільної лінії і спільного фронту з великоруським визвільним рухом, і заразом—силкування якось розминутися з невгавущим російським централізмом, вимежувати собі самостійне місце і свобідний рух у спільнім поході до національного і політичного визволення, забезпечення повноти національного життя в автономній чи незалежній Україні, соціялістичній федерації чи „Вільній Спілці"—як кому се тоді уявлялось.

Знаємо в загальних рисах, в загальній схемі. Але приходить крайній час на те, щоб узброївшися досвідом останніх літ, з високостей нинішніх соціяльних і національних досягнень переглянути детальніш весь сей столітній процес та заповнити сю схему твердим реальним змістом. Розглянути ріжні течії—традиціоналістичні і універсалістичні, демократичні і соціялістичні, опортуністичні й радикальні. Пошукати під ними реального класового чи продукційного ґрунту, вислідити впливи реальних економічних і соціяльних змін в еволюції сих течій, в їх успіхах і розчаруваннях, в спробах ширшого синтезу („єдиного національного фронту"), що виникáли від часу до часу, і в диференціюваннях їх по лініях економічних і класових ріжниць, що наступали по тих спробах.

Пророблення сеї роботи, неминучо потрібної навіть для того щоб оцінити й уяснити собі нинішні досягнення в процесі громадського і національного будівництва, стає черговим і невідхильним обовязком наукових сил скупчених в наукових установах Радянської України, в дослідчих катедрах, зокрема—їх аспірантури, що з року на рік так помітно зростає, в числі і в науковій підготовці. Я сподіваюсь, що нинішня поминка наша послужить також імпульсом нашому науковому молоднякові на тих широких шляхах, що по всіх попередніх недогодах починають стелитися перед ним, власне перед ним — черговим науковим кадром нашого краю. Я сподіваюсь, що за рік се він уже виступить перед нами з пробами серйозного наукового аналізу нагромадженого матеріялу з важними гадками і спостереженнями над тим столітнім процесом, що привів радянське громадянство, наш робітничо-селянський народ на нинішні позиції.

Так нехай буде.

Мих. Грушевський.

ІВАН РИБАКОВ.

1825-й рік на Україні.

1825-й рік на Україні пройшов під ознакою не просто лише відгуків того, що скоїлось на півночі, коли власне почалась сумна „Миколаївська доба“. Треба нам рішуче відмовитися від тверджень старої історіографії, і уявити собі революційний рух 1825 р. на Україні не лише як сторінку історії „підготовки повстання в Петербурзі“.

Ми знаємо, що „південна Росія“ того часу жила своїм особливим життям, яке мало свій своєрідний вплив на майбутнє царської Росії.

Прилучивши Новоросію й Крим, Росія вступила в нову економічну фазу: для неї відкрилися нові, дуже привабливі можливості через придбання „чорноморської скважини“. Значіння цієї „скважини“ добре усвідомили раніш, ніж инші катеринінські вельможі „із южан“, як, наприклад, кн. М. В. Репнін та Безбородько.

Разом із завоюванням і заселенням чорноморського степу торговельний капітал рушив на південь, пильнуючи розвиток торгівлі. Історія новоросійської колонізації, швидкого відбудування нових міст—Херсона, Миколаїва, Катеринослава, Одеси—це історія невпиннного зростання нових економічних факторів, що характеризують нову добу в історії царизму і являють собою внутрішні противенства.

Майже одночасно з досягненням „чорноморської скважини“ було, як відомо, скасовано внутрішні митниці, і це сприяло швидкому розвиткові торгівлі. На південь, до Чорного моря, почали возити ріжний крам, „богатства девственной страны“, за виразом Сперанського, цеб-то сировину: хліб (зерно), льон, худобу, шкіри, щетину, насіння. Кожен більш-менш заможний поміщик, або просто колоніст бере жваву участь у постачанні цих продуктів для заморських кораблів. Торгівля й збут зростають надзвичайно швидко, настільки, що чужоземці навіть висловлюють думку, що нові міста в недалекому майбутньому розвинуться в найважливіші центри всесвітньої торгівлі.

Торговельний капітал набирає з початку XIX ст. надзвичайної сили й ваги на півдні Росії і починає торговельну експлоатацію народньої праці: він стає за справжнього організатора життя. У всіх галузях народньої економіки ми відчуваємо його ролю: зростає збут продуктів до моря, притягаючи численні армії продавців, посередників, крамарів, портових робітників; за впливом цього збуту зростає поміщицьке господарство, і не лише зростає, але прагне до поліпшення техніки; за тим-же впливом зростає місцевий ринок, втягаючи сільське ремесництво до грошового обігу.

За відомостями Семьонова [1]), вивіз краму з чорноморських портів за двадцять років від р. 1768 до 1780-го зростає на 129%, в той час, коли вивіз з балтицьких портів зростає тільки на 44%.

Особливо швидким темпом пішов розвиток торговельного капіталу в період 1780—1804 р., коли ріжноманітні зовнішні обставини цьому спри-

---

[1]) А. Семенов, Изучение исторических сведений о российской торговле и промышленности т. III, стор. 47.

яли: в країнах Заходу відчувається велика потреба в східній сировині— найбільше в збіжжі, — як наслідок періодичних „голодных полос", а також у звязку з індустріяльною революцією в Англії, а потім і на Континенті. Збут збіжжя набуває такої великої ваги, що захоплює все більш і більш широку територію: в збуті беруть участь вже (1802—1803 рр.) досить далекі від моря країни, як Харківська й Воронізька губернії, звідки визозять пшеницю-„арнаутку".

Швидкий зріст торгівлі, що припадає на роки 1780—1804, відзначив в історії Росії епоху, що її вже Сперанський називав „золотым веком".

Економіка цієї „золотої епохи" заховала в собі й причини тих соціяльно-політичних змін, що визначили початок XIX століття в історії Росії, і тих катаклізмів, що їхній загальний нарис ми й розпочинаємо зараз.

Ті-ж самі зовнішні причини, що сприяли швидкому зростанню торгівлі на півдні Росії, незабаром і спричинилися до занепаду цієї торгівлі. Вже з перших років нового століття починається криза в загальноєвропейській політиці.

Боротьба молодої французької республіки з европейською реакцією, а потім велетенська боротьба між Англією й Францією відбилися на торгівлі всіх европейських держав так, як і на торгівлі Росії. Значіння цих змін було особливо гостре для Росії, де своєрідна економічна політика уряду сприяла тому, що не індустрія давала рух торгівлі, але, навпаки, зовнішня торгівля обумовила характер і розміри промисловости. 1802—1807 рр. головним споживачем російського краму була Англія. Але від 1804 р. Росія вступає до спілки з Австрією й Прусією проти Франції, а це привело до капітуляції перед останньою і до приєднання, з вимог переможця, до континентальної блокади.

Не-що давно року 1911—1912-го, коли праці М. М. Покровського були новиною, існували ще сумніви — чи була для Росії корисна континентальна блокада? Але тепер для історика це питання не є проблема: ми гаразд знаємо, що корисність або шкідливість блокади залежали від ступеня промислового розвитку країни і що через це саме блокада мусіла на якийсь час бути могилою для торговельного капіталу Росії.

Справді, ми знаємо, що вже року 1808 загальна сума торговельного обороту зменшилась супроти 1806 р. від 120 мільйонів карбованців до 83 мільйонів.

Але дуже скоро виявилось, що і в Росії континентальна блокада мала ворогів і прихильників. Проти неї висловились представники великої аграрної буржуазії—між ними Кочубей і Новосильцев, що були великими українськими поміщиками. Але середня буржуазія, що існувала не стільки від вивозу, скільки від унутрішнього ринку і від торговельного посередництва, блокаді співчувала, бо вона давала їй несподівані прибутки.

Цьому сприяв іще й той факт, що чорноморська торгівля в деякій мірі продовжувала своє існування підчас блокади, зважаючи на контрабанду, що набувала на півдні—в приморському районі, а також на південному заході — по старих континентальних шляхах за ці роки великої ваги. Тут треба підкреслити, що і в цій контрабандній торгівлі жваву участь бере як раз середня буржуазія: попереду йшли фахівці торгівлі — посередники й фактори із євреїв, міщан, німецьких та чеських (на Волині) колоністів, за ними тягнулося середнє й дрібне українське панство—оці всі класичні Лукашевичі, Іваненки, Терещенки, Остроградські, Лизогуби. Вони як раз і становлять ту, за виразом Сперанського, „грозную черноземную силу", що провадила свою власну, тверду лінію в економічній політиці, инколи дуже мало зважаючи на політику уряду, а инколи заявляючи протест і опір цій політиці.

На жаль, ми ще дуже мало маємо певних джерел, що дали-б нам можливість правдиво змалювати змагання середньої української буржуазії в звязку з континентальною блокадою. Наші твердження в цім питанні инколи набувають, правда, великої наявности [1]), але обґрунтування їх документами—справа дуже нелегка.

В кожнім разі безперечний факт, що на Україні були широкі й численні групи населення, які мали значну користь від того, що уряд оголосив боротьбу з англійським крамом. Від того, що цей крам зник, виграв свій крам, виграла своя, хоча-б іще дрібна й непомітна, хоча-б лише кустарницька промисловість. Замість англійських фабрикатів з'являються свої „отечественні“ і серед них не аби-які „отечественні“ сукна мають оборот не гірше, як славнозвісні „агліцькі“. Де-які розсипані й коротенькі, ще не систематизовані відомості [2]), свідчать про безперечне піднесення внутрішньої торгівлій виробництва на Україні за роки блокади.

До того є багато причин. Ми знаємо, що в Одесі, з легкої руки французьких капіталістів, що прибули сюди на кінці 90-х років, з'являються невеличкі, але дуже плодючі підприємства купців з євреїв та міщан, які заводять маленькі, але добре устатковані „мануфактури“. В Ромнах і Кременчуці на Полтавщині, в Ніжині на Чернігівщині з'являються артілі й підприємства що до обробки вовни, в Сумах на Харківщині і в Миргороді на Полтавщині, обробляють шкіру і, як писав молодий Капніст, так тонко, що вона виглядає не гірше, ніж „гамбурзький товар“. В Решетилівці оброблюють смушки, в Золотоноші—топлять сало.

Від р. 1802—1803-го ми вже маємо відомості про „заводи“ на Україні. На першому місці що до кількости й розмірів стоять гуральні. Вони були, за словами Кошелєва, „жемчужиною помещичьего бюджета“, і майже кожен поміщик „курив“ або вироблював „горячее вино“: на одній Чернігівщині з відомостів р. 1802-го [3]) було 41 „великих“ завода (не рахуючи невеличких „винокурень“, що їх мали для власного споживання). На другому місці були заводи салотопні—миловарні й свічні. Від Аксакова [4]) знаємо, що одеське мило в Петербурзі і Москві заміняло „агліцьке“, а „ніжинські свічки“ фігурують майже в кожнім рахункові таких гранненьорів, як Юсупови, Репніни, Кочубеї, Строганови. Багато було селітряси заводів,—на одній Полтавщині 26. Були на початку століття вже й фабрики й заводи важкої індустрії, і не лише державні, але й приватні: на Чернігівщині р. 1802-го було 2 сукняних, 2 парусових, 1 полотняна фабрика, 14 вапняних заводів (з них лише 1 державний) 12 шкляних (6 державних), 3 мідноливарні, 3 залізоливарні. З відомостів, що збиралися по Україні р. 1804-го для „візитатора“ Харківської шкільної округи І. Ф. Тимковського, видно, що в Миргородському повіті на Полтавщині було 55 гуралень і 10 броварів, були й кінські заводи і найбільший з них належав батькові декабристів Ів. Матв. Муравйову-Апостолу.

Поруч із цим широко розвивалося кустарництво по містах, по селах, навіть по хуторах. В ті-ж роки,—оповідає Аксаков,—по де-яких

---

[1]) Як от, напр., М. І. Яворський на стор. 140 І випуску „Україна в епоху капіталізму“, каже: „Проти цієї англійської монополії й виступила в Росії „французька партія“ українських поміщиків і російських промисловців і торговців: перші, щоб зрівноважити чорноморську торгівлю з балтицькою, другі, щоб збільшити російське виробництво, що душилося за напливом англійських фабрикатів на російський ринок“.

[2]) З виявлених фамільних архівів, наприклад, Репніних, і спогадів,—як, напр., спогади родини Капністів, з нових листів Каразіна та инш.

[3]) Див. „Труды Полтавской Учен. Архивной Комиссіи“, вып. XIII, стор. 108—110.

[4]) Аксаковъ, „Изслѣдованіе объ украинскихъ ярмаркахъ“.

містечках і селах закладають торговельні артілі з міщан і селян, що провадять своєрідну й дуже типову „торговлю“ на обмін усякої „ерунды“— голками, вощиною, нитками, пір'ям, усякими мідними й бляшаними „бездѣлушками“.

Знаємо також, що поширенню торгівлі щастили заходи уряду й самого населення до полагодження добрих шляхів. Допомагали тут і старовинні суто-українські засоби: крам возили суходолами, вишукуючи все нові й нові шляхи; закладалися нові чумацькі гурти. Євреї закладали регулярні „оказії“ на „балагулах“ і „форшпанках“ аж до Кам'янця, Минську, та від Одеси аж до Саратова; навіть звичайні „дядьки“ ходили по три-чотири вози враз „у Крим і в Одес“. Допомагали й водяні шляхи: користувалися вже Березинською системою й Огінським каналом, сплавляючи крам аж до Риги. Користувалися й головною артерією—Дніпром; р. 1807-го відкрито навігацію навколо неприступної до того часу перешкоди—Ненаситецького порогу. Відкрився якийсь ажіотаж в справі полагодження водяних шляхів: навіть дрібні поміщики робили проєкти, як от Руновський під Полтавою мріяв,—чи можна пристосувати до навігації Ворсклу і Бистрик,—а в Кременчуці купець Поддеречін робив „прожекти“ до використування „стремлинъ мѣлкихъ рѣчекъ“.

Від того-ж часу ми маємо де-які (хоча й не завжди докладні, але дуже характерні) відомості про „французькі симпатії“ українського панства й міщанства; здебільшого свідки говорять про ту „повагу“, якою користувався ватажок французької буржуазії серед поміщиків і купців. Так, дочка поета В. В. Капніста, миргородського поміщика—С. В. Скалон в своїх спогадах[1]) каже, що дорослі—її батько й дядьки любили балакати про французів і Наполеона, при чому инколи висловлювались про останнього, як про „умнаго человѣка“. Знаємо ми також, що на обідах і вечірках инколи проголошували тости за Наполеона,—навіть тоді, коли в цьому була небезпека [2]). Розуміється, симпатії до Наполеона виходили не від шляхетської романтики, а виростали на ґрунті жорстокої правди життя. „Творили легенды“ про французьке військо, яке чемно поводилося на селах Волині і яке всім несло „прибыль и свободу“ не фантастика і не романтичні оповідання, а найбуденніша прозаїчна дійсність. Усякі „коммерческія вожделѣнія“, „упованіе прибылей“—ось де був добрий ґрунт цих „легенд.“

Цілком зрозуміло, що на всякі зміни урядової політики молода, що тільки народилась українська, „південна“ буржуазія—оце „малороссійское дворянство“, „малороссійское купечество“ починало реагувати,—инколи досить гучно, й тим викликало тривогу в урядових колах.

В маєтках Полтавщини й Київщини, в „особнякахъ“ і готелях Одеси теж розмовляють про „несовмѣстность коммерціи и рабства“, як і в Петербурзі.

Сперанський, заховуючись за „благонамѣренными“ й „вѣрноподданнѣйшими“ фразами писав: „Какое, впрочемъ, противорѣчіе: желать наукъ, коммерціи и промышленности и не допускать самыхъ естественныхъ ихъ послѣдствій; желать, чтобы разумъ былъ свободенъ, а воля въ цѣпяхъ“...

А в Хомутці, на Миргородщині, „в гостиной, за круглымъ столомъ“ майбутній декабрист Матвій Муравйов-Апостол, прочитавши родині й гостям сантиментальну книжку, починав розмову про ту-ж „коммерцію“ й ту-ж „свободу“.

---

[1]) „Историч. Вѣстникъ“, 1891 г., май, іюнь, іюль.

[2]) Так відомого В. Л. Лукашевича, миргородського поміщика, зо якого ще скажемо далі, обвинувачували в тім, що він проголосив р 1807-го тоста „за здоровля Бонапарте“ (Про це в „Кіевск. Стар“. 1903, декабрь, стор. 137).

Брати Капністи розмовляли „жарко“ про те-ж саме в Кибинцях (під Миргородом), в гостині у катеринінського вельможі Д. П. Трощинського; і слухали їх молоді Капністи, слухав їхній приятель і однолiток—майбутній декабрист майор Микола Лорер.

„Домъ Трощинскаго,—пише в своїх записках ген. Михайловський-Данилевський,—служилъ въ Малороссіи средоточіемъ для либераловъ; тамъ находились безотлучно одинъ изъ Муравьевыхъ-Апостоловъ, сосланный впослѣдствіи на каторгу, и Бестужевъ-Рюминъ, кончившій жизнь на висѣлицѣ“. [1])

Такі розмови, точнісінько за таких умов, провадились в Каменці, у Давидова...

Перед „нашествіемъ дванадесяти языкъ“ закінчився процес класової диференціяції на Україні, визначивши ту історичну й неминучу ролю, яка чекала українське шляхетство. Українське шляхетство так, як і північне, звязане й обмежене в своїх змаганнях відомою дворянською напів-бюрократичною організацією за законом 1775-го р., хворіло на лібералізм.

Цей лібералізм мав під собою дуже певний і „законный“ ґрунт; його природою були противенства всього дворянсько-бюрократичного режиму епохи—вимогам економіки. Дворянству робилося душно й тісно в умовах цього режиму. На Україні, як і на півночі, дворянський лібералізм перш за все виходив з самооборони проти терору бюрократії.

Перша історична форма цього лібералізму—змагання до поліпшення стану селянства.

Року 1783-го вищезгаданий В. В. Капніст, як відомо, написав з приводу наказу цариці про закріплення селян оду: „На рабство“, що, як розповідають сучасники, „ходила по руках“ „переписувалась в мініятюрні эшитки“: її знала майже кожна письменна людина, її „твердили юноши“ й тоді, коли прийшло „дней Александровыхъ прекрасное начало“, і її остаточний вислов—надія—„прорвется въ тѣхъ краяхъ стенанье и съ счастьемъ вольность процвѣтетъ“, лунав як програмовий заклик ліберального панства.

На жаль, нам невідомо, чи багато сучасників знало, що цей-же самий Василь Капніст р. 1791-го, підчас подорожування по Европі, мав розмову з пруським міністром, відомим Герцбергом про те, що земляки його бажають виступити проти „тиранії російського правительства і князя Потемкина“, і сподіваються допомоги від Прусії. [2])

Лібералізм українського панства найбільш яскраво визначився як раз в роки, що безпосередньо йшли за роками блокади і війни з Францією. Блокада, війна, загальна руїна були доброю школою, що виховала й зміцнила цей лібералізм. Тоді цей лібералізм набирає й націоналістичного кольору: за ці роки розквітчується грізна сила проти русифікаційної політики царизму — українська література, в якій гучно, гордо й радісно лунала жива народня українська мова. З цим одночасно виступає українське панство на захист своїх шляхетських прав.

Безперечно, головна роля в цьому рухові належить полтавському дворянству, що найгостріше реагувало на замахи уряду встановити „единообразіе“. Не забуваймо, що тоді Полтава, маленька, непомітна, закинута в степу, несподівано робилася центром відродження національних і політичних змагань. В Полтаві народився, в Полтаві жив і служив „попечителемъ богоугоднаго заведенія“ той небагатий шляхтич, що його

---

[1]) „Русская Старина“, 1900, Октябрь.
[2]) М. С. Грушевський, Ілюстрована Історія України, стор. 482.

устами заговорила народня мова в літературі—батько українського письменства Іван Котляревський. Він-же був і „церемоніймейстеромъ“ на дворянських виборах, був дуже близький до дворянських проводирів, що мали „силу“ і „вплив“ не тільки в межах Полтавщини.

В Полтаві навколо нового (3-го) „малороссійскаго генералъ-губернатора“, князя Миколи Григ. Репніна-Волконського (рідний брат відомого декабриста) зорганізовалося ядро українського лібералізму. За Репніна служили: „правителемъ канцеляріи“ — М. М. Новиков, відомий масон, „чиновникомъ особыхъ порученій“ — Д. М. Бантиш-Каменський — автор „Исторіи Малороссіи“ та А. І. Чепа. Цей останній склав, за дорученням Репніна, записку про шляхетські права українського дворянства. В цій записці провадилась думка, що останніх не слід нехтувати й ставити нижче від російських; характерно, що ця записка являє собою справжню й ретельно зроблену наукову компіляцію з книги Хведора Любія „Картина Россіи“ (1807 р) і з ріжноманітних документів, що, на думку автора, стосуються до історії „Южной Россіи“.

Тоді-ж в Полтаві відомі були: кн. Сем. Мих. Кочубей—миргородський маршалок, Пл. Як. Лукашевич —багатий поміщик, невтомний збирач стародруків і рукописів, другий Лукашевич Вас. Лук.—переяславський маршалок, той самий, що його на слідстві декабристи називали, як і Новикова одним із фундаторів „Малороссійскаго общества“. Підчас виборів і нарад приїздили Капністи, Ів. Матв. Муравйов-Апостол, батько декабристів, син якого Матвій служив за ад'ютанта при тому ж кн. Репніну. Капністи, Муравйов, Трощинський, Лукашевич, Кочубей і Г. А. Полетика, син відомого депутата в Комісії 1767-го р. становили на всіх нарадах „ліву“— ліберальну групу. Лібералізм їхній був дуже „черноземным“: всі вони були поміщики, що жили на ренту з земель, всі їхні „прожекти“ найчастіш виходили з міркувань про вигоди й невигоди, які має полтавська та миргородська пшениця, запродана через Євреїв, або через „ловкихъ Грековъ“ до Херсону або Одеси.

Потреби реформ що до полегшення кріпацтва вимагали економічні інтереси: що більше зростала роля чорноморського експорту в економіці країни, то більше переконувала вона поміщиків що до переваги вільної праці над кріпацькою. Та ще й инші були докази того,—там біля моря, в тій чарівній Новоросії вільно перебувало багато втікачів з півночи,— вже Новоросію назвали „невінчаною губернією“, що приваблювала до себе хомутецьких або кибинських „подданныхъ“ перспективою вільного й доброго заробітку.

Вже й на Україні повстала примара того явища, що вносило руїну в поміщицькому господарстві південних російських губерній; почався „неземледельческий отход“ селян, разом з цим скорочується площу ріллі і з'являються зайві робочі руки.

„Отверстие“ для товаров и капиталов,—каже з цього приводу проф. М. М. Фирсов, стало делаться „отверстием“ и для обездоленного рабочего люда, раньше со зла-горя шедшего на Дон и Волгу — при закрытии же окрепшим государством старых путей к лучшей жизни двинувшегося к Черному морю, в Новороссию добывать себе „деньги“ и не кистенем, как добывались им встарину „зипуны“, а трудом, потребовавшему его рабочей руки капиталу“.

Війна 1812—1815 р. надала де-якої руйнації в стані поміщицького господарства: зменшився збут зерна за кордон, повстали перешкоди в експорті, дворянство втрачало на робочих руках. Влітку р. 1812-го всі поміщики на Україні мусіли брати участь в організації „малороссійского ополченія“. Поміщики мусіли ставити своїх „подданныхъ“ на свій кошт и

до „ополченія“: на Правобереіжжі вербували кінноту, на Лівобереіжжі — мішані полки. По-за цим українське дворянство не позбавлялось обов'язку давати своїх кріпаків до москалів, до загального війська,—теж на власні кошти. На жаль, матеріяли до організації цього „ополчення“, що переховуються в архіві Міністерства внутрішн. справ в Ленінграді, ще не знайшли дослідувача, і тому ми ще дуже мало знаємо про вплив цієї величезної й довгочасної мобілізації на загальний темп життя. Але знаємо, що вона спричинилася до руйнації господарства й промисловости і що дуже довго країна позбавлена була можливости перейти до мирного стану,—бо багато людей було озброєно ще в 1815 та 1816 рр.

Поруч з цими труднощами скоро сталося нове лихо: починає падати попит на зерно в Европі. Причиною того, як відомо, були добрі врожаї на Заході і загальне поліпшення умов після війни 1812—1815 рр. Европа вже робила спроби жити і без східнього збіжжя. З початку 20-х років починається різкий занепад хлібного експорту—ціни на збіжжя раптово знижаються. Найбільш скорочує споживання східнього збіжжя Англія, де, як знаємо, уряд оголошує ще так звані „хлібні закони“,—що ними встановлюють охоронне мито на привозне збіжжя.

За наведеними в праці Покровського [1]) відомостями знаємо, що року 1825-го експорт збіжжя проти року 1817-го знизився більше як на 55%: року 1817-го вивезено 2.338.462 чвертки пшениці, 1825—лише 973.189 чверток. За той-же час ціни на пшеницю дійшли до 60%. Одночасно падає експорт иншої сировини.

До цих втрат треба додати ще й всякі, так-би мовити, космічні злидні — жорстока пошесть серед худоби, поширення шкідників, часті неврожаї саранчі, страшні морози, а влітку—посуха.

В доповіді міністра державного майна за 1825-й рік ми читаємо: „Въ 1825 году въ Новороссіи едва имовѣрная зима истребляла скотъ до того, что жители и полиція съ трудомъ успѣвали зарывать скотскіе трупы: число павшихъ головъ рогатаго скота достигло 220 тисячъ, овецъ—610 тысячъ; падежъ в предшествующіе и послѣдующіе годы опредѣлялся въ 25—30 тысячъ для рогатаго скота и отъ 2 до 11 тысячъ для овецъ“.

Як наслідок цього—низькі врожаї. Зі слів тої-ж доповіди виходить, що „совершенно изобильныхъ урожаевъ у насъ никогда не бывало. Съ 1803 по 1825 г. недостатокъ хлѣба ощущался безпрерывно въ разныхъ мѣстахъ“. Найкращий з передреформенних статистиків Арсеньєв подає відомості про „сженіе лѣсовъ подъ луга и пашню, дробленіе пахотной земли на слишкомъ мелкіе участки и распространеніе пашни за счетъ луговъ, отчего земледѣліе наше находится въ изнемогающемъ состояніи“. На його думку, хліборобство скрізь іде до катастрофи: „благотворное плодоперемѣненіе—четырехполье, травосѣяніе, введеніе корнеплодовъ и другія новшества встрѣчали препятствія въ недостаткѣ капиталовъ и въ зависимости помѣщичьего хозяйства отъ разореннаго крестьянского; молотильныя снасти и сѣялки представляли только ненужный расход при избыткѣ рабочихъ рукъ“. Становище селян, робітників і дрібних міщан було важким.

Селянство на Україні на початку XIX століття переживало добу найвищої експлоатації своєї праці з боку поміщиків, а козаки були під тягарем важкої фіскальної системи уряду. Поміщикам належало не лише право розпорядження долею кріпаків, але й дуже широке право юрисдикції; дуже широко й сміливо користувались поміщики правом місячини, руйнуючи до-щенту селянське господарство і роблячи с селянина довічнього батрака. Поруч із цим поширюється торгівля кріпаками: на відомі

[1]) В. Покровскій, Историко-статистическія свѣдѣнія о русской торговлѣ.

ярмарки „людей“ в Росії найбільше приводять „краму“ з українських губерній. Панщина майже скрізь в „послефранцузские годы“ відбирала три й чотири дні на тиждень. Особливо важким було становище селянства на Правобережжі, де існувало ще дуже суворе польське звичайове право. Сучасники малюють сумну картину зруйнованого й пограбованого селянського господарства. У того-ж Арсеньєва читаємо про те, як-що року збільшується „бродяжничество и нищенство“; сам цар Олександер підчас подорожування р. 1823-го звернув увагу на те, що „поля плохо засѣяны отъ оскудѣнія зерна... На станціяхъ великое количество нищихъ“. Від р. 1815-го маємо дуже цікаве свідчення про становище селянства—„донесеніе“ посланої для екзекуції в маєток Кочубея Кочубівку на Херсонщині комісії, що складалася з херсонських урядовців. „Никакая экзекуція,—читаємо в „донесеніи“ [1]),—не можетъ произвесть толико сильнаго сострадания о человѣчествѣ, какъ теперешнее состояніе крестьянъ. Дома у нихъ пусты, безъ крышъ, безъ оконъ и даже без дверей. Хлѣбопашествомъ въ семъ году не занимались ни для помѣщика, ни для себя; хлѣба вовсе не имѣютъ; во дворахъ нѣтъ ни скота, ни птицы. Малолѣтнія дѣти изнурены нуждою и пищею; незадолго передъ симъ крестьяне болѣли повально“.

Селянські бунти після війн 1812—1815 рр. були звичайним явищем.

Цілком зрозумілий тому ліберальний рух, що визначився за ці роки спочатку серед дворянства й купецтва, а потім і серед инших шарів суспільства.

За українським дворянством ще на кінці XVIII ст. встановилася репутація „вольнодумства“, що в Петербурзі дуже часто звязували з „мазепинством“—цілком влучно, бо ми вже бачили, що в цю саме епоху зростає національна свідомість.

Полтавське дворянство зокрема мало в Петербурзі славу „людей не довольных“ і „новаторов“. Воно саме, середнє полтавське дворянство, а не далекі від нього російські гран-сеньори, як Кочубей (Виктор Павлович) та Воронцов являли собою кадри цього „мазепинства“. [2]) Вперше виявили вони свою опозиційність і організованість підчас формування „міліції“, що упереджувала на Україні вищезгадане „ополченіе“ р. 1806-го. Вони зуміли взяти командуючі пости поміж „опальних“ урядовців: недаремне-ж міліція викликала таку небезпеку в Ростопчина, який подав про це записку цареві (р. 1806). Матвій Муравйов-Апостол згадує, як жваво всі його родичі й сусіди розпочали закладати міліції і як батько його „опальный“ вельможа, їздив, яко „окружной начальникъ милиціи“ до відомого М. І. Кутузова до Київа. Кутузов те-ж був „в опале“, те-ж „фрондировал“ і служив у міліції.

Підчас дворянських зборів в Полтаві згадана вище група „лівих“ мала неофіційні зустрічі й наради; в ті роки в Полтаві перебували відомі потім учасники декабристського руху—приїздили ген. М. Ф. Орлов, поручик Вегелін, Пестель, Лорер, Бестужев-Рюмин.

Репутацією „либерала“ користувався і „малороссійскій генералъ-губернаторъ“ кн. М. Г. Репнін. Цей великий пан-сибарит, невдалий, недбайливий адміністратор, був зовсім поганим господарем; він не менше Муравйових і Капністів відчував на собі всі прикрості нової економіки: його маєтки давали надто мало грошей, що в них він мав завжди велику

---

[1]) Архив Мин. Юстиціи, дѣло 1815 г., № 3280.

[2]) М. І. Яворський помилково вважає, що Кочубей і Воронцов були виразниками „народнього лібералізму українського дворянства“ (Україна в епоху капіталізма, в. I, стор. 195).

потребу — врешті, як знаємо, мусів „позичати“ із державної скрині. В його паперах [1]) знаходимо гіркий для людей його верстви висновок, що вийти із тяжкого стану можливо лише за умов „закономъ содѣянного измѣненія крепостного сословія“. Року 1818-го Репнін виступив перед полтавським і чернігівським дворянством з промовою про потребу де-якого обмеження дворянських прав на селян,—хоча-б до тих розмірів, що їх було здійснено р. 1804-го в Остзейському краю. Тон цієї промови був надто мирний і лагідний, але, проте, вона зробила тривогу в Петербурзі: „Духъ Журналовъ“ було „прихлопнуто“ тому саме, що в ньому було надруковано промову Репніна. І не дивно, бо пануючі кола гаразд розуміли, що генерал-губернаторські міркування були відгуком змагань чорноземної фронди!

В ті роки цей чорноземний лібералізм вже шукав і знаходив собі більш глибокий ґрунт: вже в Харкові, в молодому університеті з'явився перший шеленгіянський гурток, а харківські й ніжинські студенти розвозили на вакаціях по поміщицьких кутках цілі товстенні зшитки заборонених „віршів“ і статтів. Майже по всіх більш-менш значних центрах України народжуються масонські ложі й гуртки.

Акад. С. О. Єфремов [2]) зазначає, що на Україні масонство мало добрий ґрунт „досить вже прочищений попередньою історією“ і вважає, що масони на Україні мали всі можливості „справжнього впливу та широкого громадського значіння: цей попередній ґрунт становили українські брацтва. Але ми знаємо, що масонство на Україні з'явилося пізніш, ніж в инших краях, і раніш було скасоване заходами російського уряду. Першу ложу засновано було в Київі ще р. 1784-го (ложа „Бессмертия“); у Київі-ж існувала ложа „Трех Колон“, в Кременчуці—„Минервы“, в Житомирі—„Рассеянного Мрака“ і „Wschodu Zytomirskiego“, в Дубні—„Совершенной Тайны“. Всі ці ложі належали до „Великого Польського Сходу“ і безпосереднього звязку з ложами російськими не мали. Р. 1817-го відомі ще ложі: „Евксинського Понта“ і „Трех Царств Природи“ в Одесі, „Минервы“ в Буцієвцях на Поділлі, „Соединенных Славян“ в Київі, „Любовь к Истине“ в Полтаві, „Озириса і к Пламенеющей Звезде“ в Кам'янці.

С. О. Єфремов у згаданій статті висловив думку, що масонські ложі на Україні виявляли тенденцію „перетворитись на *українське* (курсив Єфремова) масонство і служити завданням українського громадського руху. [3])

Довести й навіть добре аргументувати цю думку Єфремову не довелось, бо для цього історик, безперечно, не має солідних матеріялів. Але вірно те, що і на Україні, як і в Росії, з масонських організацій вийшли фундатори революційних гуртків і товариств. В цьому розумінні найбільшої уваги заслуговують ложі: полтавська й київська—„Соединенных Славян“.

Ложу „Любовь к Истине“ було засновано в Полтаві р. 1818-го. Її фундатором й керуючим майстром був згаданий вже Новиков, „намістним майстром“ був те-ж згаданий кн. С. М. Кочубей, першим доглядачем був урядовець Тарновський, вітією був І. П. Котляревський, а серед членів ми знаходимо відомих вже Лукашевича, Капніста та ще двох братів (обыдва дворянські „маршалки“) Олексієвих. Ложа ця звернула на себе пильну увагу уряду,—очевидно, тому, що до її складу увіходили як раз представники „лівої“ полтавського дворянства. Про діяльність ложі ми знаемо мало і не можемо зробити висновок, що в цій діяльності були

---

[1]) Архів Репніних знаходиться в полтавському історичному архіві.
[2]) Масонство на Україні. „Наше Минуле“ 1918 р. ч. 3.
[3]) „Наше Мунуле“, 1918 р., ч. 3 стор. 9.

якісь політичні змагання. „Метою ложі було, як з'ясовано підчас слідства над декабристами, затягати „дворянство малороссійское“ до політичної роботи, а спеціяльно—готувати членів до „Союза Благоденствія“,— читаємо в згаданій статті С. Єфремова [1]), але ми не маємо в матеріялах слідства над декабристами солідних і об'єктивних доказів цього,— бо, як і далі побачимо, абсолютно не можна брати на віру того, що говорив слідчим переляканий і фактично далекий від декабристів Матвій Муравйов-Апостол. Але полтавську ложу було скоро закрито, — вже 12 березня р. 1819-го, при чому кн. Репнін мусів виступати зі своїми „пояснеппями“, в яких, виправдуючи адміністрацію, запевняв, що, поки він буде „управлять Малороссіей, въ ней не откроется ни одной ложи“.

Той-же Лукашевич був майстром і київської ложі „Соединенных Славян“, що її було засновано теж р. 1818-го і яка мала своїм знаком хрест з написом „Jedność Slowiańska“. До складу цієї ложі увіходили також майбутні декабристи—кн. С. Г. Волконський, кн. П. Трубецький і поляк гр. Густав Олізар, а також багато місцевої ліберальної шляхти.

Певних відомостів про те, що завдання цієї ложі виходили по за межі звичайного статуту масонських лож, ми не маємо, і той факт, що ця ложа також викликала небезпеку уряду, очевидно, треба також віднести до її складу.

В. Л. Лукашевича вважали і вважають також за керівника „Українського товариства“, правління якого містилось в містечку Боришполі на Полтавщині (під Переяславом). Про це товариство говорили підчас слідства Матвій Муравйов-Апостол, кн. С. Г. Волконський, Бестужев-Рюмін. Всі вони говорили, що чули про це товариство від инших людей; Волконському говорив про нього підполковник Хотяїнцев, що навів всі подробиці,—про особливий катехізис і про обстановку зборів товариства. Бестужев-Рюмін показав, що чув, ніби то товариство Лукашевича має на думці „соединить Малороссію съ Польшей“.

Инші декабристи — Пестель та Давидов, Сергій Муравйов-Апостол і Лорер висловились про чутки що до товариства дуже стримано. Слідча комісія, як відомо, визнала, що заснування Лукашевичем українського товариства лишається під сумнівом.

С. Єфремов вважав, що товариство все-ж існувало, „сусідуючи, з одного боку, „з масонськими ложами, а з другого, з таємними політичними організаціями того часу“ і що „посвідченням Лукашевича [1]) й инших можна йняти віри тільки в тому, що товариство не закінчило ще своєї організаційної роботи і не встигло широко розгорнути своєї діяльности“. [1])

Отже всі матеріяли про декабристів, якими ми тепер, беручи до уваги розшуки Центрархіва РСФСР, збагатились, не дають нам права визнати правдивість міркувань С. Єфремова. Слідча комісія не помилялась, коли виправдала Лукашевича. Ніякого фактичного матеріялу для доказу існування Українського товариства вона не знайшла, та, мабуть, не мали його й ті, кого допитувала комісія. Ніяких серйозних підстав для твердження про те, що таке товариство існувало, ми й тепер не маємо. Цілком можливо, що більшість тих, що говорили про нього, змішували з ним полтавську масонську ложу; можливо також, що після її загибелі члени її де-який час заховали свій гурток; цілком можливо, що серед них і були плани заснування якогось нового товариства, але здійснити ці плани вони не спромоглись. І, мабуть, не грішив відомий в справі декабристів діловод слідчої комісії Боровков—людина поважна, розумна й

[1]) Ibid стор. 9.
[2]) Цитована стаття, стор. 12.
[1]) Він рішуче відкидав всі обвинувачення.

прихильна до декабристів, коли записував: „Малоросійское общество намѣривались образовать изъ масонскихъ ложъ въ Полтавѣ бывшій правитель канцеляріи военнаго губернатора Новиковъ и въ Полтавской губерніи маршал Лукашевичъ и предположили цѣлью независимость Малороссіи, но остались при попыткахъ и общество не осуществилось". [1]) В такій-же мірі не можна не йняти віри й зізнанням на слідстві самого Лукашевича, що просто й ясно розповів про себе, про участь свою в масонстві, але рішуче й гаряче заперечував твердженням про існування товариства. А ми тепер гаразд знаємо, в яких не лише сумних, а просто таки страшних умовах допитували декабристів і як легко за цих чиов дуже поважні й, здавалося-б, мужні люди, втрачували й мужність, нлесність, і поміркованість і наговорювали на товаришів...

Усі гадки й домислювання про це товариство Лукашевича, звичайно, ряше свідчать про те, що тоді національна свідомість українського двоомнства зростала не днями. Про українську старовину, про старі „воль- і усті" й права знали і говорили скрізь. Відомий ген. Михайловський-Данилевський, що перебував тоді зі своєю бригадою в Кременчуці, говорить: „Я не находилъ в Малороссіи ни одного человѣка, съ которымъ мнѣ удалось говорить, выгодно къ Россіи расположеннымъ; во всѣхъ господствовалъ явный духъ оппозиціи". А далі,—це надзвичайно цікаво,— він каже: „Такая ненависть происходила отъ нарушенія правъ Малороссіи, от упадка кредита и промышденности, отъ возвышенія налоговъ, которые въ Малороссіи произвели повсемѣстную бѣдность, и отъ дурного устройства судебныхъ мѣстъ, гдѣ совѣсть была продажная". [2])

Про піднесення національної свідомости свідчать численні факти. За цей час вийшли такі твори Рилєєва, як „Исповѣдь Наливайки" та „Войнаровскій", що за них Н. А. Маркевич писав (в вересні 1825 р.) до Рилєєва: „Могу ли я хладнокровно читать „Войнаровскаго" и „Наливайку". Примите мою и всѣхъ знакомыхъ мнѣ соотечественниковъ благодарность... Вы еще найдете живымъ у насъ духъ Полуботка".

Академик Нестір Котляревський, аналізуючи твори Рилеєва в історичному освітленні, прийшов до висновку, що українська визвольна ідея тоді мала величезне поширення серед ріжних шарів суспільства. В спогадах П. І. Капніста [3]) ми знаходимо відомості про дуже характерну розмову Пестеля з Іваном Капністом (сином вищезгаданого поета), що була в Обухівці, на Полтавщині, в маєтку Капністів, куди приїхав гостювати Пестель. Капніст ніби, то заперечував широким планам федеративного устрою, які розвивав Пестель. З посвідчень Поляків, притягнутих до слідства, ми знаємо, що розмову про національні змагання українців мали Лукашевич і Сергій Муравйов-Апостол, при чому Муравйов висловився, що „тамъ, гдѣ дѣло идетъ о счастьи народномъ, всѣ должны быть одного племени", на що Лукашевич йому одповів: „счастье народное есть слово пространнаго и сложнаго значенія, о коемъ положительно излагаться есть нѣсколько самонадѣянно".

Чи була, проте, ця національна свідомість значним в революційному рухові 1825 р. фактором, чи мали національні змагання українського дворянства тих часів дієве значіння? На це питання мусімо рішуче відповісти: ні! Всі оці національні змагання з причин цілком зрозумілих, з причин історичної прагматики, не вийшли за межі „козацької романтики".

---

[1]) Записки Боровкова, „Русск. Стар." 1898. ноябрь, стор. 345.
[2]) Изъ воспоминаній Михайловскаго-Данилевскаго, „Рус. Стар.",1900, октябрь, стор. 212.
[3]) Сочиненія гр. П. И. Капниста, т. I, стор. 32—33.

І тому ми не можемо говорити про „українських декабристів“, а маємо право говорити лише про декабристів на Україні.

І те, що ми знаємо про декабристів-українців, — що на Україні народилися й на Україні виступили року 1825-го, не дає нам права говорити про їхні національні змагання. Всі вони мало відбили на собі відгуки „козацької романтики“—Муравйови-Апостоли, Драгоманов, Капніст, Лорер, Горбачевський, Шимков, Мозгалевський, Сухінов в своїх революційних виступах були насамперед представниками російської революційної молоди того часу. З усіх тих людей, що перейшли через слідчу комісію, лише один Лукашевич справді виявив національні змагання, але він був притягненний штучно до справи декабристів, і ніякої участи в житті таємних революційних гуртків, з яких вийшло озброєне повстання в кінці грудня р. 1825-го не приймав.

Всі умови за яких вибухло це повстання, що його М. М. Покровський справедливо вважає за єдиний справжній революційний виступ декабристів [1]), є доказом того, що справа повстання на Україні була в не меншій мірі, ніж в Петербурзі, справою загально-російської буржуазної революції. Але революційна справа на Україні вигідно відрізнялася тим, що обсяг праці таємних товариств „на півдні“ був значно ширший, ніж на півночі, і що революційна робота провадилася більш жваво й рішуче. Ця одміна декабристського руху на Україні — всіми визнаний, безперечний факт, який свідчить про те, що рух на Україні мав свій особливий сприятливий ґрунт, якого не було на півночі.

Коротко — цей ґрунт визначався тим, що зважаючи на швидкий розвиток капіталістичних форм на Україні, населення її більше підготоване було до здійснення того буржуазно-реформістського ладу, ради якого й повстала революційна військова молодь в грудні 1825-го р.

В наші дні з успіхами наукової думки, твердження, що декабристи були виразниками молодої буржуазії, вже не потрібує доказів і розвиненого аргументування. Отже, мусімо визначити, що суто-класовий характер намірів і тактики декабристів на Україні був більш виразнішим, ніж на півночі.

На жаль, до останнього часу ми ще не тільки не маємо історії таємних організацій на Україні перед 1825 р., але не маємо навіть повної збірки матеріялів про них.

Головним тут джерелом були спогади Горбачевського, записки С. Г. Волконського, Лорера, та той досить обмежений матеріял слідства в справі декабристів, що його вперше подав Семевський у відомих працях. Цей матеріял збагатився допіру 1925-го р. через видання Центроархівом РСФСР та „Всесоюзним О-вом политкаторжан“ нових, раніш невідомих документів.

Як відомо, після війни 1812—1815-го р. на Україні було розташовано більшість російської армії. Найгустіша її маса мала кватирі на Київщині, Волині та Чернігівщині — район так званих 1-ої й 2-ої армій. В військових частинах було багато офіцірів і салдатів, що брали участь в європейських походах. Окрім того, після колотнечі в Семенівському полку (1820-го р.) на південь було переведено багато салдатів, що брали участь в заколоті; їх було розташовано по ріжних полках так, як і скомпрометованих офіцерів, а серед них було перекинуто на Україну й підполковника Сергія Муравйова-Апостола, що потім став на чолі повстання Чернігівського полку.

Більшість молодого офіцірства брала участь в ріжних таємних органі-

[1]) М. Покровский, Очерки по истории революционного движения в России XIX и XX вв., стор. 29.

заціях, намагаючись провадити на Україні пропаганду в формах, які були дозволені начальством. Так, відомий декабрист ген. М. Ф. Орлов, перебуваючи в Київі, Кишіньові й на Поділлі, заснував салдатські школи взаємного „ланкастерського" навчання. Ці школи через Орлова — його енергію, та його звязки в „сферах" існували й тоді, коли в Петербурзі їх було вже заборонено і через них було взято під підозріння навіть відомого реакційного літератора М. І. Греча. В цих школах, як тепер стало відомо, провадилася справжня пропаганда ліберальних думок, в цій першій пропагандистській роботі на Україні брали жваву участь молоді офіцири — Охотніков та Володимир Раєвський, — якого П. Є. Щеголів назвав „першим декабристом".[1])

Р. 1818-го з'являються на Україні в армії таємні гуртки. „Союзъ Благоденствія", що заснований був цього року, і центром своєї діяльности мав район 2-ої армії, цеб то Правобережжя — Київщину, Волинь, Поділля та Бесарабію. Серед членів „Союза" знаходимо, опріч згаданих Охотнікова й Раєвського,—Пестеля та братів Муравйових-Апостолів. Про діяльність цього „Союзу" знаємо де-що з зізнань Пестеля на допиті; иншого джерела не маємо, бо документів „Союзу" не було вже й підчас допиту. Він показував, що „Южный Округ Союза Благоденствія" мав свою „Главную Управу или Директорію" в Тульчині, на чолі якої він сам стояв, що завдання „Союзу" полягало в тім, щоб зробити „переміну державного ладу в Росії", і, в першу чергу, досягнути „скасування кріпацтва і заведення виборного управління". Крім того, Пестель свідчив, що в „Союзі" скоро стався розкол, почалися суперечки з приводу тактики; визначались дві течії: культурницька, що відкидала революційні методи і революційна, що визнавала лише єдиний засіб „делания"—політичну боротьбу з існуючим режимом.

На жаль, ми не маємо відомостів, оскільки діяльність „Союзу" була популярна серед офіцірської молоди українського походження, — бо й верхи, і актив „Союзу" були росіяни й належали до гвардійського офіцірства.

Розкол спричинився до переформування „Союзу" в нову організацію на з'їзді членів його р. 1821-го в Москві: замість „Союзу" почали своє існування два товариства—„північне" з центром в Петербурзі і „південне" з центром в Тульчині. Делегати з'їзду, повернувшись із Москви, утворили в Тульчині нараду, де вирішено було закласти свою, цілком незалежну від північної, організацію, якій дано було назву „Южнаго Общества".

Про уклад і про діяльність цього нового товариства ми знаємо з матеріялів слідства, а також і з спогадів його учасників. Відомо, що управління товариством розподілилося поміж 3-ма „управами" — Тульчинською на чолі з Пестелем, Каменською—з Давидовим та Волконським і Васильківською—з С. Муравйовим-Апостолом та Бестужевим-Рюміним.

Із цих управ найбільш активною була остання; вона була й найбільш лівою що до тактики: члени її вважали, що їм лишається єдиний засіб до здійснення своєї мети — озброєне повстання, до якого вони й готувалися, переводячи, оскільки це було можливо, пропаганду серед офіцірства і салдатів.

Треба зауважити, що питання пропаганди й підготовки до повстання мали дуже характерну для членів товариства трактовку. Верхи товариства являли собою колишніх гвардійських офіцірів, — представників військової аристократії. Всі вони мали вищі командні й штабні посади й трималися

[1]) П. Е. Щеголевъ, Владиміръ Раевскій (первый декабристъ), въ сборникѣ „Исторические этюды". Раєвського було заарештовано ще в 1822 році і в 1827 засуджено в Сибір, „на поселение", де він і вмер р. 1872-го.

осторонь від нижчого офіцірства. Для них пропаганда була „проповѣдью“, — як влучно вислозився М. Муравйов-Апостол. Більшість в них була переконана, що втягувати до змови треба головне офіцірів, бо салдати підуть за начальством скрізь, вважаючи на дисципліну. Зі слів Горбачевського, ми знаємо, що Сергій Муравйов-Апостол користувався великою популярністю серед салдатів, і що, коли не сам він, то його товариші вважали, що ця популярність його, як „душевного начальника“ в потрібний час буде мати рішуче значіння. Бестужев-Рюмін казав про Муравйова: „Солдатъ онъ не приготовлялъ. Онъ заранѣе былъ увѣренъ въ ихъ преданности“.

П. Є. Щеголів говорить: „Очень немногіе изъ декабристовъ сближались съ народомъ, входили въ его жизнь, старались проникнуть въ область тѣхъ внутреннихъ процессовъ, которыми мотивировалось внѣшнее поведеніе. Къ числу этихъ немногихъ принадлежалъ и Сергѣй Муравьевъ“. [1])

15 вересня 1825-го р., в таборі під Лєщиним, між Муравйовим і Горбачевським була дуже цікава розмова що до засобів „приготовлення салдатів“. Горбачевський, представник „Общества Соединенныхъ Славянъ“, яке існувало самостійно від „Южнаго“ і лише тими днями з'єдналося з останнім, висловився за широку агітацію серед салдатів. Муравйов рішуче цьому заперечував і ніби-то висловився так: „Вы дѣлаете много чести нашимъ солдатамъ. Простой народъ добръ, онъ никогда не разсуждаетъ, и потому онъ долженъ быть орудіемъ для достиженія цѣли“. [2]) „Повѣрьте мнѣ, —казав він далі,—что религія всегда будетъ сильнымъ двигателемъ человѣческаго сердца; она укажетъ путь къ добродѣтели, поведетъ къ великимъ подвигамъ русскаго, по вашим словам, равнодушнаго къ религіи, и доставитъ ему мученическій вѣнецъ“.

Не спиняючись з нагоди цієї розмови на думці Щеголіва, що Муравйов був „религіозенъ въ высшемъ значеніи этого слова“, — бо природа цієї релігійности уявляється з усіх вчинків його цілком характерною для людини його класи й виховання, мусімо тепер, коли є можливість критично підійти до записок Горбачевського, зазначити, що не завжди можна довіряти словам, а ще більше висновкам. Горбачевського. Отже, в кожнім разі, є дуже характерна риса в поглядах Муравйова на пропаганду, як їх переказує Горбачевський. Муравйов, безперечно, був проти а г і т а ц і ї серед салдатів, але визнавав дуже своєрідну, специфічну п р о п а г а н д у. Тільки форми її випливали не із релігійности його, а з тих літературних традицій, з тієї своєрідної, характерної дворянської романтики епохи, на якій його, як і всіх його товаришів, було виховано.

Корисність „проповѣди“ салдатам він визнав, але джерелом і готовим підручником в цій справі була для нього західня політична література. Його „Катехізис“, з приводу якого так багато писалось про „народолюбіе“ Муравйова, як відомо, був написаний за живим впливом революційного катехізис , що його склали еспанські манахи р. 1809-го [3]) і який був добре відомий молоді того часу, бо тоді кожен, хто читав часописи, знав про еспанську революцію; крім того. проф. Д. К. Петров довів, що з еспанського катехізиса було надруковано ще 1812-го р. в І-й книзі „Сына Отечества“ Греча.

---

[1]) П. Е. Щеголевъ, Катехизисъ Сергѣя Муравьева-Апостола (Изъ исторіи агитаціонной литературы декабристовъ). Сб., „Историческіе этюды“.

[2]) Записки декабриста И. И. Горбачевскаго, Москва, 1916, стор. 47

[3]) В рапорті команд. І армією ген. Сакена нач. штаба Дібичу від 4/III 1828-го р. сказано, що Муравйов і Бестужев-Рюмін вночі 30 - 31 грудня 1825-го р. диктували писареві текст Катехизиса „съ бумаги, писанной на иностранномъ діалектѣ“.

Та ще Матвій Муравйов свідчив, що за місяць перед повстанням Бестужев-Рюмін випадково прочитав підчас вартування на варті в Бердичеві французького романа Де-Сальванді „Don Alfonzo, ou l'Espagne", що вийшов в Парижі 1824-го р. і сцени з цього справили величезне враження на нього і на Сергія Муравйова.

Отже, треба погодитися, що визнання корисности „проповіди" для Сергія Муравйова були наслідком його начитанности в европейській літературі, його закоханности образами революційної романтики, як і взагалі,—цьому сумнівів нема, - його лібералізм був вичитаним і виписаним.

Зовсім не так ставилися до питання впливу на салдатські й народні маси члени товариства „Об'единенныхъ Славянъ". Та мусімо взагалі визначити велику ріжницю в тактиці і в орієнтації поміж безпосередніми товаришами Муравйова й „славянами".

„Слов'яни були не романтики, але практики,—або, як каже Щеголів,—„позитивисти". Вони були прихильниками рішучих засобів боротьби не лише з царизмом, але з усім існуючим режимом, висловлювались проти всіх пережитків феодальної старовини-кріпацтва, нерівности, сословного ладу, релігійного дурману.

Вони цілком свідомо шукали всяких влучних випадків до агітації не лише серед салдатів, але й серед селянства, міщанства і, знаходивши, використовували їх,—як це видно з посвідчень Горбачевського, Борисових, Сухінова,—до кінця. Та це цілком природня риса „слов'ян", бо ми знаємо, що вони майже всі без винятку належали до иншої суспільної верстви. Вони вийшли із лав небагатого, або й зовсім бідного, безземельного дворянства, з середнього й дрібного урядництва; на службі вони були „маленькі", непомітні, стояли ближче до салдатської маси, були далекі від кастових військових забобонів і кар'єри не робили. Не випадковий є факт, що саме вони, а не ліберали з командирів, так гаряче зацікавились бунтами в військових поселеннях, що вибухали періодично від р. 1818-го то під Вознесенськом, то під Чугуївим.

Та ми ще не знаємо докладно про діяльність „слов'ян", бо до цього часу не вони були центром уваги історії декабристів, але „южане" та „сѣверяне", так само, як і історики мало цікавились і рухом серед салдатів.

Звичайно, не вони являли собою штаб військової революції 1825-го р., не їм належала керуюча й ідеологічна роля: але саме їм, оцим неродовитим, непомітним офіцірам та юнкерам належала витворча сила революційних вибухів.

І коли ми читаємо „Записки" Горбачевського та матеріяли слідства про повстання Чернігівського полку, ми ясно уявляємо собі справжній революційний темперамент того-ж Горбачев ького, сина скромного провінціяльного урядовця, що із прикрістю згадував, як батько його „дрожалъ и эту дрожь передалъ намъ своимъ дѣтямъ, разсказывая о бѣдствіяхъ своей любезной Малороссіи" [1]; юнкера Якова Драгоманова, що народився в с. Манастирських Будищах під Гадячем [2], батько якого був бідний „колежский ассесор"; Івана Сухінова, сина небагатого, многосімейного дворянина з-під Олександрії на Херсонщині, офіцира, що вислужився з салдатів і брав участь у походах „по вербунку", що і на

---

[1] Записки Горбачевскаго, стор. 237.

[2] Брат Якова Драгоманова Петро і був батько Мих. Петр. Драгоманова, що згадував про „Дядька-офіцира", який брав участь в таємному товаристві „Соединенныхъ Славянъ".

каторзі, в Читі, після довгих страждань і лиха, годен був знову зробити озброєний заколот проти влади. [1])

Салдатство було те-ж свідоме в питаннях про новий лад, що його треба було досягти, піднявши заколот проти царя й проти генералів. Із записок Горбачевського ми знаємо, що влітку р. 1825-го в таборі під Лещеним „слов'яни" жваво та з успіхом провадили агітацію серед салдатів й околишніх мешканців. Ця агітація, очевидно, мала успіх: їй допомагали колишні „семенівці"—салдати розташованого після заколоту Семенівського полку, яких багато було в полках 1-ої й 2-ої армій.

Серед салдатів, що брали участь в поході Муравйова, були справжні революціонери; серед инших особливо звертають на себе увагу фельдфебель Шутов і унтер-офіцір Ракуза. А з відомих останнього часу матеріялів, уявляли собі салдатів-повстанців, як „несчастныхъ людей, обманутыхъ Муравьевымъ".

Пропаганда й агітація провадилася „слов'янами" скрізь по всіх військових частинах, де були члени товариства і в найбільш значних адміністративних центрах. Для агітації вони використовували київські „контракти"-ярмарки, на які завжди з'їжджалося багато людей майже з усієї України. З матеріялів секретних агентів уряду й військових поліцаїв, що об'їздили район, де було повстання, знаємо, що скрізь були люди, які співчували й допомагали де в чому повстанцям. Звичайно, посвідчення цих агентів „стилізовані" і їм лише де в чому можна вірити. Отже багато фактів, наведених в агентських рапортах, мають підтвердження в спогадах сучасників. Проф. Іконніков подав цікавий архівний матеріял про відгуки подій в Чернігівському полку серед селянства Київщини, з якого видно, що в селах Київщини протягом 1826-го р. людність чекала повторення подій грудня 1825-го р. [2])

В де-яких селах колотнеча була остільки грізною, що влада чекала селянського бунту. Характерно при цьому, що в населенні розповсюдились чутки, що з'явився син Гонти, який несе волю селянству і знищення панам. В Уманському повіті з'явився навіть самозванець, який їздив по селах з якоюсь грамотою, де сказано було, що цар звелів „забирати скрізь панів". Але колотнеча охопила не одну Київщину, але всю Україну; навіть „въ степныхъ губерніяхъ", де майже ніхто докладно нічого не знав про рух декабристів, селянство хвилювалось і вірило чуткам про волю й кінець панству.

Через це уряд мусів „заспокоювати" селянство й випустив маніфеста від 12 травня 1826-го р., де говорилось про „крестьянъ, обманутыхъ ложными слухами и злонамѣренными разглашеніями".

Тепер наші відомості про те, як реагувало населення на події і якою широкою була пропаганда членів таємних товариств збагатились новими матеріялами [3]), які свідчать, що реагували на події не лише селяни, але ріжні „партикулярные люди", міщани, ремесники, дрібні урядовці і найбільше (тут визначалась, звичайно „орієнтація" агентів, які писали про це) „жиды". Агенти повідомляли, що подекуди з'являлися „грамоты мятежниковъ", цеб-то прокламації, але ніхто з них не бачив тих прокламацій, бо їх, певна річ, і не було: окрім муравйовського „Катехізиса",

---

[1]) Про сумну долю Сухінова розповів Горбачевський. Тепер ми маємо дуже цікаву розвідку Ю. Г. Оксмана в збірникові Всесоюзного О-ва Политкаторжан: „Декабристы. Неизданные матер алы и статьи". Москва, 1925, стор. 53—75.

[2]) В. С. Иконниковъ, Крестьянское движеніе в Кіев губ. 1826—27 гг. въ связи съ событіями того времени (по архивнымъ матеріаламъ) сборникъ статей, посвященныхъ В. И. Ламанскому, ч. II, СПБ., 1908, стор. 657—742.

[3]) Згаданий збірник „Всесоюзн. Общества Политкаторжан".

що його робили спробу розповсюджити навіть у Київі, та відозви до війська те-ж Муравйова і Бестужева-Рюміна, ніяких инших прокламацій ніхто з повстанців не випускав.

Крім того, відомо, що „слов'яни" додержували тісного звязку з польськими революційними організаціями.

Про переговори „Южан" з Поляками ми знаємо з матеріялів слідства,—головне з зізнань Пестеля, а від Горбачевського знаємо, що найближче до Поляків були слов'яни. Київ в ті роки був центром, де зустрічались представники польських і українських революційних організацій.

Переходячи до характеристики подій грудня 1825-го р. на півдні, мусімо зазначити, що за останній час наші відомості про це не тільки збагатилися, але радикально змінились. До цього часу про підготовку до повстання ми знали з показань Пестеля, що їх було переказано в статтях Павлова-Сільванського. [1]) Про повстання Чернігівського полку ми знали з публікацій Шугурова въ „Русскомъ Архивѣ" [2]), та із записок Горбачевського. Де-який матеріял маємо також в спогадах М. І. Греча [3]), полк. Вадковського [4]), та з переказу показань самого С. Муравйова-Апостола, що його надруковано в ч. 4 „Современника" за 1913 р. Крім того, в чч. 6—7 „Nasza Przyszłość" за 1908 р. уміщено статтю Рубіковського: „Rokosz pułku czernihowskiego. Wyjątek ze wspomnień". Фактичний матеріял був добре оброблений М. В. Довнар-Запольським в статті „Декабрьская революція 1825 г. на Югѣ" в „Голосе Минувшего", 1917, №№ 7—8, стор. 49—75.

Тепер ленінградськими та московськими архівістами виявлено дуже цінний матеріял, що дає нам правдиву картину виступу С. Муравйова-Апостола з 6-ма ротами Чернігівського полку 30 грудня 1825-го р.—3-го січня 1826-го р. на Васильків та на Білу Церкву, або т. зв. повстання в Чернігівськім полку.

Тепер ми знаємо, що цей похід був слабо підготовано і переведено без належного, обміркованого плану. Уряд був переляканий, що повстанці могли-б вийти переможцями і до них, безперечно, приєдналися-б инші військові частини сусідних кватир. Але як раз підчас походу найбільш яскраво виявилось, що С. Муравйов, як і його товариші, що виступали в Петербурзі, був ентузіястом-романтиком, а не революціонером, бо всі революційні організації на півдні готувалися до виступу лише весною 1826 р.: бо було рішено скористуватися загально-військовим парадом, на який мав прибути до Київа цар. Отже, коли було одержано звістку про смерть Олександра І, „Южане", а ще більше „Слов'яне" схилялися до висновку, що цим треба скористуватися. Вони не зовсім свідомо (так само як і „сѣверяне") йшли на цей крок: на слідстві С. Муравйов і Горбачевський так і казали, що смерть Олександра „вселила въ членахъ смутную мысль къ дѣйствованію".

Присягу Костянтинові в багатьох місцях було переведено під ознакою „ропота", як повідомляють командири військових частин. В Чернігівському полку одночасно з присягою полковий командир Гебель пере-

---

[1]) „Пестель передъ Верховнымъ Уголовнымъ Судом"—„Былое", 1906, № 2 і слід., те-ж саме в „Русской Исторической Библіотекѣ" (Ростовъ на Дону, 1907) і в „Очеркахъ по русской исторіи XVIII—XIX в." (СПБ., 1910). В 1921 р. вийшло в українському перекладі—Держвидав, Київ, „Історично-революційна бібліотека".

[2]) „Русскій Архивъ", 1871, кн. I, стор. 257—288; 1922, кн. II, стор. 268—302.

[3]) „Русскій Вѣстникъ", 1868, іюнь, стор. 371-421.

[4]) „Записки Декабристов", Бѣлая Церковь. Отпечатано въ вольной русской типографіи 136x138 „Caledonian Road. London, 1863, стор. 165-288.

вів екзекуцію над салдатами, яких було обвинувачено в крадіжці, і це викликало велике обурення всіх салдатів і офіцірів, а С. Муравйов навіть зомлів і зробився непритомний перед фронтом. Ще більше непорозуміння викликало нове розпорядження присягати Миколі. 23 грудня було відомо в м. Василькові на Київщині, де стояв Чернігівський полк, про події 14 грудня в Петербурзі. С. Муравйов поїхав в цей день з братом своїм колишнім підполковником в Житомір—офіційно, в службових справах до корпусного командира ген. Рота. В Житомірі він довідався докладно про події в Петербурзі і переконався, що уряд відкрив таємні організації й що справа революціонерів майже програна. В той-же самий день, 25 грудня, до Василькова приїхали жандарми з царським наказом заарештувати Муравйових, але не знайшли їх і виїхали з підп. Гебелем до Житоміра. Бестужев-Рюмін попередив жандарів і знайшов Муравйових в м. Любарі, куди вони приїхали до родича Артамона Муравйова, командира Ахтирського гусарського полку. Тут лише, як видно з усіх матеріялів, С. Муравйов вирішив не віддаватися ворогам і підняти повстання. Спроба притягти до нього Арт. Муравйова успіху не мала і тому всі троє—обидва Муравйови й Бестужев-Рюмін поїхали до Василькова. Зробивши зупинку в селі Трилісах, вони були захоплені Гебелем з жандармом і заарештовані, але скоро сюди прибули офіцири Чернігівського полку, які заарештовали жандарма й Гебеля, при чому останнього було тяжко побито. Після цього С. Муравйов послав двох офіцірів до Василькова з метою підняти там полк, а сам з ротою свого батальйону, що мала приміщення в Трилісах, прибув до села Ковалівки, де стояла друга рота чернігівців. 30 грудня він прибув до Василькова, де дуже легко захопив владу, бо не тільки всі військові, окрім кількох офіцерів, але навіть і мешканці мали до нього великі симпатії. Захопивши Васильків, Мурайов мусів проробити організаційну роботу, без якої справа його не мала ніяких шансів на успіх.

Річ в тім, що про його кроки вже було відомо начальству, і воно того-ж дня, 30-го грудня, починає збирати всі сили для ліквідації повстання. З матеріялів, що їх ми тепер знаємо, видно, що якби Муравйову пощастило звязатися з сусідніми військовими частинами і, побільшивши своє військо, в той-же день рушити до Київа або до Житоміра, він, безперечно, зустрів-би скрізь численну й свідому допомогу, і повстанці легко могли-би захопити найважливіші стратегічні центри—Київ, Житомір, Бердичів. Але Муравйов прогаяв у Василькові даремно час, нічого не зробивши для притягнення инших частин: ще в Ковалівці він даремно посилав салдата до офицірів 17-го єгерського полку, викликаючи їх до себе на нараду, замість того, щоб прямо надіслати їм наказа озброїтись і рушити до Василькова, або,—як справедливо відзначив Горбачевський в Записках, до м. Любару, бо Любар був в центрі військових кватир, в яких було багато активних членів таємних товариств. Він мусів-би вже це зробити ще в Трилісах, як тільки його було звільнено з-під арешту. Проте, треба зазначити, що в цьому вина не одного Муравйова, але всіх його товаришів: ще в Любарі Артамон Муравйов рішуче відмовився підняти свій полк, хоча він міг-би з успіхом це зробити і тоді можна було-б із самого Любару подати сигнала до всіх найближчих частин.

Тим більше такий крок мав гарантію успіху, що одночасно розпочався підготовчий рух до повстання серед „слов'ян",— головне по артилерійських частинах: ще 20-го грудня в головному штабі „слов'ян"— в м. Баранові на нараді було вирішено готуватися до близького повстання, при чому Борисов 2-й склав навіть план повстання і доручив Андреєвичу

2-му, що приїхав до Баранова з де-якими звістками від Бестужева-Рюміна, переказати той план „южанам“,—цеб-то головне С. Муравйову і Бестужеву. Андреєвич негайно виїхав до Житоміру, щоб там звязатися з иншими членами організації, а потім, прибув до Київа, де також встиг де-що зробити—принаймні поширити серед товаришів план Борисова. Треба сказати, що артилеристи добре обміркували становище, і план Борисова, безперечно, був серйозним і реальним, і що, на жаль, у С. Муравйова і Бестужева в цей час ніякого плану не було.

Можливо, що планом Борисова С. Муравйов міг-би щасливо скористуватися, якби одержав його в Василькові, але, коли Андреєвич із Київа прибув до Василькова (це було 27 грудня), він довідався, що підп. Гебель і жандарми поїхали шукати Муравйова. Товариші Муравйова прохали Андреєвича виїхати на розшуки Муравйова і зробити все, щоб він міг підняти повстання під самим Житоміром за допомогою будь-якої частини, обіцяючи одночасно повстати в Василькові. Андреєвич негайно поїхав в напрямку до Житоміра, але, на жаль, успіху не мав.

До чести „слов'ян“ треба зазначити, що вони вживали всяких заходів, щоб допомогти С. Муравйову.

Крім Андреєвича одночасно ще один з них—Андрій Борисов їздив по частинах, щоб підняти їх на поміч чернігівцям і збирався навіть їхати з такою-ж метою до Харківщини. В Житомірі він зібрав нараду, де було ухвалено додержувати плану артилеристів і як найскорше звязатися не тільки з гусарськими й піхотними полками, але і з Поляками. Поляки обіцяли допомогу, і не лише військові польські частини, що стояли на Волині, але й шляхтичі в Овручі, Заславі і Новгороді-Волинському дали згоду допомагати повстанцям. При цьому по всіх частинах було вирішено збиратися в Любарі, а звідти рушити на Київ або Бердичів, що мали кріпості і тому їх треба було насамперед захопити.

Із цього ми бачимо, що „слов'яни“ цілком свідомо готувалися до повстання і що вони могли-б провести свій план з успіхом, якби С. Муравйов міг з ними своєчасно звязатися. На жаль, як було вже сказано, він цього не зробив і мусів виступити самостійно підводячи всі свої кроки під вплив стихійних обставин.

Із Василькова, де як відомо, робив парад військові з молебном і читанням вищезгаданого Катехізиса, він рушив 31 грудня на с. Мотовилівку, маючи напрямок,—про це ми можемо лише гадати, очевидно, на Житомір. В його розпорядженні було 6 неповних рот,—за підрахунками Горбачевського—970 салдатів і 8 офіцерів. Перед виходом з міста він послав підпор. Мозгалевського з 4-ма салдатами до Київа—це все, що він зробив для того, щоб звязатися з київськими товаришами. Рух повстанців був надто тихим і нерішучим—цей факт потім дуже зацікавив начальство: сам Мурав'ов на слідстві не хотів відповідати на запитання, чому так нешвидко йшли повстанці з Василькова. Увечері 31-го грудня прийшли вони до Мотовилівки, і тут було оголошено „дневку“ з приводу нового року—це було величезною помилкою з боку Муравйова, бо в цей час урядові загони ще не знали диспозиції і не сподівались легко захопити повстанців. Цю свою помилку, очевидячки, Муравйов потім зрозумів але пізно.

2-го січня (1826-го р.), повстанці рушили з Мотовилівки, але не на Житомір, а на Білу Церкву, до села Полог,—це була нова помилка, бо в Білій Церкві не було жодної частини, прихильної до революції, до того-ж було зрозуміло, що повстанців скрізь оточено. Вранці 3-го січня Муравйов рушив знову на Житомір: в Ковалівці він мав „остановку“ попалив свої папери і, як потім сам признавався, майже без надії пря-

мував до села Устинівки, вибравши із 3-х шляхів найбільш незручний з стратегічного боку—через голий степ. Верстов за 6 від Устинівки зустрів повстанців загін ген. Гейсмара і почав орудійний обстріл, підчас якого було забито офіцірів—Щепилу та Іполіта Муравйова [1]) і поранено Серг. Муравйова, Кузьмина й Бистрицького.

Після цього всіх повстанців, окрім Сухінова, який досить довго переховувся, було заарештовано і притягнено до суду: функціонувало дві судових комісії—одна для офіцірів у Житомірі, друга для салдатів у Білій Церкві.

Вирок відомий: С. Муравйов і Бестужев-Рюмін загинули на ешафоті 13-го липня 1826-го р. на Кронверкській куртині під верками Петропавловської кріпости, инші пішли на каторгу, а 120 салдатів прогнали „сквозь строй“ через 8, 6, 5, 2 і 1 тисячу чоловіка...

Підводячи підсумки революційного руху декабристів на Україні, можемо відзначити, що цей рух був яскравішим епізодом і характеризував той історично-необхідний катакліэм, який був наслідком досягнень капіталістичного розвитку України.

---

[1]) М. Балас („Русская Старина“, 1873, май, стор. 674) оповідає, що молодий Іполит сам застрелився, але це не стверджується иншими матеріялами,—він був „смертельно ранен“.

ОСИП ГЕРМАЙЗЕ.

Рух декабристів і українство.

В історії громадських рухів декабристи, безперечно, полишили глибокий слід. На протязі ст. пам'ять про декабристів повивалася пієтетом не тільки в колах лібералів і буржуазних демократів Росії, але і в групах соціялістично настроєних революціонерів.

З новою силою пієтет до декабристів відроджується в XX ст. Революційна боротьба 1905 р. знову притягає увагу на декабристів. В них вбачають і апостолів російського конституціоналізму і предтеч соціялістичної боротьби пізніших часів. Зрештою столітній ювілей декабристських виступів, що припав на час грандіозного революційного тріумфу, знову зосередив на декабристах нашу увагу.

Але характер уваги до декабристів на цей раз був одмінніший від попередніх спроб зрозуміти й витлумачити виступи декабристів.

Саме тепер поставлено соціологічне питання про класову приналежність і класову ідеологію вождів декабристського руху і тих мас, що взяли участь в русі.

Декабристи стали перед судом марксівської критики, оцінка їхньої ідеології стала даватися з погляду сучасних революційних завдань: сучасного революційно-пролетарського відчування.

Але сучасні нам критики, революційні марксисти, розійшлися в своїй оцінці декабристського руху.

Відомий публіцист Мих. Ольминський поставив справу з декабристами, що називається, руба і занадто різко.

На його думку, декабристів треба трактувати виключно, як поміщиків, що обдурили просту салдатську масу, потягли її за собою 14 грудня на Сенатську площу і потім кинули цю масу, коли царський уряд почав її розгонити силою зброї. В своїй політичній ідеології,—так висловлюється Мих. Ольминський—декабристи мали турботу виключно про інтереси землевласників, і тому столітній ювілей руху декабристів, на думку Ольминського, був-би ювілеєм „обмана поміщиками салдат“.[1])

Инакше підійшов до справи соціологічного освітлення декабристського руху М. Покровський. Він категорично не погоджується з різкою оцінкою М. Ольминського. „Декабристи, — відповідає він М. Ольминському,—зовсім не були поміщиками, що потягли за собою салдат на Сенатську площу, обдуривши їх, а в певній своїй частині були... справжніми революціонерами і на одному своєму крилу... революціонерами-демократами. Вони не були тільки... соціялістами й не були революціонерами-пролетарями... Вони дійшли до тої крайньої границі революційности, яка можлива для непролетарських клас, яка можлива для буржуазії великої й дрібної“. [2])

Ще раніше до полеміки з Мих. Ольминським М. Покровський висловлювався що до оцінки декабристів і приходив до висновків, що заго-

---

[1]) Статтю М. Ольминського було надруковано в газеті „Рабочая Москва“, 18/XII 1923 р.. Цитую її переказ, поданий М. Покровським в „Очерках по истории рев. движ. России“, М., 1924, стор 26.

[2]) М. Н. Покровский. Очерки, стор. 27.

вір декабристів позначений в сильній мірі двоїстістю класової лінії, і в цій класовій недотриманості власне, на думку Покровського, і лежить мало не основна причина неудачі декабрського повстання. „В роковом кругу,—читаємо в Покровського,—и задохнулся заговор, недостаточно аристократический для дворцового переворота и слишком дворянский для народной революции". [1])

На внутрішні протиріччя в ідеології декабристів звертає свою увагу в статті про декабристів Рожков. [2]) Було-б великою помилкою,—цілком вірно висловлюється він,—у виясненні ідеології і психології декабристів зводити все до одної сумарної характеристики. Декабристи не складали якоїсь єдиної компактної групи, навпаки, належачи до дворянства, що ще з часів Катерини II було розріжнено в класовому відношенні, декабристи й сами в своїх політичних концепціях та своїй ідеології відбивали інтереси ріжних груп російського дворянства.

І Рожков бере на себе задачу вказати, інтереси яких саме груп дворянства відбивали в своїх політичних поглядах ріжні представники декабристів. Так, на його думку, Трубецькой явився „виразником того, наскільки далеко уліво могла зайти російська велико-землевласницька аристократія на той час". Микита Муравйов був політичним ідеологом середнього дворянства, К. Рилєєв „психологією та ідеологією своєю репрезентував собою проміжну ланку поміж середнім та дрібнім дворянством", нарешті не бракувало посеред декабристів і представників дрібного російського дворянства. Усе „Общество соединенных славян" складалось з дворянської бідноти, і більшість рядових декабристів належали до цієї групи.

В історико-марксівській літературі праці про декабристів названих авторів вносять багато цінного що до соціологічної аналізи громадського руху початку XIX ст., але не можна вважати, що аналіза класових ухилів в політичних концепціях декабристів, так само, як зазначення і констатування політичної неоднородности серед декабристів,—розвязавби цілком, так-би мовити, проблему соціяльної природи декабристів. Ми можемо констатувати у Рилєєва чи у Пестеля звязаність їхніх політичних стремлінь з інтересами дрібного дворянства, але ми будемо безсильні пояснити, як ідеологічна ріжнородність поєднувалась у декабристів в щось одне, і як в однакових умовин х військової служби у людей, майже однакового походження і однакової виучки з'являлись думки й погляди, що утворювали ріжні групи, ріжні течії й напрямки.

Нам думається, що проблема соціяльної природи декабристів зводиться до проблеми непродукційних клас.

Марксова наука про класи дає виразне поняття про клас, як про соціяльну групу людей, що займає в процесі громадського виробництва певну позицію. Суспільна ідеологія твориться класом, що має певний ґрунт у виробництві, тому соціяльні групи непродукційного характеру проймаються ідеологією класів продукційних. В новій марксівській літературі є праця, що поставила завдання розвинути й перевести дальшу аналізу над поняттям: „суспільний клас". Це праця проф. С. Солнцева [3]) про суспільні класи. В ній автор, твердо ідучи за Марксовими формулами і твердженнями, спиняється, між иншими, і над соціяльною проблемою „непродукційного", невиробничого („непромислового") населення. До цеї категорії він відносить: 1) людей розумової праці, тоб-то, так звану, інтелі-

---

[1]) М. Н. Покровский, Русская история с древнейших времен, т. III, изд. 3. Издание Т-ва „Мир", стор 368.

[2]) „Русское Прошлое", 1923, кн. I.

[3]) С. Солнцев, Общественные классы, Петроград, 1923, изд. 2-е.

генцію, 2) державних службовців, в тому числі й військових, 3) службовців приватних і т. д. На питання: „яке-ж класове відношення в суспільстві всіх груп непромислового населення?" автор названої праці дає таку відповідь: „розуміється, всі ці верстви можуть мати певне тяжіння до того чи иншого класового полюсу. Це тяжіння залежить у більшості від тих життьових ниток, що ними оті верстви життям звязані з верствами виробничого населення. Лікар, що обслуговує робітників... натурально проймається й інтересами цього кола... Модний лікар аристократичної частини міста, що біля його квартирі тисняться екіпажі його багатих клієнтів, по своїому класовому ухилу буде тяжіти до класових інтересів і до полюсу своїх багатих і вельможних клієнтів". [1])

Оце соціологічне спостереження й мусить допомогти нам зрозуміти соціяльну природу декабристів. Нема чого й говорити, що в політичних концепціях декабристів мусіли відбитися класові інтереси поступового дворянства і прагнення молодої ще російської буржуазії, що народжуючись давала ґрунт для формования ліберальної думки й політичної супроти царського уряду опозиції"; зрештою буржуазний лібералізм декабристи могли відбити ідеологічно, передчуваючи його появлення в Росії, і маючи наочний приклад буржуазних революцій, що колотили світом на переломі XVIII та XIX ст. ст. у Франції і в инших країнах на початку XIX ст. Але було-б дуже трудно трактувати декабристів, як дворянсько-поміщицьку групу, як інтеліґенцію класи землевласників. Соціологічно правильно буде, як ми декабристів будемо трактувати, як інтеліґенцію, що її суспільна генеалогія була дворянською, але тепер ця дворянська інтеліґенція, одірвавшись в значній мірі від організації сільсько-господарської продукції і через те здекласувавшись, стала майже вповні тією невиробничою групою, що її суспільна ідеологія означається не так класовим власним становищем, як тяжінням в бік найближчої продукційної класи. Учасники декабристського руху—майже всі, за рідкими винятками, офіцірі, службовці на державних посадах, при чому велика частина з них не мають навіть прибутку иншого, крім офіцірської платні, більше того, не мають навіть маєтків, земель. Розуміється, що в цих освічених колах, безпосередньо незвязаних з господарюванням, буржуазно-ліберальні ідеї XIX в. могли знаходити вдячний собі ґрунт для прищеплення й буйного розвитку.

Військові походи початку XIX ст. ще сильніше відривали військову офіцірську молодь від російсько-дворянського консерватизму і безкритичної віддаености ідеї монархізму. І інтереси тих класів в Росії, що мусіли прагнути корективів до політичної будови Російської імперії, легше і скоріше усвідомлювались молодими здекласованими і пройнятими ідеями західньо-европейського буржуазного лібералізму інтеліґентами—офіцірами з дворян. Класи нової буржуазної і аграрно-капіталістичної Росії виристовували ідеологічну енергію здекласованої, освіченої офіцірської молоди. Ця молодь, що про неї влучно писав Нест. Котляревський, кажучи, що та молодь „зуміла поєднати в собі військову виправку з дисципліною ума й серця", [2]) ставала за знаряддя для цих нових клас, але одночасно з тим це знаряддя своєю активністю служило революційним бродилом в патріярхальній тиші класових відносин в Росії.

Степінь і форми здекласованости офіцірської молоди впливали на те, що у ріжних декабристів бачимо ми то менший, то більший

---

[1]) С. Солнцев, Общественные классы, стор. 212.

[2]) Н. Котляревский, Декабристы – кн. Одоевский и А. А. Бестужев, Спб., 1907 стор. 114.

радикалізм, меншу чи більшу одірваність від інтересів певних груп російського дворянства. Цим і пояснюється власне те, на що звертали увагу цитовані нами історики-марксисти, а саме, що у декабристів зустрічаємо ми відбиток ріжних класових інтересів, від велико-землевласницьких починаючи, далеких від активного лібералізму, а тим паче від революційної опозиційности.

Таке розуміння декабристів, як певної соціяльної формації і як ідеологів дає нам змогу і право поставити питання і про те, наскільки та частина учасників руху 1825 року, що була звязана походженням та иноді й місцевими симпатіями з Україною, відбила в собі ідеологічні відтінки, що мали намічатись і формуватися в українській спеціяльно обстановці.

Коли на декабристів такий великий вплив мали закордонні походи, безпосереднє знайомство з новими формами буржуазного життя, що складались в Західній Европі, то реальна обстановка української економіки і класових поміщицько-селянських відносин так само впливала на офіцірську молодь, що стояла на Україні військовим постоєм. У свідченнях самих декабристів знайдемо ми силу вказівок на те, що саме українські смутні й невеселі, мовляв поет, картини соціяльних відносин будили в молоді почуття революційної опозиційности.

Член Південного Товариства Крюков на допиті своєму свідчив, що „на с'емке в Подольской губ. увидел я, до какой степени простирается угнетение крестьян помещиками". [1])

Декабрист поручик Аврамов так само свідчив, що український соціяльний „пейзаж" пробудив в ньому полігичний лібералізм. „Когда я находился на с'емке в Подольской губернии,—оповідав він,—то имел случай... заметить бедность, в которой находится большая часть крестьян. Это меня поразило и возбудило во мне любопытство узнать", яким способом дійшли вони до такого сумного становища, і Аврамов в результаті починає читати політичні твори, що формують його ліберальні переконання. [2])

Инший декабрист Раєвський оповідав теж, що на Поділлі бачив він страшну над-людську роботу панських селян—вони працювали часом увесь тиждень що-дня на пана; бачив Раєвський, як селяни робили панщину в кайданах. Кругом люди продавалися по одинці, само панство заводило розпуство з кріпосними дівчатами, в маєтку фельдмаршала Каменського були заведені остроги, тюрми, кайдани і т. д., і в наслідок цих кар кріпак, не стерпівши, убив свого пана. [3]) Молодий декабрист Яків Драгоманов, що був родом з Полтавщини, говорив нарівні з иншими, що в ньому з'явились ліберальні ідеї, як наслідок спостережень над „гнетением" та „жалким состоянием" кріпаків. [4])

Залізна дисципліна, утиски й звірства у військових поселеннях на Україні так само викликали у чулої молоди дух протесту. Відомий бунт 1817—19 рр. в Чугуївських військових поселеннях викликав, як це свідчив Олександер Муравйов, брат Микити Муравйова, глибоке обурення проти гнобителів-урядовців та війська. „Ужасные сцены,—пише в своїй записці Олександер Муравйов,—произошли в Чугуеве в 1819 г., где священники благословляли своих духовных детей, решившихся бесстрашно выдержать мучительные наказанія и проклинавших тех, кто при виде их выказывал слабость... Дивизионы пехоты были приведены, чтобы испол-

[1]) Семевский, Политические и общественные идеи декабристов. Спб., 1909, стор. 108.
[2]) ibidem, стор. 101.
[3]) ibidem, стор. 110.
[4]) ibidem, ст. 110.

нять обязанности палачей". [1]) Факти з життя військових поселень на Україні приводив і декабрист Завалішин, коли оповідав другому декабристу Арбузову про те, як одна „малороссиянка" у військових поселеннях сама вбила свою дитину, промовляючи, що коли її від неї забирають, то краще хай її зовсім не буде на світі. [2])

Цих прикладів досить, щоб можна було говорити про вплив українського оточення на декабристів. Ми маємо, на жаль, дуже мало матеріялів про те, як саме формувалися опозиційність та революційні настрої у декабристів-українців, але можемо, маючи на увазі наведені свідчення, говорити про залежність громадської свідомости української офіцірської молоди і від українських обставин, від відносин тогочасного українського життя.

Але елементи українського життя позначаються на декабристах не тільки в формі безпосереднього впливу фактів соціяльного гніту на свідомість молоди, ми бачимо ці елементи і у впливі українських традицій на політичну ідеологію декабристів.

Відгомін ліберальної опозиції до російського монархічного уряду, що її так яскраво виявила українська козацька старшина в XVIII в. почувається у декабристів.

Українська козаччина, старшинський землевласницький ліберальний автономізм на Україні береться багатьома декабристами, як реальний зразок і прототип тої політичної боротьби, що її хотять вести радикали з військової молоди.

Сучасник декабристів Ф. Глінка в своїому історичному оповіданні: „Зиновий Богдан Хмельницкий или освобожденная Малороссия" робить вождя української козацької революції речником ліберальних конституційних ідей: „Тут раскрыл Зиновий Аглаиму,— читаємо в оповіданні,— все тайны счастия народного. Он советовал собрать „старейшин" из всех племен для составления законов, свойственных духу народа и времени, а посему, твердых, ненарушимых... свобода, разумеется, законная, благоразумная, есть одно из главнейших составных частей счастия народного. Она столь же необходима для государства, как свет для целого мироздания и воздух для земли нашей. Коснется ли мыслей и чувств—они пробуждаются с невереятной быстротой, изливаются с удивительною истиной. Вот слабое изображение блаженства народного при полном развитии свободы, спасительной для целого государства, благодетельной для каждого гражданина, законного участника в общем благе своего отечества". [3])

В талановитій поетичній формі визначний декабрист—„не поэт, а гражданин"—Рилєєв повторює ті саме мотиви, роблячи з Богдана Хмельницького борця за ідеї визволення батьківщини з-під гніту тиранії і за здійснення ідеалів „свободы". „Заря свободы засияет от блеска мстительных мечей!"—клянеться Хмельницький у Рилєєва, піднімаючи бунт. А потім, коли з блискучою перемогою стала до бою

„С тиранством бодрая свобода,
Кипя отвагою младой"—

після тої перемоги:

„ ... воцарилася свобода
С тех пор в украинских степях
И стала с счастием народа
Цвесть радость в селах и градах".

---

[1]) ibidem, стор. 172.
[2]) ibidem, стор. 177.
[3]) Цит. В. Маслов, „Рылеев", стор. 150—151.

У Рилєєва не тільки Хмельниччина оспівується, як незабутня епоха змагання за „свободу“, але все українське минуле оповивається оцією єдиною ідеєю благородного і героїчного лібералізму. Рилєєвський Наливайко підноситься до класичного героя-мученика за волю і жертви за народнє щастя, за визволення від тиранства рідного краю.

„Еще от самой колыбели—

говорить Наливайко у Рилєєва—

К свободе страсть зажглась во мне“,

і ця „страсть к свободе“ була навіяна Наливайкові старою свободолюбною українською традицією, що плинула з часів давньої „незабвенной старины“, про яку Наливайкові співали пісні мати його та сестри. Наливайко мріє про те, щоб побачити Україну вільною.

„Мне ад—Украйну зреть в неволе,
Ее свободной видеть – рай!“...

і для цього збирається він повстати „на утеснителей народа“.

Особливо цінно, що традицію старо-українського лібералізму й визвольного патріотизму доводить Рилєєв до часів Мазепи. „Войнаровський“ Рилєєва, безпоречно, є надзвичайно інтересне з погляду ідеологічного з'явище. В той час, коли і в прозі і в віршах всіляко намагалися зганьбити ім'я Мазепи, коли звичайна Мазепина характеристика в російській літературі була приблизно така, як її дав р. 1825 кн. Шихматов:

„От рода в род и род до века
Ты будешь срамом естества“, [1])

в цей самий час Рилєєв виступає з своєю поемою, де Мазепу змальовано як діяча, що продовжує ті традиції визвольної боротьби, що їх у Рилєєва провадили раніше Наливайко і Хмельницький. Мазепа стає на чолі „борьбы свободы с самовластьем“, тої боротьби, що була суттю „священной старины“. Найвища похвала Мазепина, сказана Войнаровському, полягає в тому, що Мазепа визнає Войнаровського сином України.

„Я зрю в тебе Украйны сына!—

говорить Мазепа,—

Давно прямого гражданина
Я в Войнаровском угадал“.

І вірний вихованець Мазепин—Войнаровський з жалем признається,

„Что мы с Мазепой погребали
Свободу родины своей“.

Мазепа—носитель тої ідеї свободи, але Рилєєв устами свого Войнаровського підкреслює:

„Его (Мазепу) сразил бы первый я,
Когда-б он стал врагом свободы,“

бо — в другому місці вертається він до цієї теми —

„Чтить Брута с детства я привык“.

І Рилєєв разом з своїм героєм і з вдохновителем його Мазепою проповідує, що

„ ... достояние отцов,
Воскреснет прежняя свобода!“...

---

[1]) Маслов, „Рылеев“, стор. 300.

Так у декабристів воскресала українська старовина в романтично-ліберальному освітленні, де діячі української історії XVI—XVIII ст. вставали ніби благородні республіканці давнього Рима, або непримиримі „громадяни“ французької революції.

Варт звернути увагу на один момент в цій поетично-романтичній ідеалізації української старовини. Українські герої Рилєєва власне позбавлені реальних рис національного змальовання... Ще Пушкін цілком вірно передав своє враження від поезій Рилєєва, що вони „слабы изображением и изложением... национального русского нет в них ничего, кроме имен“. Це враження, безперечно, вірне. Історичні герої Рилєєва прекрасно декламують на громадські теми, виявляють все ліберальне благородство своїх поглядів та своїх позицій, але цим героям бракує історичної реальности, вони—герої патріотичних та ліберально-опозиційних легенд, а не живі учасники дійсних історичних подій нашої минувшини.

Епоха Рилєєва й декабристів на Україні, на жаль, не дала жадного серйозного в національні та ліберальні форми прибраного громадського руху на Україні.

Поема Рилєєва „Войнаровський“ зробила ніби то фурор на Україні. Нею захоплювались українські читачі. З приводу посвяти до поеми, де Рилєев сам казав з приводу свого твору:

„Ты не увидишь в них (у віршах) искусства,
Зато найдешь живые чувства—
Я не поэт, а гражданин“.

Харківський „Украинский Журнал“ писав: „Читавшие „Войнаровского“ первый из приведенных стихов отнесут к одной скромности, столь привлекательной в молодом поэте, со вторым охотно согласятся: он наилучшим образом оправдан в продолжение всей поэмы, а при третьем почувствуют особенное уважение к сочинителю, который старается соединить в себе оба сии священныя названия—поэт и гражданин“.[1])

Ще з більшим захопленням дає характеристику „Войнаровському“ один з тодішніх активних на полі української культури інтелігентів М. Маркевич. В листі до Рилєєва він пише: „Позвольте мне вам писать, как истинный гражданин своего любезного отечества, как добрый малороссиянин. Итак, могу ли я хладнокровно читать „Войнаровского“ и „Наливайку“? Примите мою и всех знакомых мне моих соотечественников благодарность. Будьте уверены, что благодарность наша искренняя, что мы от души чувствуем цену трудов ваших, которые вас и предков наших прославляют. Мы не потеряли еще из виду деяний великих мужей малороссиян, во многих сердцах не уменшилась еще прежняя сила чувств и преданность к отчизне. Вы еще найдете живым у нас дух Полуботка. Примите нашу общую благодарность: вы много сделали, очень много. Вы возвышаете целый народ,—горе тому, кто идет на усмирение целых стран, кто покушается покрыть презрением целые народы, и они ему платят презрением. Но слава тому, кто прославляет величие души человеческой и кому народы целые должны воздавать благодарность. „Исповедь Наливайка „врезана в сердцах наших и моем также“.[2])

Ми не знаємо, щоби Маркевич або його знайомі, що він про них писав, словом, що-б та інтелігенція, що заходжувалась біля літературного українського відродження початку XIX ст., виявили себе десь на політичному полі, як „истинные граждане своего любезного отечества“. „Добрые

[1]) Цит.—В. Маслов, „Рылеев“, стор. 316—317.
[2]) „ Русская Старина“, 1888, декабрь, стор. 599.

малороссияне“ типа Маркевича свій патріотизм і лібералізм ховали в глибинах своєї романтичної душі і в політичному відношенні часто й густо виявляли себе зовсім не лібералами, а навіть консеваторами і монархістами. Згадаємо для прикладу хоч-би визначного представника харківського гуртка діячів літературного відродження—Гулака-Артемовського з його російсько-монархічною політичною ідеологією.

„Дух Полуботка“, тоб-то дворянська на Україні ліберально-автономістична опозиційність XVIII ст., на часи Рилєєва давно згас в нащадках української козацької старшини, а коли й почувався він, то тільки в безсило-романтичній формі на зразок класичного у Котляревського в попередні десятиліття: „Так славной пам'яти бувало у нас в Гетьманщині колись“...

В політичну акцію цей „дух Полуботка“ у „добрых малороссиян“ не переходив; він оставався в числі аксесуарів романтичних настроїв українського поміщицтва і української інтелігенції першої половини XIX ст.

Як відомо, своєрідне, так-би сказати, україножильство Рилєєва мало своїм безпосереднім стимулом пробування Рилєєва в маєтку своєї дружини на території бувших Слобідсько-українських полків—єднання з слобідськими поміщиками в їхніх затишних спокійних куточках. Ми маємо барвисту характеристику цього поміщицтва початку XIX в., зроблену Де-Пуле. Згадуючи про харківський університет цієї доби, Де-Пуле пише: „Из университета выходили люди замечательно образованные, нередко, ученые, которые в большинстве, прослужив урочное время на службе, спешили в свои хутора, где под сенью черешен и белых акаций наслаждались малороссийским far niente, т. е. созерцанием и беззаботной ленью“. [1])

Оце власне поміщицтво і на Слобожанщині і на колишній Гетьманщині під білими акаціями своїх хуторів мріяло иноді про романтичну українську старовину, але ці мрії не сполучались із політичною активністю, і тіні предків з їхньою боротьбою не викликали вже ліберального ентузіязму. Чужинець на Україні Рилєєв зумів поєднати свій революційний лібералізм із споминами про українське минуле, але навіть у нього це минуле вималювалося, як гола ліберальна схема, позначена українськими історичними іменами, але позбавлена рис української історичної дійсности.

Так само, як на Рилєєва, впливали традиції української політичної боротьби попередніх століть на ті групи польської по культурі шляхетської інтелігенції, що мали дуже близьке відношення до таємних організацій офіцірів російської армії, розташованої на Правобережній Україні. Історики літератури звертали вже увагу на те, що на Рилєєва впливали не тільки обставини слобожанського життя, спиняючи його увагу на українських сюжетах, не тільки особисте знайомство з людьми, причетними до українського, переважно, літературно-громадського руху, а це й зносини з польськими націоналістами, що мріяли про повстання в демократичних формах і вели пертрактації з організаціями декабристів на Україні. В першу чергу тут згадувалось ім'я одного з глибоко оригінальних діячів шляхетсько-польського романтизму, прибраного в українські форми—про Тимка Падуру.

Творчість Падури, що своїми українсько-політичними тенденціями, попереджує Рилєєва, вся базується на українських мотивах, надаючи їм характер глибокої поетичної і політичної романтики. Як пізніше Рилєєв, Падура вбачає в українській казаччині і в таких провідниках укра-

---

[1]) М. Де-Пуле, Харьковский университет и Каченовский, „Вѣстникъ Европы“, 1874, I. стор. 78—79.

інської політики, як Мазепа,—ідеї боротьби за волю, за рівність, за політичне визволення козака—

„З віка вільні і свавільні
Не пускали шабель з руки...“

і від імени польської шляхти Падура кликав український люд—

„Вольних внуки, злучім руки,
А сила все зможе!
І верне власть і славу дасть,
Вільне Запороже!“

Але всі Падурині заклики, так само як і вся діяльність Падури і польсько-шляхетської, так званої української літературної школи мали в своїй основі отой нежиттьовий романтизм, що, як пізніше і в Рилєєва це виходило, брав українську минувшість, позбавляв її реальних рис і втіляв в минуле свій ідеал політичного устрою. І тут на ґрунті польської культури в Правобережній Україні традиції політичної боротьби попередніх віків бралися, як романтичні згадки, мало придатні для творчої громадської роботи в національних формах.

Правда, Рилєєвське „українофільство“ було ще дальше від будь-якої форми його реалізації, аніж „українофільство“ Падурине та його однодумців, бо Рилєєв занадто вже далеко стояв від самого українського життя, тоді як Падура пробував і робив спроби стати до громадської роботи в гущі українського життя. Тому в Падури ми й надибуємо не вповні ще вияснені спроби установити якусь українську „орієнтацію“, особливо в часі переговорів з російськими декабристами. Покійний К. Михальчук, що знав особисто самого Падуру, переказав у своїх спогадах про те, що Падура гаряче агітував за визнання автономії України підчас політичних переговорів з декабристами на Україні [1]). С. Єфремов на підставі усної традиції, що її передавав той самий Михальчук і инші, подає надзвичайно інтересний епізод, трохи анекдотичного змісту, але цілком правдоподібний для тодішніх умовин. Падура—переказує С. Єфремов—„пишався тим, що перший прилюдно заявив про права української нації: це було на „слов'янськім з'їзді“, улаштованому південними декабристами у Василькові перед 1825 роком. Падура був на цьому з'їзді, як представник від Поляків. Декабристи хотіли, щоб на зборах було як-найбільше представників од ріжних слов'янських народів і закликали Поляків, закликали якогось чеха-винокура, щоб репрезентував чеську націю, розшукали десь серба чи хорвата,—а за инших слов'ян вони й сами гаразд не знали. І от, коли хтось з головних проводарів декабристів... одкриваючи збори, сказав, що тут зійшлись усі слов'яне, Падура попрохав собі слова. „А знаєте, панове,—обернувся він до присутніх,—ми забули про один великий слов'янський народ!“ Усі переглянулись між собою і задумались, який-же то справді народ? „Та про господаря цієї хати, де ми зібралися, забули... про український народ“, і от усі згодилися з Падурою, і він заявив себе представником українського народу.“ [2])

Якщо це оповідання відповідає дійсності, то Падура значить ближче підходив, аніж його російські спільники, до того, щоби українську політичну традицію звязати з реальним сучасним йому українським життям. Але ми добре знаємо, що навіть спроби однодумців Падуриних підчас польських повстань романтично-козацькими гаслами підняти й повести за собою українську селянську масу кінчались фатальною, часто

[1]) „Украинская Жизнь“, 1914. VIII—IX, стор. 83.
[2]) „Наше Минуле“, 1918 г., 3, С. Єфремов „Масонство на Україні“, стор. 13.

трагічною невдачею. Вимріяна романтика на соціяльній польсько-шляхетській базі не могла бути поєднаною з інтересами українського селянства. Отже навіть в фактичних спробах українські традиції політичної боротьби в епоху декабристів були достоянням політичного мріяння в романтичній формі, і до того це мріяння було в колах не-українських. Тодішнє так зване українське громадянство, тоб-то діячі українського літературного відродження, не бралися навіть до мріяння на політичні теми, обмежуючися самими романтичними зітханнями про минуле. Отже цілком природньо виникає питання, чи можна говорити про участь в русі декабристів української інтеліґенції, як такої, чи навпаки—українці з походження поміж декабристами були настільки одірвані від українства, що воно могло на них впливати тільки як обстановка або історико-політичний спомин з минулого загального характера про ліберально-опозиційний рух.

Коли ми будемо переглядати персональний склад учасників організацій декабристів, ми раз-у-раз будемо натрапляти на українські імена. Самого українського імени ще, розуміється, мало. Нам треба відшукати звязаність того чи иншого декабриста-українця з українським життям, щоб говорити про українство його. Декабристи-українці, як і взагалі всі декабристи, діляться на дві основні групи—в першу чергу, це ті, що були виходцями з кол великих землевласників, належали до дворянської аристократії, по-друге—це діти низового дворянства, в яких ступінь їхньої декласованости був без порівняння вищим, аніж у їхніх аристократичних спільників, і через це в них спостерігається більше соціяльного й політичного максималізму.

Що торкається першої групи, то справді трудно говорити про їх українство. Інтереси великого землеволодіння на Україні давним-давно докраю постирали сліди місцевих традицій у дворянства, і це дворянство в культурно-національному відношенню давно було одірвано від українства, зате міцно звязувалось з державною культурою російського дворянства.

В иншому світлі малюються перед нами постаті декабристів, що належали до другої групи. З бідних дворянських родин українського походження багато було декабристів в „Обществе соединенных славян“, багато їх служило в Чернігівському полку і взяло участь у відомому повстанню.

Цю українську частину декабристів на Україні майже ніхто не пробував розглянути, як тогочасну українську інтеліґенцію. Згори вирішали питання так, що українських декабристів не було, був єдиний тільки рух в загально-російській формі, і в історії українських громадських рухів повстанню декабристів немає місця. Такий погляд, безперечно, хибний і глибоко помилковий. Чому, на якій підставі треба вважати українською інтеліґенцією першої половини XIX ст. тільки діячів літературного національного відродження? Можна говорити, що українська інтеліґенція цієї доби не дооцінювала національного моменту, проймалась впливами російської культури, але цілком невірно було б одмовляти молодому поколінню та ще з революційними настроями в приналежності до української інтеліґенції тільки через те, що їхня національна свідомість була невиразною, або невисокою. Спинимось на де-яких представниках українських декабристів. Візьмемо трьох найбільш типових декабристів, учасників повстання на Київщині—юнкера Якова Драгоманова та офіцерів Сухинова та Горбачевського. Всамперед розглянемо їх генеалогію. Випадкова постать Якова Драгоманова набрала для нас спеціяльно українського значіння через те, що з родини Драгоманових

вийшов племінник декабриста—Михайло Петрович, що з його іменем звязався початок соціялістичного думання української інтелігенції. Михайло Драгоманов пізніше підкреслював у своїй автобіографії саме, що його дядько був членом „Общества соединенных славян", і одночасно давав цікаву характеристику свойому батькові, яка, мабуть, у великій мірі могла бути однесеною і на Петрового брата, Якова Драгоманова. Ось ця цікава характеристика: „Мій батько—згадує Михайло Драгоманов—повернувшись (з Петербургу) під кінець 30-х років на батьківщину, з ідеями, які були мішаниною християнства з філософією XVIII в. та якобинства з демократичним цезаризмом,—не знайшов собі притулку в шляхетсько-канцелярському укладі повітового життя Миколаївських часів. Одружившись, сидів більше дома та читав книги, якщо не клопотався по процесах всякої дрібноти—селян (з колишніх козаків), котрі добували собі волю, незаконно взятих до війська рекрутів та взагалі всіх скривджених. За се він був дуже не до вподоби місцевим урядовцям та більшості панства" [1]).

Ця характеристика дозволяє нам ближче підійти до опозиційности й лібералізму українського дрібного дворянства, якими дихав і декабрист Яків Драгоманов і пізніше український соціяліст Михайло Драгоманов, і, розуміється, що оцю соціяльну верству з її ідеологічними та політичними ухилами, з її громадськими настроями треба оцінювати, як українську, бо, коли не ця верства формувала інтелігенцію на Україні, то, значить, не довелося-б взагалі вести мову про громадський рух на Україні.

Перейдемо до другого декабриста, героїчного учасника повстання Чернігівського полку, людини, відомої своїми пригодами втікача після розбиття повстанців, нарешті відомого своєю героїчною і трагічною смертю—Ів. Ів. Сухинова. Сухинов був родом з Олександрійського повіту на Херсонщині, де народився в родині небагатого землевласника р. 1797, і потім мусів з трудом доводити своє дворянське походження.

Попередня генеалогія Сухинова мало установлена, ніхто нею не займався, але автору цієї статті, що займався українською гайдамаччиною, мимоволі приходить в голову гіпотетична думка розглядати Сухинова, як нащадка одного з козацько-гайдамацьких ватажків епохи Коліївщини.

Підстави для цього здогаду такі: 1768 р. в Єлизаветградській провінції, тоб-то на території, звідкіля був родом батько декабриста Сухинова, був поселений російським урядом виходець з Польщі, козацький отаман Клим Сухина на чолі 62 чоловік козаків, „кои, убегая от согласованія с польскими конфедератами", перейшли на російський бік. Сухина з козаками так і остався на російській території, і цілком правдоподібно, що цей гайдамацький ватажок і був предком (можливо прадідом або дідовим братом) нашого декабриста, бо територія і прізвище їх сходяться, а декабрист Сухинов мусів з великим трудом допоминатися дворянства, що було цілком натуральним для нащадка „козацького отамана".

Нарешті декабрист Горбачевський, син збіднілого урядовця, по матері нащадок відомого роду Кониських на Чернігівщині, може також вважатися типовим і яскравим представником української інтелігенції серед декабристів.

Нащадки козацької старшини, гайдамацького ватажка — українська інтелігенція серед декабристів була справді українською інтелігенцією, хоч її українство, як складова частина їх політичного світогляду, і не

---

[1]) М. Драгоманов. Автобіографія. В-во „Криниця", К., 1917, стор. 3.

виявлялось виразно, хоч звістки про цю сторону переконань українських декабристів дійшли до нас такими неповними і блідими.

Крім здогадів про національні настрої українських декабристів, маємо ми і надзвичайно цінний документ, що трактує цей саме момент; документ цей — спомини й листування одного з названих декабристів — Горбачевського. В його записках маємо глибоко характерні признання щодо відношення цього розумного й активного декабриста до українства. „Мать моя—згадує Горбачевський—из фамилии Конисских и была когда то помещицей, была чистая малороссіянка, т. е. ничего не понимала и не знала кроме монахов и Киевской Лавры, куда отдавала последнюю копейку; зато была набожна и хозяйка, т. е. много было сала и моченых яблок". [1]) В листі до свого приятеля, відомого декабриста кн. Є. Оболенського, Горбачевський так доповнював свої спомини й свої погляди, пишучи з приводу відомих польських подій (повстання) 60 рр.: „Ты спрашиваешь моего мнения насчет несчастной этой Польши, говоришь, что это у вас там вопрос жизненный. Я бы сказал тебе мое мнение, но боюсь быть пристрастным. Ты знаешь, что я малоросс; мой отец-покойник рассказывал мне, что он бывши большим уже мальчиком помнит, когда наши церкви были на откупу у жидов; говаривал, что он бывал заграницею в молодых летах, т. е. за Днепром и был свидетелем, когда иногда католические студенты били православных священников и их всячески оскорбляли. При имени ляха он дрожал и эту дрожь передал нам, своим детям, рассказывая о бедствиях своей любезной Малороссии: Я хотя и теперь дрожу при имени ляха, но у меня в голове уже не то, что у наших было, и помню слезы моей матери, когда она нам рассказываля, что хотя церкви и были свободны от опекунов, но все же по какому-то влиянию жида они ему платили и льстили, чтоб он с ляхом не ворчали; рассказывала (и при этом всегда плакала), как они прятались, чтобы тихонько от ляха и жида учиться русской или славянской грамоте и читать на славянском языке молитвы. Но—сохрани боже—об этом узнает лях, или ксендз, или жид,—беда, разорение целому дому. Я мог бы томы написать подобных рассказов моих стариков, но время ли теперь такое, чтобы русским мстить за старое; в том ли теперь вопрос? Жаль мне крепко, что не имею времени все написать рассказы наших стариков; передать их дрожь от имени ляха, их ненависть к ним и описать наше поколение и их взгляды на вещи". [2])

Національна свідомість українських декабристів у звязку з їх політичною ідеологією дає в цих цінних признаннях змогу зрозуміти їх форми. Всамперед цікаво звернути увагу на те, що поняття „настоящая малороссиянка" у Горбачевського дістає коментара такого, що цим іменем треба звати людей, які на зразок його любої матери „ничего не понимали и не знали, кроме монахов и Киевской Лавры", зате прекрасно могли консервувати сало і знали рецепти для виготовлення мочених яблук. Українство—або „настоящее малороссиянство", мовляв наш автор,— для нього милий анахронізм, прекрасний в споминах остаток непотрібної вже старовини, патріярхальна, пережита вже заскорузлість та й годі. І наївними словами та неглибоким аналізом характеризує він світогляд своїх батьків, ставлячись до нього з прихильністю людини, що стоїть вище давніх пережитків. Як милий спомин дитячих років, згадує він те своє українство, не виявляючи будь-якого розуміння політичних і соціяльнних форм і тенденцій українського руху. І оце приймання національної на Україні проблеми дуже характерно для українського декабриста. Всі

[1]) Горбачевский, Записки, стор. 253.
[2]) Ibidem, стор. 271—272.

оці Драгоманови, Сухинови, Горбачевські та инші ставали під впливом внутрішньої соціяльної еволюції та під впливом ідей буржуазного Заходу на ґрунт ліберального думання та революційної опозиційности, але в них— у декласованих у великій мірі інтелігентів, що повиходили з рядів дрібного дворянства —не було ще виразного пришлихування до якогось певного суспільного виробничого класа. Одійшовши від інтересів суто-поміщицьких, живучи передчуваннями близькости народження буржуазного суспільства і не маючи об'єктивних передпосилок, щоби в центр своєї політичної ідеології поставити класові інтереси селянства, українські декабристи не мали потреби користуватись українством, як політичною та соціяльною ідеєю.

Українство тимчасом монополізувалося романтичним, політично-безсилим та анемічним українським інтелігентним поміщицтвом, що здебільшого далеко було від лібералізму і значно б ижче стояло до консервативних угруповань та правих політичних течій. Не дурно, в пізніші д сятиліття, в слідуючий етап розвитку громадської думки на Україні епігони діячів літературного, аполітично-романтичного українського відродження тяжіють до російських і то правого ухилу слов'янофілів (згадаємо, напр., Осипа Бодянського).

Рух літературного дворянсько-хуторянського і слабо фарбованого в політичний колір, фактично байдужого до пекучих громадських справ—був одним потоком, яким ішов розвиток громадської думки й громадської свідомости на Україні.

Рух, слабо окрашений в національний колір, але активно політичний, ліберально-опозиційний і навіть героїчно-революційний, одним словом, той рух, що призвів до повстання Чернігівців на Київщині, захопивши багато елементів української інтелігенції,—це був другий поток, по якому формувалась політична свідомість української інтелігенції, це була та дорога, ідучи якою декласована українська інтелігенція знаходила поволі класи і виробничі групи, з якими звязувала вона свою долю. Політична й національна свідомість українських декабристів, офіцерської молоди, що в XIX ст. стала до розвязування соціяльних та політичних проблем новими способами, аніж ті, що ними орудували ще не так давно їх предки—козацькі та гайдамацькі привідці,- ця свідомість становить виразний етап в розвитку громадського руху на Україні.

Так і тільки так треба ставити й розвязувати питання про декабристів на Україні, українців серед декабристів і українство серед декабристів. Тільки при такому погляді і при такому розумінні вловимо ми генетичний звязок між політико-ідеологічними спробами української інтелігенції в окремих десятиліттях XIX віку.

Згадаємо для прикладу оце місце з мемуарів вже цитованого нами Горбачевського про „Общество соединенных славян": „Общество имело главною целью освобождение всех славянских племен от самовластия и уничтожения существующей между некоторыми из них национальной ненависти и соединение всех обитаемых ими земель федеративным союзом. Предполагалось с точностию определить границы каждого государства, ввести у всех народов форму демократического представительного правления, составить конгрес для управления делами союза и для изменения в случае надобности общих коренных законов, предоставляя каждому государству заняться внутренним устройством и быть независимым в составлении частных своих узаконений [1])".

[1]) Записки декабриста И. И. Горбачевского, „Задруга", 1916, стор. 18.

В цій політичній програмі „соединенных славян“ хіба ми не пізнаємо мови Кирило-Методійців?

Через два десятки років після ліквідації декабристів на Україні нове покоління молодої інтелігенції зуміло поєднати політичний лібералізм, виявлений в революційних поривах, з твердим і глибоко продуманим українством. Правда, і ця нова ідеологія української інтелігенції ще не вповні знайшла собі класовий ґрунт, ще хитається непевно, зазнаючи впливів не дуже диференційованого українського суспільства, але, безперечно, ідеологія Кирило-Методійців становить великий крок вперед, особливо по лінії поєднання двох потоків українського громадського руху—активно-політичного без національного оформлення і літреатурно-національного без політичної активности. Своїм корінням сягають кирило-методіївці до українських декабристів і до діячів українського літературного відродження, виводячи на одну, ще дуже все-ж-таки неясну, дорогу ті рухи, що досі йшли нарізно й розбіжно.

А через тридцять років після Кирило-Методійців молодий професор Михайло Драгоманов, що всмоктав в себе з родинного оточення ідеали декабристів, стане остаточно на нову путь будування соціялістичного, поки-що в утопічних формах, світогляду на українському ґрунті.

ЛЕОНИД ДОБРОВОЛЬСЬКИЙ.

Нове про декабристів на Україні.

Декабристы. Неизданные материалы и статьи под редакцией Б. Л. Модзалевского и Ю. Г. Оксмана. Труды Пушкинского Дома при Российской Академии Наук. Москва, 1925.

„Пушкинский Дом“ за допомогою Всерадянського Товариства політв'язнів і засланців випустив цікавий збірник. Книга (I—XV+336 стор. in 8·), що видала Комісія по святкуванню сторічнього ювілею повстання декабристів, містить 2 передмови (академ. Нестора Котляревського—від Пушкінського Дому та редакторів видання) й закінчується покажчиком імен.

Головна частина праці має в собі 5 розділів (I. Восстание и его ликвидация. II. Отзвуки декабрьских событий 1825 г. в Новороссии. III. Каторга и поселение. IV. Письма и писания декабристов. V. О декабристах). Окремі розділи в свою чергу складаються з де-кількох дрібних нарисів, і майже в кожному з них відповідний вступ попереджує актовий матеріял, який місцями пояснюється і в підрядкових примітках. У виданню, де (окрім упорядчика покажчика) приймає участь 7 осіб, найбільше праці випало на долю обох редакторів, що виступають в збірнику найчастіше також як і автори тої чи иншої статті (Б. Л. Модзалевський у 8 випадках, а Ю. Г. Оксман у 7).

До подій на території України в цьому збірнику мають безпосереднє відношення відповідні частини переважно перших двох розділів. В першому з них вміщено нарис Ю. Г. Оксмана про повстання у 1825—26 р. на Київщині Чернігівського полку (с. 5—36), а в другому, поряд з трьома иншими,—його-ж праця (с. 53—74): „Поимка поручика И. И. Сухинова (по неизданным материалам)“, яка теж стосується до повстання того-ж полку. З тої-ж причини певне значіння для цієї замітки мають відповідні місця в нарисі Б. Л. Модзалевського, який знаходиться в III розділі з приводу донесення сенатора князя Куракіна („Декабристы по пути в Сибирь“), як почасти також і кінцевий покажчик імен, складений Б. Л. Модзалевським.

Нарис Ю. Г. Оксмана „Восстание Черниговского полка (новые материалы)“ виходить з паперів офіційного походження, що перше появилися у світ.

Перша частина його спирається на 12 паперах, (що їх передав Б. Л. Модзалевський до Пушкінського Дому,) сучасника подій Набокова, командира Кременчуцького піхотного полку; друга базується на подібних-же, що знайшов Ю. Г. Оксман в 1920—21 р. в Київі серед родинних паперів генерала Саковича на ім'я генерала Гогеля, в якого зосереджено було, між иншим, в свій час розвідку про події в армії в кінці царювання Олександра I та на початку правління Миколи I.

Стаття того-ж автора про Сухинова, одного з головних товаришів проводаря повстання на півдні, написана на підставі документів Новоросійського і Басарабського генерал-губернаторств, що він знайшов їх в Одесі в 1920 - 22 рр. Цікаво таким чином зазначити, що притягнений в цім випадкові матеріял автор розшукав у Київі та в Одесі.

Відповідні документи Пушкінського Дому мають певне значіння для

освітлення де-яких подробиць з того, що торкається повстання Чернігівського полку (особливо що до появи в скорім часі матеріялів ленінградських, київських і т. д. відповідного архівного характеру), цеб-то навіть і після оголошення низки сучасних офіційних документів у „Русском Архиве“ 1871 і 1902 рр. (дві колекції Шугурова), в „Современнике“ 1913 р. (свідчення С. Муравйова-Апостола на допиті), в 131 томі „Сборника Императорского Русского Исторического Общества“ (листування між Миколою I і великим князем Костянтином), в працях Дмитрієва-Мамонова, Шільдера, Шімана, Павловського і в дрібних журнальних статтях, а також після нової публікації того, що й раніше було надруковано в першім томі відомого збірника Базілевського (Богучарського) і в „Русской Старине“ 1905 р., не кажучи вже про багату літературу питання взагалі.

Папери за час від 26 XII 1825 р. до 4 I 1826 р. на ім'я Набокова, який жив перед початком подій зі своїм Кременчуцьким полком в м. Брусилові (Радомиського повіту, на Київщині), являють в цьому випадку особливий інтерес. Тут перш за все зустрічаємо відношення Гебеля до Набокова на підставі допіру (проти ночи під 26 XII 1825 р.) отриманого „Високайшого“ наказу заарештувати підполковника Чернігівського полку Муравйова-Апостола разом з його рідним братом. Командир Чернігівського полку, припускаючи переїзд через Брусилов Муравйова-Апостола, який мав одпуск у Житомир, просить затримати обох учасників допіру викритого перед тим протиурядового товариства і доставити їх у Васильків, до штабу Чернігівського полку. Потім іде повідомлення 30 XII начальника IX дивізії (до складу якої входили Чернігівський та Кременчуцький полки) Тихановського про випадок на світанку 29 XII в Трилісах з Гебелем, що був наздогнав їх тут, і про заняття Василькова повстанцями. Командир дивізії пропонує Набокову приготуватись належним чином до майбутніх подій, довідуватись і доносити про рух бунтарів. зробити зусилля також в разі можливости захопити ватажка повстанців і перелічених при цьому їхніх співробітників для перепровадження їх у Білу Церкву, в штаб дивізії. Головний начальник місцевих військових сил, командир II корпусу Рот, який прибув з Житомиру проти ночи після 31 XII після одержання хвилюючої звістки, в приписі своєму 31/XII вимагає у Набокова виступити з 6 ротами (через м. Коростишів, на Київщині) в бік Житомира й стати під безпосереднє розпорядження Горчакова, начальника корпусного штабу. Змагались при цьому прибути до ночи 3 I в село Левков біля Житомира. Князь Горчаков, який слідом за цим прийняв до свого завідування Кременчуцький полк, і почав відправляти Набокову щоденно від 1 I до 4 I 1826 р. (3 I навіть двічі) відповідні диспозиційні повідомлення та приписи. На протязі між цими 5 повідомленнями начальника штабу III корпусу Набоков отримав ще чотири інші офіційні папери: від начальника бригади, генерала Чистякова, і від 3 офіцерів, з яких два (поручики Пржевалінський і Косаржевський) були з підкомандного йому Кременчуцького полку, а третій (поручик фон-дер-Брюгген)—з командного складу Олександрійського гусарського полку [1]). Всі ці папери повідомляли про пересування військ урядових і повстанців.

Значіння оголошених документів полягає в належности їх безпосереднім учасникам, що до того займали видатний в більшості випадків службовий стан в час дії, в безпосередній далі близькості цих паперів до епохи, тому що вони порівнюючи часто посилались (особливо 2-го й 3-го січня, щоденно по три офіційних листи), безперервности, пов-

[1]) Першу піхотну бригаду Чистякова заразом з кіннотою було віддано під команду Рідігера, начальника 3-ої гусарської дивізії при III корпусі.

ній послідовності та взаємному звязку. Від усієї збірки цих документів, не дивлячись на їхній невеличкий розмір в цілому (що иноді заходить навіть до лаконічности) й невеличку питому вагу, повіває диханням тогочасности.

Тут, по-перш , перед нами, як на канві, відновляється картина майже всіх подій, які зв язані з повстанням Чернігівського полку, а по-друге — до того, що було відоме так чи инакше і раніше, подається низка нових подробиць, як прояви діяльности Гебеля, невідомого раніше бригадного генерала Чистякова, а також командирів дивізії й корпуса Тихановського Рота, керовника військово-оперативних справ Горчакова, а також самого адресата, цеб-то Набокова та де-яких офіцерів з незначним службовим станом.

Інтерес новини паперів, що адресовані до Набокова полягає в констатуванню, по-перше, своєчасної й дуже доброї в цілому поінформованости захисників урядової влади. Пор., напр., наказ 30 XII Тихановського з повідомленням, між иншим, чутки про очікувану 31 XII присягу військ С. Муравйова-Апостола, або-ж наказ Горчакова 1/I з повідомленням про розміри сил повстанців і прямування їхнього руху до Гриліс та Павочи з можливим варіянтом в бік Бишова і т. д. Можна мати також уяву про енергію та швидкість переведених заходів диспозиції урядових військ. Згадаймо, напр., наказ Рота з Білої Церкви вже 31 XII, ряд розпоряджень Горчакова, свідчення 2/I Пржевалінського, рапорт 3/I Косаржевського і т. д. Приєднаємо сюди констатування одночасної появи частини сил повстанців біля Фастова й Дідовщини (цеб-то в дільниці між р. р. Унавою і Ірпенем), що ніби підтверджує одну з можливих версій маршруту Чернігівського полку, а саме в напрямі Бишова (та Брусилова), про яку вже маємо де-які вказівки [1]).

До більш дрібних деталів відносяться відомості, подібні вказівкам: 1) на приналежність Кременчуцького й Олексопольського полків до II бригади IX дивізії (цеб-то, виходить, Чернігівського з Полтавським до першої бригади) або-ж 2) на своєрідні переживання бідолашнього штабс-капітана Чернігівського полку Маєвського.

Таким чином, цілком приєднуючись до заяви що до цікавости оголошених документів, які дозволяють (за частиною паперів Кременчуцького полку) відновити де-які моменти як розпочатого повстання, так і напруженої й складної праці для його ліквідації, не можна все-ж таки погодитись з твердженням автора що до повільної ніби-то концентрації сил Рота, пасивности стягування військ і непевности вчинків штабів корпусного та дивізійного: не слід забувати тодішніх ресурсів мобілізаційного транспортування, цеб-то відсутности сучасних телеграфа, радіо, автомобілів, залізниць і т. и. Відповідні справки в публікуємих паперах про час їхньої одсилки можуть документально підтвердити це зауваження... Не можна також погодитись з де-яким, психологічно природнім для автора публікації, перебільшенням у нього (ніби в тон колишніх надій С. Муравйова-Апостола з Бестужевим-Рюміним, Горбачевського й других змовників) що до глибокого походження політичної пропаганди посеред армії, як також з ризикованости довідки для припущення можливої ролі в подіях Набокова, об'єкта даної кореспонденції. Для висновків автора в данім разі, здається, немає достатніх підстав.

Набоков, напр., командир Кременчуцького полку (не так, як відвідані за цей час С. Муравйовим-Апостолом чи Бестужевим-Рюміним або-ж тільки намічені для відвідин Повало-Швейковський, Артамон Муравйов,

[1]) Згадаємо, напр., поданий П. Е. Щеголевим припис С. Муравйова-Апостола священикові Кейзеру, про Бишов, особливо-ж неоголошений ще документ Київського Історичного Архіву ім. Антоновича.

Пихачев та инш.) не тільки не був скомпрометований в подіях, але приймав навіть де-яку участь в операціях з метою локалізації повстання [1]), мав успіх у своїй дальшій службовій кар'єрі, зокрема мав змогу зберегти в себе офіційні папери про бунт, що тепер оголошуються. Замала далі обґрунтованість думки про можливі наслідки нездійсненого в Брусилові побачення С. Муравйова-Апостола з Набоковим (який ніби-то мав в цей момент розпорядження Гебеля про арешт братів Муравйових) виявляється з слідуючого. Одержаний Гебелем у Василькові пізно увечері 25 XII „Высочайший" наказ Набоков не міг одержати в Брусилові (в тридцяти-сорока верствах від Василькова). Ні в час виїзду Муравйова-Апостола ще 24 XII з Василькова до Житомира (в разі припускаємого автором заїзду, по дорозі, його в Брусилов), ні тим більше після швидкого від'їзду з Житомиру по обіді у Рота 15 XII—спочатку до близького звідси Троянова (до Олександра Муравйова), а потім далеко на захід в Любар (до Артамона Муравйова), звідки йому довелося дуже поспішаючи повертатись тоді вже тільки в східньому напрямі, до Триліс через Бердичів і Паволоч, не пробуючи навіть в останньому містечкові побачитись з Пихачевим. Довідка по мапі з цим волинським маршрутом С. Муравйова-Апостола примушує категорично заперечувати фізичну можливість для нього заїхати (підчас повороту з Волини) в Брусилов, який лежить далеко в бік від його шляху (верстов 50 від Житомира, куди Гебель надіслав (мабуть з Житомиру) папер 26 XII: ні з Житомира, ні з Троянова, ні тим більше з Любара, Муравйов не міг опинитись у Брусилові. Причиною невдалого у автора в данім випадку екскурса з'явилось, звичайно, відповідне місце в старечих спогадах М. Муравйова-Апостола, написаних майже за півстоліття після подій, ніб-то всупереч з січневим щоденником його ж 1826 року в Петропавлівській фортеці, під безпосередньо-свіжим враженням пережитого допіру перед тим. В цьому щоденнику (у виданні за редакцією С. Я. Штрайха літературної спадщини декабриста) про заїзд братів у Брусилов до Набокова з Житомира нема звичайно, й згадки.

Можна зробити зауваження і з приводу заяви автора про великий розмір змови у військах на півдні держави. Захоплений несподівано подіями і примушений спішно вжити потрібних заходів, начальник III корпусу генерал Рот (згад. папери до нього Сакена в другій збірці Шугурова) не міг бути зразу-ж таки поінформований про справжній стан подій, як знали про них Шугуров, або автор зазначаємої статті, які писали далеко пізніше з відповідними документами в руках. На авторові, як і на тверезому в своїх висновках Шугурові, виявився тут, звичайно, зазначений вплив колишніх радісних подій С. Муравйова-Апостола з його співробітниками Горбачевського та инших „ентузіястів". Звідси й відповідні висновки його про свідомість Рота що до ризикованости усмиряти Чернігівський полк за допомогою сусідніх безпосередньо з повставшими військ, про змушену з цих причин непевність і пасивність на початку чинности і про місцеву дислокацію урядових озброєних сил. Запізнення, застарілість де-яких повідомлень дрібних агентів влади, що до того ще працювали десь осторонь від театру подій (як відповідні місця в повідомленнях поручиків Косаржевського або фон-дер-Брюггена), які автор, очевидно, має на увазі, - зовсім не характерні, розуміється, для осіб із станом генералів Горчакова, Тихановського або Рота.

---

[1]) Згад., до речи, поведінку, за Горбачевським, навіть Тизенгавзена—учасника змови проти агітації в своїому Полтавському полку на підтримку Чернігівців, які вже тоді повстали.

До хиб у викладі автора[1]) можна віднести дрібні порівнюючи недогляди або-ж неточності. До першої категорії відносяться помилки, як найменування (с. 8) Бистрицького Бистржицьким (під традиційним впливом Герценового лондонського видання „Записок декабристов"), прапорщика Мозгалевського „поручиком" Мозгалевським (с. 7, прим. 2—під впливом, звичайно, проф. Довнара-Запольського) або-ж датування (с. 6) першого з надрукованих самим-же автором паперів Набокову 25-м (замість 26-го) грудня і т. и. До розряду неточностей належать місця в цьому-ж роді, які вимагають певних спростувань. Операції, напр., проти бунтарів провадились за директивами не штабу армії (с. 6), а штабу III корпусу. „Пропаганда" серед війська мала місце стільки-ж у всій „Южной Армии" (с. 7), скільки переважно в III корпусі I-ж армії. Заколот в Кременчуцькім полку в „грудневі" дні помічений був агентами не штабу Першої армії (с. 9), а Гогеля, начальника XXV дивізії з Литовського корпусу князя Костянтина Павловича.

Цікавість, хоча й меншу порівнюючи з вищезазначеним, має для нас також і друга група документів, які мають відношення до наслідків придушеного вже тоді повстання Чернігівського полку. Документи ці складають третю колекцію з паперів генерала Гогеля, який мав ще за Олександра I відповідні уповноваження що до таємного пильнування за Першою переважно армією, і знаходяться в наступному звязку з оголошеними свого часу в два рази, завдяки Шугурову, матеріялами, а також в певних взаємовідношеннях до паперів Набокова. Колекція складається з 4 рапортів (з 2 додатками) Гогелю 4 осіб і дають матеріял для ознайомлення з настроєм як військових частин, так і цивільного населення в районі колишніх виступів членів Товариства З'єднання Слов'ян. Цими документами можна, між иншим, перевірити відповідним чином і точність свідчень Горбачевського, мемуари якого, до речи, потрібують тепер особливо повного свого відновлення, цеб-то без колишніх цензурних купюр. В цих таємних свого часу донесеннях об'єктом збільшеної до себе уваги була відома VIII артилерійська бригада (на Волині) Борисова, Горбачевського, Бечасного, Андреєвича, Киреєва та їхніх товаришів по службі. Окрім турботного стану штаба III корпусу, в них даються відомості про масові арешти офіцірів та „солдат", про заходи пильного таємного догляду (за допомогою переодягнених офіцірів, денщиків, ріжних „партикулярних" людей та „жидів") та про відповідний, стриманий до пригнічення настрій.

З того, що торкається безпосередньо повстання Чернігівського полку, в поданих документах відомий інтерес уявляють, проте, не стільки сучасні розмови й міркування (як плъотки, доноси або-ж анекдоти про арештованих), скільки так чи инак випадкове повідомлення про якусь подробицю. Напр., червоний комір був однією із зовнішніх відзнак форми Чернігівського полку. Після придушення повстання новий (замість розкасованого) склад полку було скомплектовано за допомогою дуже енергійних заходів („берутъ съ батальона по 64-е человѣка да еще самыхъ лудчихъ"). Сальдати повсташвого полку за свої мародерські вчинки підчас походу по відношенно до оточуючого їх населення прозвані були останнім „рабуни черниговци", цеб-то грабіжники.

Цікаво, нарешті, в цих паперах Гогеля зустрінути: 1) характеристику Горбачевського й Бечасного („Болѣе интузіасти—и ничѣмъ почти по

[1]) В заслугу авторові треба поставити взагалі наведення цікавого фактично документального матерія у; але-ж він за браком часу не гнався дуже ні за повністю бібліографії чи за всебічним вивченням літератури питання (у нього не бачимо, наприклад, вказівки на видання за редакцією С. Я. Штрайха й т. и.), ні за стилістичною обробкою викладу.

службѣ не занимались") і 2) повідомлення про арешт Борисова, Горбачевського й инших артилерійських офіцерів аж 6 лютого, цеб-то більше ніж через мі яць після поразки Чернігівців.

Можливо, що документи, які були в свій час у Рота, Тихановського, Горчакова, а також невідомого ще на прізвище командира розташованого в Білій Церкві 17-го єгерського полку, також і ті, що переховуються ще в архівах волинських, київських і т. д., будуть більш важливими, ніж акти, які опубліковано й використано в другій половині першого нарису збірника, що про його йде мова. Все-ж папери Гогеля цікаві самими вже вказівками на просторість району сучасного хвилювання серед військова в особі представників ініціятивної їх в даному відношенні частини.

Другий розділ збірника („Отзвуки декабрських событий 1825 г. в Но ороссии"), що лише трохи більший розміром (с. 51—96) порівнюючи з попереднім, складається з 4 нарисів того-ж автора: 1) „Поимка поручика И. И. Сухинова (по неизданным материалам)", 2) „Письма В. И. Сухачева к гр. М. С. Воронцову из таганрогского тюремного замка", 3) „Мытарства декабриста Рынкевича" і 4) „Последняя попытка „облегчения участи" А. А. Бестужева". Перший з них (с. 53—74) є найбільшим і для нашої мети найцікавішим. В ньому розповідається про Сухінова, одного з головних співробітників С. Муравйова-Апостола до і підчас повстання Чернігівського полку. Стаття дає відомості про митарства Сухінова, який пробував сховатися після нещасливої для повстанців сутички, та про викликану цим небезпеку для ряда осіб. Завдяки відповідним документам, пощастило з'ясувати справжнє прізвище декабриста (Емальяно-Сухинов), його „напівразночинське" походження, час народження (1794), особистий склад сім'ї по батькові, матеріяльне забезпечення останнього й ступінь його освіти, подробні прикмети втікача (між иншим: „говорит на русском и малороссийском языках твердо"), отримати справки з формулярного списку, ознайомитись з даними слідкування. Стаття цікава крім того неодноразовими посилками на велику „Справу", яка мається під руками дослідника, штаба Першої армії про повстання Чернігівського полку, що обумовило (за існуючою вже друкованою інформацією) появу в скорім часі особливо важливої для нас в даним разі нової праці автора. Цікава також і заява упорядчика (в протилежність Сироєчковському) про приналежність відомого біографічного нарису про Сухінова не Горбачевському, а (в погодженні з Максимовичем) бар. Соловйову, з чим цілком погоджується і автор цієї замітки, що вважав і раніше доводи Б. Є. Сироєчковського не за зовсім доказані в даним випадку.

В нарисові Ю. Г. Оксмана про Сухінова можна зазначити, між иншим, одну неточність, а саме дворазове найменування його „командиром арьергарда восставшего Черниговского полка". В дійсності Сухінов командував ар'єргардом лише в момент виходу з Василькова загону повстанців, тоді як в час вступу в місто цей співробітник С. Муравйова-Апостола стояв на чолі авангарду, взагалі-ж був призначений командувати ротою Фурмана з огляду на замір Муравйова відрядити Фурмана на Волинь з агітаційним дорученням.

З трьох нарисів 3-го розділу збірника („Каторга и поселение") зроблених вже другим його співредактором—Б. Л. Модзалевським, найбільшим що до розміру (ст. 99—127) розділом, що особливо притягує нашу увагу є стаття: „Декабристы на пути в Сибирь. Донесения сенатора князя Б. А. Куракина 1827", яку витримано в напрямі прийнятого майже для всього видання плану. Тут, поряд з побіжними згадками про Шахірева, Фурмана й де-яких инших членів Товариства З'єднання Слов'ян та південного, подано матеріяли для виявлення морального обличчя Соло-

вйова, Мозгалевського, а також і М. Муравйова-Апостола. Авторові можна звернути увагу лише на редакційну непогодженість в одному випадку: в протилежність своєму співредакторові він авторство біографічного нарису про Сухінова припис є (с. 108—текст з примітками 3 і 4) по-давньому Горбачевському, а не Соловйову.

Проминаючи инші, взагалі цікаві змістом нариси збірника, які не мають відношення до подій і осіб, що брали активну участь на Пі дні підчас заколоту, спинимось нарешті на вміщеному в кінці книги покажчикові імен (с. 325—36), якого склав за вказівками так. зв. алфавіту декабристів Л. Б. Модзалевський.

Це—невелика, але цілком сумлінно зроблена й корисна праця. Із осіб, які мали те чи инше відношення до подій на Півдні, тут зазначені (по змозі з іменами особистими та по батькові) між иншим: Башмаков, Бестужев-Рюмін, Бистржицький (цеб-то Бистрицький), Вадковський Олександер, Войнілович, Гебель, Кузьмін. Маєвський, Мозгалевський, Муравйови-Апостоли Матвій і Сергій, Набоков, Петін, Ридигер, Рот, Сізіневський, Соловйов, Сухінов, Тихановський, Толь, Фурман, Шахірев, Шепілло та инші.

Зазначених в книзі, але пропущених в покажчикові, можна одмітити небагато (нема, напр., Трухіна). Залишились невиправленими прізвища згаданих вже „Быстржицкого“ і „поручика Мозгалевского“, при чому в останньому випадку повторюється традиційна неточність наперекір вказівці самого-ж Б. Л. Модзалевського в одній попередній його спеціяльній замітці. Зате, не дивлячись на звичайне, що двічі трапляється в самій книжці, перейнакшення прізвища, в покажчикові правильно названо, напр., поручика Шепілло. З другого боку зроблені поправки в означенню особистих імен у двох других поручиків того-ж полку: Кузьміна (ніби то Анатолія, а не Анастасія, як у Горбачевського. М. Муравйова-Апостола) і Петіна (Василя, замість Володимира, як його називали раніше). З'ясовано, далі як звали по батькові підпоручика 17 єгерського полку Олександра (Федоровича) Вадковського. З'ясовано, нарешті, імена власні та по батькові у офіцірів Чернігівського полку штабс-капітана Маєвського (Карла Кліментовича) і поручика (що у Горбачевського передається з обваленим прізвищем Жизневського) Сізіневського (Виктора Осиповича), а також генералів Ридигера (Федора Васильовича), Р та Логгина Осиповича), Тихановського (Афанасія Леонтьєвича), барона (вірніше, графа) Толя (Карла Федоровича) і т. д. Зазначене тут являється поправками й поширенням, в порівнянні з колишніми вказівками М. Муравйова-Апостола („Погостный список“ і т. д. справочника до видання за редакцією Сироєчковського) Горбачевського, пояснюючих приміток до тексту (у виданні за редакцією С. Я. Штрайха) М. Муравйова-Апостола й т. п. матеріялами. Вони з'ясовують кревні, напр., відношення Олександра Вадковського до декабриста й мемуариста подій Федора (як виявляється, його рідного брата) або-ж приналежність серед офіцірів Чернігівського полку до польської національности не тільки Гебеля, але також Маєвського, Сізіневського й, здається, Войніловича, тоді як з осіб з прізвищами, що показують на приналежність їх так чи инак до української національности, крім Муравйових-Апостолів, можна вказати ще на прапорщика Апостола-Кегича, також як, можливо. Мозгалевського, Рибаковського й Андрія Андрійовича Бистрицького. Подано таким чином новий матеріял для дальших нарисів обличчя у низки осіб з числа учасників подій.

ТАРАС СЛАБЧЕНКО.

До історії „Малороссійскаго Общества“.

Серед документів секр. к-рії Новорос. ген.-губ. Одеського Губарх'у знаходиться діло № 6 за 1826-й р. „Объ отправленіи въ Петербургъ къ Е. И. В. Ст. Сов. Алексѣева“. Невеличке це діло оповідає про арешт члена малоросійської масонської ложі губерніяльного катеринославського маршалка Дмитра Алексєева [1]). Алексєев запідозрювався в участі в таємному „Малорос. Об-ві“, яке було в стосунках з декабристами. Алексєева було заарештовано 4-го лютого 1826-го р. в його маєтку Катовці з пропозиції Малорос. Військового ген.-губ. кн. Репніна. Заарештувавши на Полтавщині Лукашевича, Тарновського та Лукашевича - членів „Малорос. Об-ва“, Репнін про Алексєева оповіщав новорос. ген.-губ. графа М. С. Воронцова, поминувши катеринославського цивільного губернатора, бо останній „самъ... принадлежалъ къ упомянутой ложѣ“ .Воронцов негайно командирував л.-гв. полк. Русанова до Катеринослава, щоби заарештувати Алексєева. На допомогу Русанову дано було надзирателя Деноеля [2]). Після трусу в міському будинку маршалка і в Катовці (маєтність Алексєева в Новомиргородському пов.), Русанов заарештував Алексєева й вирядив його до Петербургу під доглядом Деноеля.

Арешт маршалка для його знайомих був несподіваний. Приятель Алексєева—В. Ломиковський за 2 дні після його арешту писав в листі до Мартоса: „У насъ не сомнѣваются о томъ, что добрые люди сіи (брати Алексѣеви) возвратятся съ честью, ибо они вступили въ ложу подъ благовидными предлогами (?) и если в ложѣ сей находились какія-либо правила, чуждыя христіанству (?), то навѣрно таковыя правила предъ ними не обнаружились“ [3]).

Збентежені були й діти Алексєева, що видимо любили батька й двічі посилали до нього листи через Воронцова.

Справа Алексєева тяглась недовго—21-го березня того-ж 1826-го р. його було звільнено й від слідчого комітету видано посвідку, що Д. Алексеєв до „Малорос. Об-ва“ „не причастенъ“. Така вкоротці нескладна справа українського масона. Особливого чогось в ній не знайдено, але оскільки відсутні достатні дані про українських змовників, діло Алексєева представляє певний інтерес.

(Отъ Малороссійскаго Военнаго Губернатора въ Полтавѣ. Генваря 30 дня 1826. № 67. Господину Новороссійскому Генералъ-Губернатору и Полномочному Намѣстнику Бессарабской Области, Генералу отъ Инфантеріи Графу Воронцову).

[1]) Довнар-Запольський ототожнює полтавську ложу з „Малор. Об-вом“. Див. „Тайное общество декабристов“ (М., 1906), стор. 37.

Про „Малор Об-во“: Павлов-Сильванский, Пестель пред Верховным Судом (Р. н/Д., 1907), стор. 36, 115—118, 134; Донцов, Українська державна думка і Европа (Л., 1918), стор. 39; Охримович, Короткий нарис розвитку укр. національно-політ. думки (К., 1918), Ч. I, стор. 15; Семевский, Полит. идеи декабристов; Модзалевский, Малорос. Родословник (К., 1912), III, 204—206; Грушевський М., Ілюстр. іст. Укр. (К.-Л., 1911), стор. 527; „К. Ст.“, 1905 р., XI—XII, стор. 312—314; Рус. біографическій Словарь (П., 1914), XXII, 726—7. Натяки на „Малор. О-во“ в „Мемуарахъ князя Сапѣги“ (П., 1915), стор. 69.

[2]) В „ділі“ надвиратель зветься Денуелем.

[3]) „К. Ст.“, 1898, VI, стор. 496.

„Г. Военный Министръ въ отношеніи своемъ ко мнѣ извѣстилъ меня Высочайшей Его Императорскаго Величества волѣ, дабы нѣкоторые изъ членовъ бывшей въ Полтавѣ ложи Новикова, а въ числѣ ихъ и Алексѣевъ, были представлены его Величеству.

Сделавъ по сему надлежащее исполненіе и зная изъ показаній взятыхъ лицъ, что къ сообществу ихъ принадлежитъ и Губернскій Предводитель Дворянства Екатеринославской Губерніи Статскій Совѣтникъ Дмитрій Алексѣевъ я нужнымъ почитаю препроводить къ свѣденію Ваше-го сіятельства копію означеннаго отношенія Г. Военнаго Министра,— Екатеринославскаго же Гражданскаго Губернатора не извѣстилъ я о семъ по той причинѣ, что онъ самъ, какъ мнѣ извѣстно, принадлежалъ къ упомянутой ложѣ. Генералъ-адъютантъ Князь Репнинъ.

Копія. Секретно. Малороссійскому Военному Губернатору Господину Генералъ Адъютанту Князю Репнину.

По волѣ Государя Императора покорнѣйше прошу Ваше сіятельство приказать немедлѣнно взять подъ арестъ помѣщика Переяславскаго уѣзда, живущаго въ Барышполѣ, Лукашевича; бывшаго Губернскимъ Судьею Тарновскаго; Семена Михайловича Кочубея, бывшихъ членами ложи Новикова, и узнавъ отъ нихъ кто такой сочленъ ихъ Алексѣевъ, также арестовать его и всѣхъ ихъ съ имѣющимися у нихъ бумагами такъ, чтобы они не имѣли времени къ истребленію ихъ, прислать в С. Петербургъ, каждаго порознь, прямо къ Его Императорскому Величеству, подъ благонадежнымъ присмотромъ, а Лукашевича прислать съ симъ же фельдъегеромъ.

Подлинное подписалъ: Военный Министръ Татищевъ.

Вѣрно: Генералъ Адъютантъ Князь Репнинъ.

„1“ февраля 1826. № 6. Одесса. Секретно. Состоящему при мнѣ Господину Лейбъ-Гвардіи Полковнику Русанову.

Малороссійскій Военный Губернаторъ сообщивъ мнѣ Высочайшее Его И. В. повелѣніе, объявленное ему Г. Военнымъ Министромъ дабы нѣкоторые изъ чиновъ бывшей въ Полтавѣ ложи Новикова, а въ числѣ ихъ и Алексѣевъ, были представлены Его Величеству, извѣщаетъ, что помянутый Алексѣевъ есть Статскій Совѣтникъ и Губернскій предводитель дворянства Екатеринославской губерніи.

Для воисполненія такавого Высочайшаго повеленія въ отношеніи Г. Алексѣева, я избираю Ваше Высокоб-е съ полной увѣренностью на усердье и расторопность вашу и рекомендую вамъ, взявъ отсель квартальнаго надзирателя Денуель и отправиться въ Екатеринославъ и исполнить слѣдующее:

1-е) Если прибывъ въ Екатеринославъ, застанете тамъ Алексѣева, тотчасъ арестуйте его и всѣ имѣющіяся у него бумаги тамъ, чтобы онъ не имѣлъ времени къ истребленію ихъ, и потомъ отправьте его немедлѣнно подъ надзоромъ Г. Денуеля и одного жандарма въ С. Петербургъ прямо къ Его И. В. вмѣстѣ съ бумагами, запечатанными вашею и Денуель печатями. По исполненіи сего сами всѣ дуйте въ деревню Алексѣева и тамъ тотчасъ старайтесь отыскать всѣ его бумаги, опечатайте оныя и отправьте по эстафетѣ при рапортѣ вашемъ прямо къ Г. Военному Министру, и 2-е) Ежели не застанете Алексѣева въ Екатеринославѣ, вы отыщите бумаги въ его тамошнемъ домѣ, опечатайте оныя, оставьте при нихъ Денуеля, а сами не теряя ни одной минуты отправьтесь въ мѣсто пребыванія Алексѣева, арестуйте его, а также бумаги, какъ выше сказано, и доставивъ самого его и бумаги въ Екатеринославъ, сдѣлайте отправленіе Алексѣева на вышеозначенномъ основаніи въ столицу подъ при-

смотромъ квартальн. Денуеля и одного жандарма, вручивъ Денуелю и всѣ бумаги найденныя, какъ въ Екатеринославскомъ домѣ Алексѣева, такъ равно и въ деревнѣ его, запечатанныя вашею и Денуеля печатями.

О выполненіи всѣхъ вашихъ требованій препровождается при семъ открытое предписаніе Градскимъ и Земскимъ полиціямъ Екатеринославской губерніи, а также включается предложеніе казенной Палатѣ о выдачѣ вамъ денегъ на прогонны для Денуеля и на отправленіе эстафеты и предписаніе Командиру Екатеринославскаго Гарнизоннаго батальона объ откомандированіи къ вамъ одного жандарма.

Квартальнаго Денуеля вы снабдите отъ себя инструкціею на счетъ доставленія Алексѣева въ С. Петербургъ.

Исполнивъ все сіе, возвратитесь въ Одессу и объ удовлетвореніи настоящаго порученія моего рапортуйте мнѣ.

Открытое предписаніе.

Требованія предъявителя сего, состоящаго при мнѣ Лейбъ Гвардіи полковника Русанова, имѣющаго отъ меня порученіе. Въслѣдствіе Высочайшей Его Императорскаго Величества воли, Градскія и земскія полиціи Екатеринославской Губерніи имѣютъ исполнять безъ малѣйшаго промѣдленія и прекословія подъ опасеніемъ за противное тому строжайшаго взысканія. Одесса. 1826. Февраля 1-го дня.

Секретно. Его сіятельству Новороссійскому Генералъ-Губернатору и Полномочному Намѣстнику области Бессарабской, Господину Генералу отъ Инфантеріи и Кавалеру Графу Воронцову. Лейбъ-Гвардіи Московскаго Полка Полковника Русанова.

Рапортъ.

Во исполненіе предписанія вашего Сіятельства отъ 1-го текущаго Февраля № 6-й, 4-го числа прибылъ я въ Г. Екатеринославъ, для арестованія по высочайшему повѣленію статскаго Совѣтника Алексѣева и отобранія отъ него всѣхъ бумагъ, какія только окажутся. Г на Алексѣева не нашолъ въ городѣ, онъ находился въ деревнѣ своей Катовкѣ—в 70 верстахъ отъ Екатеринослава; но несмотря на то, я исполняя въ точности предписанное мнѣ отъ вашего Сіятельства приступилъ тотъ-часъ къ отысканію бумагъ въ домѣ, (которой по требованію полицмейстера отворили), но не нашолъ въ ономъ ни самомалѣйшей даже записки, такъ-какъ домъ оставленъ совершенно пустъ.

Предполагая однакоже, что какія нибудь принадлежащія Статскому Совѣтнику Алексѣеву могли быть перенесены въ отсутствіе его во флигель, занимаемый родственниками Алексѣева, я нужнымъ почелъ забрать и у нихъ, какія только были бумаги.

Послѣ сего, оставивъ въ домѣ Г. Алексѣева при бумагахъ сихъ, запечатанныхъ моею печатью,—находившагося при мнѣ одесской Градской полиціи квартальнаго надзираттля Деноелъ, сам нисколько не медля отправился со всевозможною поспѣшностью въ вышеупомянутую деревню Г. Алексѣева Катовку, нашолъ его дома, объявилъ ему арестъ и втуже мнуту началъ отбирать всѣ бумаги, какія только находились въ его кабинетѣ и другихъ комнатах, такъ что онъ не имѣлъ нималейшаго времени и по принятымъ мѣрамъ осторожности, никакихъ средствъ къ истребленію какой либо изъ оныхъ; неразбирая ихъ запечаталъ всѣ втоже время въ одинъ тюкъ, и на другой день привезъ Алексѣева съ оными въ Екатеринославъ, гдѣ и здалъ его со всѣми бумагами, забранными въ домѣ Алексѣева в деревнѣ и у родственниковъ во флигелѣ его дома въ Екатеринославѣ,— квартальному надзирателю Деноелю, который и отправился съ Г. Алексѣевымъ изъ Екатеринослава въ Петербургъ 6-го

числа. При квартальномъ Деноелѣ находится одинъ жандармъ, выбранный мною въ слѣдствіе повелѣнія вашего Сіятельства изъ Екатеринославской полицейской жандармской команды, котораго Деноель при возвращеніи изъ Петербурга имѣетъ завести въ Екатеринославъ и здать в команду. Съ предписанія Г. Деноелю отъ меня данного, представляю з сего Вашему Сіятельству копію. А какъ послѣ зданныхъ мною бумагъ никакихъ другихъ къ отправленію по особой эстафетѣ не было, то я и денегъ не требовалъ, Г-ну военному Министру, как ваше Сіятельство изъ прилагаемой при семъ копіи усмотрѣть изволите, что всѣ бумаги отправляются вмѣстѣ съ Алексѣевымъ, и что другихъ къ отправленію не имѣется. Почему я и денегъ на предполагаемую для эстафету—не требовалъ, а получилъ однѣ прогонныя для квартального Деноеля, въ принятіи коихъ имъ отъ меня прилагаю присемъ его росписку.

Имѣя честь почтеннѣйше донести о семъ вашему Сіятельству, докладываю, что всѣ забранныя мною бумаги у Г. Алексѣева и у родственниковъ Его (послѣдніе въ особыхъ небольшихъ тюкахъ), запечатаны моею и Деноель печатьми.

Гвардіи Полковникъ Русановъ.

№ 3. 10 февраля 1826. Одесса.

Сіятельнѣйшій Графъ, Милостивый Государь,

Сердечной заботѣ будучи доставить Родителю нашему, Статскому Совѣтнику Алексѣеву, о себѣ свѣденіе, дабы его тѣмъ успокоить въ отсутствіи; мы принимаемъ смѣлость всенижайше прибѣгнуть подъ покровительство Вашего Сіятельства, и испрашивать о доставленіи ему, присемъ влагаемаго незапечатанного письма; равно и того Милостивого позволенье Вашего Сіятельства, что бы еще нѣсколько разъ осмелится обременить особу Вашу таковою ежели возможна пересылка.

Простите, Сіятельнѣйшій Графъ, сію дерзость нашу приписавъ оную тѣмъ чувствамъ какіе душу нашу нынѣ угнѣтаютъ.

Съ глубочайшимъ высокопочтеніемъ честь имѣемъ быть, Милостивый Государь, Вашего Сіятельства, всепокорнѣйшій слуга Петръ Алексѣевъ и Настасья Алексѣева.

Февраля 8-го дня. 1826. С. Котовка.

Новороссійскому Генералъ-Губернатору и Полномочному Намѣстнику Бессарабской Области Господину Генералъ Адъютанту Графу Воронцову.

По распоряженію Вашего Сіятельства, учиненному въ слѣдствіе отношенія къ Вамъ Малороссійскаго Военнаго Губернатора князя Репнина присланъ былъ сюда подъ арестомъ Екатеринославскій Губернскій Предводитель Дворянства Статскій Совѣтникъ Алексѣевъ.

Как сей Г. Алексѣевъ къ производимому здѣсь дѣлу о злоумышленномъ Обществѣ вовсѣ не причастенъ, и отправленъ въ С. Петербургъ по подозрѣнію; въ которое впавъ нащетъ его Князъ Репнинъ; почему какъ совершенно не винный по повелѣнію Его Императорскаго Величества освобожденъ для отправленія къ своему мѣсту, съ выдачею надлежащаго о томъ свидетельства отъ Высочайше учрежденнаго Комитета для изысканія о злоумышленном Обществѣ.

О чемъ долгомъ считаю Ваше Сіятельство увѣдомить.

Военный Министръ Татищевъ.

№ 493. 21—III—1826. С. П. Б.

ВОЛОДИМИР МІЯКОВСЬКИЙ.

Віктор Фурньє та родина Раєвських.

Серед осіб, яких було заарештовано підчас слідства над декабристами після 14 грудня 1825 року, був француз Віктор-Андре Фурньє, вихователь в родині Раєвських, і через них близький знайомий М. Ф. Орлова та Густава Олізара. Фурньє було одвезено до Петербургу, але, очевидно, коли з братів Раєвських знято було всяке підозріння, то й Фурньє одпустили теж.

Нам невідомо, коли саме появився в Росії французький підданець Фурньє. В перших роках XIX в. він переїздить з Петербургу до Київа, як здається, до Раєвських, потім при Московській губернській гімназії він тримає іспит на право навчання французької мови, при чім з шкільного комітету при Московському університеті йому видають в 1809 році свідоцтво, що „французьку мову він знає правильно". Далі Фурньє учителює знову в родині Раєвських і від ген.-лейт. Мик. Мик. Раєвського р. 1811 одержує похвальне свідоцтво що до його поведінки. В ці роки старшому сину, Олександру Раєвському було вже 16 років, в 1810 році він вже брав участь у війні з Турками, був при осаді Сілістрії та в бою при Шумлі. Дочці Катерині, яка була потім в заміжжі за М. Фед. Орловим, було 14 років, молодшому сину Миколі—10, а трьом молодшим дочкам Олені, Софії та Марії (пізніше кн. Волконській) було 8, 6 і 4 роки. Таким чином у цю пору учнями Фурньє могли бути Микола й дві середні дочки [1]).

Ще через кілька років (до 1815 р.) Фурньє учителює в родині поміщика Тарновського, а пізніше (до 1818 р.) в родині полковника й поміщика Аврама Марченка.

Тут він зустрів свою майбутню дружину Марію Васильовну, племінницю полковника. До цього-ж часу відноситься дуель між Фурньє і поручиком Лахманом.

Нам невідомі обставини й причини цього дуелю. Відомо лише, що ініціятива в цій справі належала Лахману. Фурньє вбив на дуелі Лахмана, і мав за це досить значні неприємності. Його було заарештовано і мали судити. Але за нього клопоталися Мик. Мик. Раєвський і Мик. Фед. Орлов, які писали кн. Петру Михайловичу Волконському, начальнику Головного Штабу, щоб той захистив Фурньє перед Олександром I в справі нещасливого дуелю. В своєму листі від 19 листопаду 1819 р. М. Ф. Орлов, який був тоді в Київі начальником штабу 4-го корпусу, свідчив про повну невинність у цій справі Фурньє. Теж посвідчив і поміщик Тарновський. Тому 30 квітня 1820 року київське губерніяльне Пра-

---

[1]) Історію родини Раєвських можна знайти в 4-х томовому „Архивѣ Раевскихъ" під ред. Б. Л. Модзалевського. Спб. 1908. Голова родини—бойовий генерал Мик. Мик. Раєвський був до 1824 р. начальником 4-го пішого корпусу, штаб якого стояв у Київі. Тому родина Раєвських у кінці десятих та на початку двацятих років жила в Київі. Раєвські були кревні багатьом родинам, відомим в історії. Через гр. Ол. Мик. Самойлова, рідного дядька по матері ген. Раєвського, вони були в родстві з Самойловими і Давидовими; гр. Ол. Вас. Браницька була двоюрідною тіткою ген. Раєвського; видавши заміж дочок Катерину та Марію, Раєвські породнилися з Орловими та Волконськими.

вління сповістило Орлова про звільнення Фурньє від арешту й суду. В справі Фурньє з Лахманом велику участь взяли крім Раєвського, дружина його, Софія Олексіївна, Олександер Миколович Раевський, брати Олександер та Василь Левовичи Давидови, прокурор Астромов та лікар Плесель.

Широкі знайомства Фурнье с тими колами, серед яких органезувалися перші таємні товариства й які були потім близькі з декабристами, пояснюють те, що й Фурньє взяв участь в політичному житті Росії. Полковник Мик. Комаров на допиті перед слідчою комісією оповів історію поширення „Союзу Благоденствія" в 2-ій Армії, яка головну квартиру мала в Тульчині на Поділлі, а окремі полки стояли й на Київщині в тих районах, що були звязані з маетками Давидових, Раєвських. Крім Орлова, як учасників „Союза Благоденствія", Комаров називає Олександра Раєвського, полковника Швейковського, Василя Давидова, Фурньє та инших [1]). Немає сумнівів, що француза Фурньє ввели до політичного товариства за якусь політичну діяльність його, можливо, що Фурньє був політичним емігрантом, часів реакції після Великої Французької Революції, принаймні роки перших відомостей про Фурньє збігаються з роками можливої еміграції Фурньє до Росії (перші роки XIX віку).

При опису речей Фурньє після його смерти одмічено було 3 листи ген. Орлова, 2--Василя Давидова, 1—лікаря Плеселя, 1—Олександра Раєвського та 1—Ол. Давидова. Про участь Ол. Давидова в „Союзі Благоденствія" полк. Комаров показав з де-яким сумнівом, а лікаря Плеселя в звязку з арештами після 14 грудня було взято разом зі всіма його паперами, але він по дорозі до Київа отруївся.

За відсутністю будь-якого матеріялу, хоч якихось побіжних згадок про Фурньє та історію з Лахманом в сучасних мемуарах, трудно гадати, яку ролю в „Союзі Благоденствія" міг грати Фурньє і який звязок був між дуелем з Лахманом та політичними справами, про що натякає лише близька участь в долі невинного Фурньє инших членів „Союзу Благоденствія".

Коли Фурньє було випущено з-під арешту, він поїхав відпочити й лікуватися на Кавказ, можливо, що й разом з родиною Раєвських, бо лікарську посвідку, яка була підставою для поїздки, видав йому домовий лікар Раєвських (Є. П. Рудиковський [2]), який теж їздив з Раєвськими р. 1820 на Кавказ. Це була знаменита подорож родини Раєвських—добре відома з біографії Пушкіна. Випадкова зустріч одного з синів Раєвського з хворим поетом в Катеринославі принесла російській літературі кілька видатних романтичних творів Пушкіна, написаних під впливом кавказьких та кримських вражінь.

В одному з листів Миколи Раєвського-молодшого згадується ймення Фурньє разом з іменами Олександра Раєвського та Пушкіна, як людей, що в часи перебування на Кавказі утворювали приємне товариство. Пізніше, в жовтні, Пушкін зустрів Фурньє в Одесі й через його одержав листа від кн. Вяземського [3]).

[1]) М. В. Довнаръ-Запольскій. Мемуары декабристовъ. К. 1906, стор. 31. Крім того, в списках членів таємного товариства, що відкрив у Київі р. 1824 ген. Ертель, теж знаходиться прізвище Фурньє.

[2]) Є. П. Рудиковський р. 1818 служив у київському військовому шпиталі, а десь після цього часу був прикомандирований до штабу 4-го корпусу. Знайомство Рудиковського з родиною Раєвських почалося ще підчас військових походів 1812—1815 р. Пізніше Рудиковський став свояком генералу Раєвському та М. Орлову, що хрестили його синів. Хрещеною матір'ю одного з синів була Марія Миколаївна Волконська.

Біографію Є. П. Рудиковського написав унук його В. І. Щербина (Кіевск. Стар., 1892, № 5, стор. 193—206).

[3]) Архивъ Раевскихъ. Томъ I. Спб., 1908, стор. 220.

Вже з часу цієї подорожи Фурньє живе в родині Раєвських протягом принаймні трьох-чотирьох років. Ми не маємо даних, які-б стверджували свідчення Ліпранді, що Фурньє жив у родині Раєвських „приживалком". Історія з майном, яке лишилося після смерти Фурньє, і на яке спокусився був його земляк Жан Матьє, показує, що Фурньє був досить заможна людина [1]).

За свідченням, що дав полковник Комаров про участь Фурньє в „Союзі Благоденствія", його було заарештовано в січні 1826 р. Фурньє одвезли до Могилева, а потім до Петербургу, куди він прибув на головну гавптвахту 18 січня. В Петербурзі тримали його у військово-сухопутному шпиталі і через те, що проти Фурньє не було ніяких инших провин. а свідчення Комарова було визнане в Слідчій Комісії за несправедливе, зроблене „по одной догадке", вже 6 лютого його звільнили з-під арешту, дозволили повернутися знову до Київа і видали атестата від комітету „для изысканія о злоумышленномъ обществѣ, въ неприкосновенности его къ таковому".

Разом з тим, за Фурньє було встановлено секретний догляд. „Въ Кіевѣ проживаетъ".—писав шеф жандармів Бенкендорф київському губернатору Ковальову,—„нѣкто иностранецъ Фурніе (Fournier) извѣстный правительству съ невыгодной касательно нравственнаго [2]) и политическаго поведенія стороны. Его Императорскому Величеству угодно повелѣть, дабы Ваше превосходительство приказали имѣть за симъ человѣкомъ строгій подъ рукою надзоръ, и дабы вы, при обнаруженіи малѣйшаго на щетъ его сомнѣнія, тотчасъ представили бы о высылкѣ его заграницу".

Крім Фурньє секретний поліцейський догляд встановлено було й за иншими особами, що їх було звільнено від будь-яких кар і переслідувань в звязку з справою декабристів, між иншим за Михайлом Орловим та Густавом Олізаром.

Сам Олександер Раєвський не минув особливого догляду, хоч і був він цілком реабілітований в політичній справі 1825 р., і за всі неприємності, що йому довелося витерпіти, Микола I нагородив його призначенням на камергера. „Частныя свѣдѣнія, довольно уважительныя", на думку Бенкендорфа, доводили, що камергер Раєвський „по уму и связямъ имѣлъ вліяніе на поведеніе нѣкоторыхъ молодыхъ людей, предосудительнымъ свободомысліемъ вниманіе Правительства на себя обратившихъ". В офіційному листі київського генерал-губернатора Желтухіна Бенкендорф писав: „я должен еще присовокупить, что Г. Раевскій былъ воспитанъ въ родительскомъ домѣ иностранцемъ Фурнье, объ образѣ мыслей котораго распространяются также не весьма выгодные слухи и который состоитъ подъ извѣстнымъ надзоромъ полиціи" [3]).

З усієї родини Раєвських, окрім Марії, що поїхала за чоловіком. Сергієм Волконським на Сибір, Олександер Раєвський міг дійсно найбільше звертати на себе увагу. Даровитий, розумний з особливо гострим

---

[1]) „Дѣло о составленіи описи бумагамъ, оставшимся послѣ смерти иностранца доктора Фурнье, здесь же и по просьбѣ вдовы, жены де Фурнье о захваченіи иностранцемъ Матьемъ вещей, оставшихся по смерти мужа ея". К-ий Центр. Архів. Фонд Генерал-Губернатора, поліц. частини 1830 р. № 63. В одній з „Відомостей" про осіб. що знаходяться під доглядом поліції, за травневу третину 1828 року знаходимо такий опис життя Фурньє: „Живетъ въ 1-ой части г. Кіева для полученія долговъ и ходатайствуетъ по дѣламъ генерала отъ кавалеріи Раевскаго". В „Відомості" від грудня 1828 життя Фурньє описано вже так: „въ 1-й города Кіева части, въ наемной квартирѣ, ничѣмъ не занимается и отъ казны содержанія не получаетъ". Після смерти Фурньє лишилося багацько неспланених йому боргів. Сам він в одній заяві писав до поліції, що в нього в Москві й Петербурзі багацько „інтересних" (цеб-то грошових) справ.

[2]) Фурньє фігурує в одному списку осіб, що займаються карточною грою.

[3]) „Дѣло о Раевскомъ", арк. 4—4 зв.

скептичним розсудком, Раєвський відограв певну ролю і в житті Пушкіна, який змалював його в своєму віршу „Демон". Певний час Пушкін був під його впливом, але згодом розчарувався в ньому. Для такої переміни у відносинах Пушкіна було багато причин. Поведінка Раєвського що до Марії Волконської, якій він заваджав їхати на каторгу за своїм чоловіком, відограла тут не останню ролю [1]).

Повернувшись на Україну, Раєвський жив з початку в Білій-Церкві з родички Раєвських, гр. Браницької. Перебування його знову в тому оточенні, яке було насичено ще настроями декабристських часів, здавалося, не зважаючи на камергерський чин і повну непричасність до змови, небезпечним. Шеф жандармів таким листом від 18 липня сповістив генерал-губернатора Желтухіна про необхідність особливої уваги що до Раєвського:

„По многократнымъ изъ разныхъ сторонъ свѣдѣніямъ умножается сомнѣніе на политическое поведеніе Камергера Александра Раевскаго, который большею частію проживаетъ Кіевской Губерніи Бѣлой Церкви.

Я счелъ нужнымъ увѣдомить о семъ Ваше Превосходительство и покорнѣйше Васъ, Милостивый Государь, просить обратить особенное вниманіе Ваше на связи и сношенія Г. Раевскаго, почтя меня о послѣдующихъ замѣчаніяхъ Вашимъ благосклоннымъ извѣщеніемъ".

Желтухін зараз-же почав збирати відомості про Раєвського і через два тижні одповів Бенкендорфу, подаючи такі факти: „До сего времени камергеръ Раевскій, не состоя по спискамъ доставленнымъ мнѣ отъ Кіевскаго Гражданскаго Губернатора въ числѣ лицъ подверженныхъ полицейскому надзору, пользовался свободою наравнѣ съ прочими неприкосновенными ни къ чему предосудительному; проживаніе имѣлъ большею частію въ Одессѣ, а иногда Кіевской губерніи въ Бѣлой Церквѣ, по родственнымъ связямъ съ Графинею Браницкою, отъ которой получалъ вспомоществованіе. Въ общихъ разговорахъ моихъ съ здѣшнимъ Гражданскимъ Губернаторомъ, коему не открывалъ я ни настоящаго своего намѣренія, ни секретнаго отношенія Вашего Превосходительства коснувшись между прочимъ политическаго поведенія Камергера Раевскаго, получилъ отзывъ, что ему очень мало извѣстно о образѣ его жизни по рѣдкому здѣсь пребыванію, но что въ прочемъ доходили до него частные слухи, будто сужденія Раевскаго приближаются къ либерализму" [2]).

Увесь цей час Фурньє не розривав з родиною Раєвських. В серпні 1826 р. він їздив з ген. Раєвським на коронацію до Москви, а звідти до Мих. Ф. Орлова в Калузьку губерню. В 1827 р. Фурнье жив у Київі і клопотався в ріжних справах генерала Раєвського—господарських та фінансових. В цьому-ж році дружина покинула його і через два роки переїхала на Курщину, а потім до Тульської губерні, взявши з собою двох малих дітей, Юлію та Софію [3]). Фурнье знову просився на Кавказ і одержав від Бенкендорфа дозвіл на подорож, але замість Кавказу поїхав до Одеси, де пробув ціле літо. Поліцейський догляд продовжено було й в Одесі. Заінтересувало владу між иншими те, чому Фурнье поїхав не на Кавказ, а до Одеси. Але поліцейський догляд не дав нічого, що могло-б компромітувати Фурнье. Одеський градоначальник оповіщав Ковальова, що Фурнье „былъ вхожъ въ домъ помѣщика Собанскаго и

---

[1]) Ролю „тюремщика" Марії Волконської, яку відограв в її житті підчас процесу декабристів брат її Олександер Раєвський. освітлив Гершензон в книзі „Исторія Молодой Россіи". М. 1908 в статті про М. Ф. Орлова, на підставі родинного архіву Орлова.

[2]) Лист Желтухіна від 31 липня 1827 р.

[3]) В справі окремого пашпорту для Марії Фурнье клопотався її дядько, полковник Марченко.

къ разнымъ пріѣзжавшимъ въ Одессу польскимъ помѣщикамъ, но впрочемъ, по образу жизни его и упражненіямъ ничего подозрительного за нимъ не замѣчено“ [1]).

На початку серпня до Одеси поїхав і Олександер Раєвський, а на другий день по його від'їзді, користуючись відсутністю брата, поїхала за чоловіком на заслання Марія Волконська. Лист Желтухіна до Бенкендорфа про од'їзд Раєвського до Одеси згадує й про Марію Волконську. Тому наводимо його тут цілком:

№ 23

8 Августа 1827. Кіевъ.

Его Превосходительству
А. Х. Бенкендорфу.

Милостивый Государь,
Александръ Христофоровичъ.

По секретному развѣданію о мѣстопребываніи камергера Александра Раевскаго оказалось, что съ того времени, какъ сестра его Княгиня Волконская отправилась къ своему мужу въ Сибирь, и какъ отецъ его уѣхалъ для пользованія на кавказскія воды, камергеръ Раевскій, оставя Кіевскую Губернію, пребываетъ въ городѣ Одессѣ, гдѣ находятся состоявшій подъ присмотромъ въ Кіевѣ иностранецъ Фурнье и Швейковскій, и сколько могъ я развѣдать, бываютъ тамъ очень часто вмѣстѣ. О чемъ я счелъ нужнымъ увѣдомить Васъ, Милостивый Государь, въ дополненіе къ отношенію моему отъ 31-го іюля № 20.

Съ совершеннымъ почтеніемъ и преданностію имѣю честь быть

Вашего Превосходительства
[покорнѣйшій слуга П. Желтухинъ].

23 серпня Фурньє виїхав з Одеси, а 24 вересня Бенкендорф знову нагадував Желтухіну про необхідність продовжити секретний догляд—„съ величайшею бдительностью и строгостію“.

Желтухін заборонив Фурньє виїзд з Київа до особливого розпорядження, але Бенкендорф, в якого Желтухін питався інструкцій, дозволив Фурньє на певний час виїжджати з Київа і лише в тому разі, якби він побажав зовсім залишити Київ, шеф жандармів просив повідомити його для доклада царю.

В цей час генерал Раєвський жив уже в своєму маєтку Болтищі, Чигиринського повіту. 22-го жовтня сюди приїхав з цілою родиною своєю М. Ф. Орлов, і Фурньє, довідавшись про це, теж мав намір їхати в Болтишку. Інтересне оповідання про цей виїзд Фурньє маємо в рапортах Желтухіна Начальнику Головного Штабу Дибічу і шефу жандармів Бенкендорфу про перебування в Болтищі гр. Орлова.

„Въ то самое время, - писав Желтухін, - какъ сдѣлалось извѣстнымъ о прибытіи генералъ-майора Орлова, къ тестю своему [2]), иностранецъ Фурнье располагаясь туда же ѣхать, требовалъ въ канцеляріи моей подорожную. О семъ съ нарочнымъ донесено мнѣ было секретно по бытности моей въ повѣтовомъ городѣ Сквирѣ для обозрѣнія хода дѣлъ по рекрутскому набору, и пока съ тѣмъ же нарочнымъ далъ я разрѣшеніе выдать ему подорожную (что продолжилось не болѣе двухъ дней),—Фурнье, нетерпѣливый, дерзкій спѣшилъ уѣхать на вольномъ извощикѣ и оскорбившись тѣмъ, что извощикъ по сдѣланному отъ меня распоряженію далъ знать полиціи, кто нанимаетъ его ѣхать изъ Кіева, едва не побилъ его

---

[1]) В примітках до „Алфавиту Декабристів“ М. 1925, стор. 414, говориться, що за доносом московського жандарського полковника Бібікова 29 січня 1827 р. Бенкендорф одмовив Фурньє видати паспорта, але це суперечить нашим документам.

[2]) До Мик. Мик. Раєвського, з дочкою якого Катериною Орлов був одружений.

за нескромность. Между тѣмъ подорожная по полученному отъ меня разрѣшенію была изготовлена, и Фурнье 15 ноября выѣхалъ на почтовыхъ изъ Кіева въ село Болтышку [1]).

16 листопада Фурньє був у Болтищі. Випадково сюди ж-заїхав по дорозі з Криму до свого маєтку в Коростишові й Густав Олізар. Знову зібрався той гурток, що десять років тому в рожевих фарбах малював собі майбутнє.

Ті плани розвіялися, як дим. Великі рани нанесено було всім учасникам випадкового з'їзду в Раєвських. Виїзд на Сибір Марії Миколаївни був найсвіжішою раною для всіх. І Густав Олізар, закоханий в Марію, а найбільше батько, для якого розлука з дочкою була незносимим вагарем, болізно переживали її відсутність. [2])

Весь цей гурток одвідав в сусідньому маєтку в Каменці генерал-майора Давидова, потім всі разом їздили до брата Мих. Орлова, Олексія в село Матусов і до родича Раєвських, одставного полковника гр. Самойлова, який жив у містечку Смілі.

Звичайно такий з'їзд осіб, що всі майже були під секретним доглядом, занепокоїв владу. Начальник штабу Дибіч рішуче запропонував Орлову, який мав намір переїхати на цілу зиму до Одеси, повернутися до дому, до Калузької губерні. Гр. Олізар сам вирішив за благо поїхати до Коростишова. 25 листопаду він перший вирушив у дорогу. В ніч на 5 грудня виїхав один гр. Орлов, залишивши всю родину й домочадців у тестя. В Болтищі лишився Фурньє. Сам генерал Раєвський їздив на де-який час до Київа і в 20-х числах грудня повернувся додому.

Про догляд за Фурньє Бенкендорф нагадував ще кілька разів Желтухіну. Під впливом цього генерал-губернатор знову наказав чигиринському земському справнику (11 грудня) „имѣть секретное наблюденіе за поступками сего иностранца и о выѣздѣ его оттуда (з Болтишки), а равно и о томъ, что замѣчено вами будетъ во время его тамъ пребыванія мнѣ донести".

24 грудня Фурньє був уже в Київі, а від чигиринського справника не було звісток. Сувору догану одержав він за те, що своєчасно не повідомив начальство про від'їзд Фурньє з Болтишки.

„Не получивъ отъ васъ по сіе время никакого донесенія,—писав генерал-губернатор,—на предписаніе мое за № 111 (яке було одправлено 11 грудня) объ иностранцѣ Фурнье, который давно уже выѣхалъ изъ селенія Болтышки и съ 24 числа сего мѣсяца проживаетъ въ Кіевѣ, я строжайше предписываю Вамъ, съ полученіемъ сего тотчасъ отправить ко мнѣ нарочнаго на счетъ вашъ съ донесеніемъ, когда, съ кѣмъ и по какому тракту выѣхалъ Фурнье изъ Болтышки и что замѣчено вами во время пребыванія его въ домѣ генерала Раевскаго. Вмѣстѣ съ симъ предваряю Васъ, что есть ли вторично усмотрено будетъ мною невниманіе ваше къ предписаніямъ начальства, то вы будете удалены отъ должности" [3]).

Через два дні після цього припису Желтухін одержав рапорта чигиринського справника, якого писано було на два дні раніше ніж сувора догана генерал-губернатора. Рапорт був короткий: Фурньє виїхав з Болтишки 22 грудня по тракту на м. Смілу, а підчас перебування його в домі Раевського „по наружности не примѣчено мною ничего подозрительнаго".

---

[1]) Рапорт від 26 листопада 1827 р. № 96.

[2]) Історію своєї любови до М. Волконської Г. Олізар сам описав у мемуарах Pamiętniki (1798—1865). Z przedmową, I. Leszczyca Lwów, 1892. Порівн. у П. Щоголева „Мария Волконская". Спб. 1922, стор. 15—16.

[3]) Припис від 31 грудня 1827 р. № 120.

Дальших відомостей з життя Фурньє ми маємо мало. Справа з видачею пашпорта дружині Фурньє тяглася два роки—з травня місяця 1827 року до квітня 1829 року. Губерське правління вимагало спочатку згоди самого Фурньє. Коли він зробив це особливим проханням від 8 листопада 1827 р., то губерське правління почало вимагати доказів його дворянства. 23-го березня 1829 року були представлені три документи і пашпорт Фурньє. З документів видно було, що фамілії Фурньє надав дворянство французький король Леопольд, проте документи ці не було стверджено відповідним чином в Росії [1]). Тому пашпорта дружині Фурньє видано було без позначення її, як дворянки.

Київське губерське правління почало перевіряти в московському губерському правлінні дійсність пашпорта Віктора Фурньє, але на відповіді з Москви, що після пожежі необхідної справи не знайдено, стоїть напис: „Иностранецъ Фурнѣ умеръ".

Перед самою смертю Фурньє знову заподіяно було тривогу. Київський військовий губернатор Желтухін представив до Петербургу проєкта про необхідність висилки з Києва всіх осіб, „присланныхъ изъ столицъ за дурное поведеніе". Желтухін мав особливо на увазі тих, кого надіслано було після 14 грудня 1825 р., і мотивував цю висилку близькістю до кордону та насиченістю політичної атмосфери Києва. Місцем нової висилки Желтухін намічав Полтаву. Бенкендорф дав ходу представленню Желтухіна і воно було затверджено, але всім, що висилалися, дозволено було вибрати місце нового перебування. Коли Фурньє було пред'явлено вимогу назвати місце, куди-б він хотів виїхати з Києва, він оскаржив цю вимогу, бо на його думку не підходив під розряд осіб, що були надіслані з столиць „за дурное поведеніе". Проте він назвав Петербург і Москву, де виховувалася його дочка, і де він мав справи „по интереснымъ (цеб-то грошовим) расчетамъ". Але 2 квітня вже після смерти Фурньє Бенкендорф писав міністрові внутрішніх справ: „Касательно иностранца Фурнье, преданнаго строгому секретному надзору по политическимъ причинамъ и желающаго быть въ Москвѣ или С.-Петербургѣ, я полагаю, что таковых людей не должно отсылать изъ губернскаго города въ Столицы". [2])

Віктор Андре Фурньє помер в Київі 30 березня 1830 року.

---

[1]) В примітках до „Алфавиту Декабристів" повне прізвище Фурньє дано: Fournier de Bathlemont.

[2]) Справа з арх. ген. губерн. „По представленію Кіев. Военн. Губерн. о высылкѣ изъ Кіева людей присланныхъ изъ столицъ за дурное поведеніе". 1829 р. № 36.

ВОЛОДИМИР МІЯКОВСЬКИЙ.

Відгуки в Харкові та Київі на смерть Рилєєва.

(Справа Ландсберга та П. Балабухи 1827 р.).

З п'яти смертних кар, якими закінчився процес декабристів, страта поета Рилєєва найбільше вразила всіх. Для того сентиментально-романтичного часу, який примушував проливати сльози над чуттьовими романами, трагічні обставини життя й смерти Рилєєва могли здаватися чимсь надзвичайним, надлюдським.

Спокій, яким овіяно було останні хвилини поета і в ім'я якого він одмовився від останнього побачення з дружиною, віє на нас з документів, що лишилися від того нещасного 1826 року.

Це два передсмертних листи Рилєєва Миколі I й дружині. „Богъ и государь рѣшили мою участь,—писав він дружині:—я долженъ умереть и умереть смертію позорною. Да будетъ его святая воля!" Цей спокій перед своєю долею в Рилєєва відчувався вже на перших допитах, починаючи з того, який знято було з Рилєєва зараз-же після арешту 14 грудня 1825 року. Признання своєї „обреченности", покірність долі своїй, глибоке релігійне почуття всепрощення робили для сучасників цю п'яту шибеницю для поета чимсь надзвичайно жорстоким, безглуздим і зайвим. Лист Рилєєва до дружини широко розійшовся в рукописному виді серед громадянства і всіх вражав до сліз своїм змістом. Один з сучасників лише через місяць після повішення Рилєєва писав з Москви, що цей лист поета „ходитъ по рукамъ и читается съ жадностію. Я видѣлъ множество дамъ, обливавшихся слезами при чтеніи сего трогательнаго посланія". [1] Передсмертний лист поета легко поширювався по тих станціях, якими проходили декабристи на Сибір, і нарешті разом з копіями вільнолюбних віршів та поем Рилєєва розійшовся по всій Росії. [2] Враження від нього було всюди однакове. Воно ширило ім'я поета й утворювало навколо нього особливий ореол. Образ поета швидко почав обростати легендою. [3] З усіх п'ятьох повішених ні мудрий Пестель, ні рішучий Каховський, а тим більше Муравйов-Апостол і Бестужев-Рюмін, не могли дати матеріялу для легенди.

Для ширшої публіки всі ці постаті були невідомі, неясні. В тій військовій сфері, в якій вони діяли до цього часу, їм не довелося вразити пам'ять сучасників ні особливим геройством, ні військовим подвигом. Для більшости—чотири йменння не говорили нічого. Навпаки, ім'я Рилєєва вже до 1826 року було досить відоме.

В 20-х роках поетичний талант Рилєєва зміцнився настільки, що його

[1]) В. Масловъ, Литературная дѣятельность К. Ѳ. Рылѣева, К. 1912, с. 105.

[2]) До тих списків, які перераховано в книзі Маслова (с. 105), маємо додати ще один примірник, який останніми часами знайдено було в Золотоноському музеї. Текстуально він нічим не відріжняється від відомих текстів. Нам відома копія цього листа завдяки любʼязності тов. А. Ю. Єфимова, Зав. Черкаським окрархом.

[3]) М. Покровский, Декабристы (Легенда и действительность). „Записки Коммунистического Университета им. Свердлова". 1923, кн. I. Літературу про образ Рилєєва в легендарно-поетичній традиції див. М. В. Нечкина и Е. В. Сказин. Семинар по декабризму. М., 1925. с. 135—136.

як поета, визнав і Пушкін. „Очень знаю, что я его учитель въ стихотворномъ языкѣ, но онъ идетъ своей дорогой. Онъ въ душѣ поэтъ: я опасаюсь его не на шутку и жалѣю очень, что его не застрѣлилъ когда имѣлъ къ тому случай: да чортъ его зналъ! Жду съ нетерпѣніемъ Войнаровскаго и перешлю ему всѣ мои замѣчанія. Ради Бога, чтобъ онъ писалъ, да болѣе, болѣе!“

Ширшому загалу Рилєєв був відомий, як автор дум і поем та упорядчик літературних альманахів „Полярная Звѣзда“.

Перед самою катастрофою ім'я Рилєєва міцно звязалося з революційним настроєм 20-х років, завдяки тим палким віршам, які виходили з-під його пера.

Вони справляли тоді враження якихось відозв, закликів на боротьбу з тиранством. Таким здавалися пісня прибічників Мазепи, сповідь Наливайка та инші частини його поем і дум.

Видання цих віршів належало до 1824—1825 років, але найбільше ширилися вони в рукописних списках, особливо після смерти Рилєєва коли вони набули особливої гостроти, а де-які місця творів Рилєєва здавалися сучасникам його прозорливим передбаченням своєї власної долі („Сповідь Наливайка“). Крім того, в рукописах ширилися серед публіки й ті поетові твори, що через цензурні умови не зазнали друку („Гражданин“, „На смерть Чернова“ та инші).

Всі ці обставини спричинилися до того, що ореол навколо ймення Рилєєва набув характеру певного революційного пієтету. В тій чи в иншій формі зафіксувати пам'ять Рилєєва вважали за свій обов'язок і сучасники, і пізніші покоління. Сами декабристи зберегли цей пієтет до поета. В споминах Є. Оболенського та Мик. Бестужева найбільше дано матеріялу до оцінки того враження, яке могла залишити в нащадках постать Рилєєва. Кюхельбекер вже в Сибіру присвятив пам'яті поета вірш „Тѣнь Рылѣева“. В споминах Горбачевського з іменами всіх п'ятьох повішених звязано й одну політичну справу 1826 р.—справу двох офіцерів Молчанова та Алексєєва, які сиділи в Москві заразом з учасниками повстання Чернігівського полку. Власне, як тепер роз'яснено [1]), офіцери ці притягнуті були до слідства разом з кандидатом московського університету Леопольдовим за поширення віршів Пушкіна „Андре Шенье“, але без цього заголовку, і з написом „14 декабря“. Обставини французької революції і в очах опозиційного офіцерства, і в очах самого уряду легко могли бути пристосовані до грудневого виступу декабристів. Смертна кара, яку вважала за необхідне примінити до Алексєєва Комісія військового суду (замінено було потім місяцем ув'язнення в кріпості), показує, як суворо уряд зібрався карати виявлення співчуття до Рилєєва та його товаришів.

Аналогічна справа, яка виникла на ґрунті вшанування пам'яти Рилєєва, мала місце роком пізніше в студентському і знов таки в офіцерському оточенні в Харкові. На самому початку 1827 року в Харкові було знайдено в поручика 3-го батальйону Тарутинського пішого полку Ландсберга рукопис з революційними віршами, між якими був вірш, як потім з'ясувалося, харківського студента В. Розальйона-Сошальського „Рылѣевъ въ темницѣ“. Цю історію було розказано вже М. Цявловським в його статті „Эпигоны декабристовъ“ на підставі архівної справи, що знайшлася в паперах академика Шільдера. Ми маємо змогу доповнити й освітлити її матеріялами Київського Центрального Архіву через те, що слід-

[1]) П. Щегловъ. Пушкинъ. Очерки. СПБ. 1912. Стаття „Пушкинъ въ политическомъ процессѣ 1826—1828 гг.“.

ство в цій справі спочатку доручено було київському військовому губернатору, а також і через те, що головну вказівку для розкриття всієї справи влада здобула зі свідчень студента Балабухи, який був одним з передаткових пунктів, через який ішли ці вірші від автора до Ландсберга, при чім як-раз Балабуха їх одержав безпосередньо від Розальйон-Сошальського й тому знав автора віршів і при допиті назвав автора.[1])

II.

Історія 1827 року почалася з того, що в згаданого поручика Ландсберга в самому Харкові випадково знайдено було рукопис з віршами, де на перших двох сторінках було переписано відомий вірш Рилєєва „Къ временщику“ під заголовком „Посланіе къ Ар.....ву“ (Аракчеєву), за підписом „М.....в“, цеб-то Мілонов, якому власне належав переклад з римського поета Персія „К Рубеллию“, і якому в своїй переробці наслідував Рилєєв.

Далі йшов прозовий твір Розальйона-Сошальського без підпису автора „Рылѣевъ въ темницѣ“. Рукопис кінчався двома віршами: „Къ друзьямъ“ Володимира Раєвського та Пушкіна „Отвѣтъ на вызовъ написать стихи въ честь императрицы Елизаветы Алексѣевны“.[2])

Найбільший інтерес і для нас і для тодішньої влади являє собою знахідка прозового твору „Рылѣевъ въ темницѣ“. Цей твір становив собою, очевидно, центр всієї справи. Автор його. студент харківського університету В. Розальйон-Сошальський був трохи причетний до літератури. Йому належало кілька віршів, що їх було надруковано в збірнику А. В. Склабовського (Харків, 1823) „Опыты въ словесности воспитанниковъ благороднаго пансіона Коваленкова въ Харковѣ“, та твір „Баянъ на Куликовомъ полѣ“ (1825), де вже ясно почувається вплив Рилєєва й особливо його думи „Дмитрій Донской“.[3])

Сам Розальйон-Сошальський на допиті назвав ще чотири своїх твори, крім „Рылѣевъ въ темницѣ“, які позначені були вольнодумним змістом. Серед цих, відомих тільки з їх назви творів інтересні два, що звязані з днем 14 грудня. Це вірш „На смерть гр. Милорадовича“ та „небольшая піеса, въ которой онъ (автор) представляетъ, будто находится въ обществѣ, гдѣ разсуждаютъ о происшествіи 14 декабря, бранятъ Рылѣева и другихъ его соучастниковъ, наконецъ, переходя къ общежитію всѣхъ, жалуются на несправедливости судовъ, испытанныхъ ими въ обыкновенныхъ домашнихъ обстоятельствахъ. Изъ этого онъ при концѣ піесы выводитъ неосновательность ихъ прежнихъ сужденій съ присовокупленіемъ насмѣшекъ“. Всі ці вірші автор-студент передавав иншим своїм товаришам для ознайомлення, а вони переписували їх, і найефектніший твір про Рилєєва у в'язниці найбільш ходив по руках.

Цей твір написано від імення самого Рилєєва, як останнє послання чи промова його: „Россія! драгоцѣнная Россія, для которой и въ темницѣ рвалося мое серце, я мнилъ узрѣтъ тебя свободною, думалъ, одушевленный моею страстію къ твоему блеску, сорвать тяжкіе твои оковы, жертвовалъ всѣмъ, чтобы возвратить права твои—и что же? Самъ гибну подъ беззаконнымъ правомъ могущаго, не щадилъ ничего, чтобы раздрать преступную пелену, скрывающую угнетеніе и неправосудіе и что же? самъ умру отъ сѣкиры торжествующей неправды“.[4])

---

[1]) „Дѣло о студентахъ Балабухѣ и Бутовскомъ по предмету зловредныхъ сочиненій“. КЦІА. Фонд К. губернатора, 1827. № 17.
[2]) „Гол. Мин.“, 1917, № 7, с. 80.
[3]) Ibidem, с. 98—99.
[4]) Ibidem, с. 81.

Рилєєв в думках своїх, як їх передано в цьому творі, пробує виобразити майбутню пам'ять свою в нащадках. Він боїться, що заходами „тиранства“ він буде ославлений у віках, як злочинець. Він боїться, що й при самому акті страшної кари своєї він не зустріне ні одного знака піддержки. Тому Рилєєв приходить до думки про самогубство. „Нѣтъ, злодѣи, не восторжествуете надъ моею безоружностію! Сей кинжалъ—все, что заточеніе меня не лишило, сей кинжалъ избавитъ меня отъ васъ. Жадный звѣрь пріидетъ, чтобы испить мою кровь и найдетъ ее скованою холодомъ смерти,—скрежетъ его порадуетъ мою тѣнь бездыханную и презирающую тюремные затворы. Страшная цѣпь моя громомъ своимъ вольетъ только ужасъ въ злодѣя моего“. Але знову инший хід думок приводить Рилєєва до необхідности перед смертю викрити перед самовластителем всі ті біди, що їх приносить „врученіе власти жестокимъ временщикамъ, попирающимъ благоденствіе народа, дабы самимъ возвыситься...“ Він думає вплинути на нового самодержця, розбуркати в ньому почуття любови до людства. „Пусть хотя одинъ лучъ свободы сверкнетъ вмѣстѣ съ ударомъ смертельнаго орудія, и я умру съ улыбкою“,—говорить поет і кінчає: „Когда же мнѣ не суждено ее (свободы) воскресить, изъ праха моего возстанетъ яростная тѣнь, позоветъ на судъ самовластителей и... затрепещутъ!“

Бачимо тут, який далекий був автор цього твору від дійсних переживаннів Рилєєва перед смертю. Весь образ поета-декабриста збудовано було з тих уявлень, які мав широкий загал про можливі настрої самого Рилєєва, як вони відбивалися в його творах, або скопійовано було з тих образів обличителя неправедного самодержця, які зустрічалися в літературі, наприклад, в знаменитому „Путешествіи“ Радіщева. [1])

III.

В справі Ландсберга звертала на себе увагу відсутність порозуміння між військовою та цивільною владою. Бригадний командир полковник Важович, який перший викрив справу, в своєму відношенні до губернатора вказав на студентів харківського університету, як на джерело „зарази“. Попечитель шкільної округи представнику військової влади повертав його докір вказівками на те, що це саме джерело зовсім не студентські кола, а чугуївські військові поселення. „Мѣсто, изъ котораго студенты наши получили какія-либо подобнаго рода сочиненія есть Военное Чугуевское Поселеніе, ибо я, истребляя подобныя сочиненія, не оставлялъ узнавать, откуда они были получены, и всегда слышалъ, что или отъ офицера Сіянова (написавшаго, какъ было слышно, и пасквиль подъ названіемъ Булеваръ) или отъ разжалованнаго въ солдаты Дорохова (имѣющаго переписку съ Александромъ Пушкинымъ и покровительствуемаго самимъ Вансовичемъ, который позволяетъ ему жить очень часто въ Харьковѣ), или изъ домовъ, въ коихъ вышеупомянутые Сіяновъ и Дороховъ бываютъ. Вансовичъ, любящій самъ очень часто отпускать острыя словца насчетъ правительства и проч., затѣялъ сіе, ничего впрочемъ нестоящее дѣло, по неудовольствіямъ на университетъ къ коимъ возбужденъ былъ Бердяевой. Вообще студенты наши теперь очень далеки отъ занятій подобнаго рода сочиненіями, и еслибы не поселенные офицеры, то таковыхъ сочиненій вовсе бы и въ Харьковѣ не было“. [2])

Натяки на якісь особисті обставини, ясно висловлений розбрат

[1]) Порівн. образ „Истины“ в розділі „Спасская Полесть“.
[2]) „Гол. Мин.,“ 1917, № 7—8. 78.

поміж цивільними й військовими урядовцями були для петербурзького уряду тільки зайвим доказом, що в Харкові не все обстоїть благополучно.

Тому вирішено було слідство в справі Ландсберга перевести з Петербурга через спеціяльне командирування до Харкова відповідального й об'єктивного урядовця.

Вибір упав на генерал-лейтенанта П. Ф. Желтухіна, якого щойно призначили на посаду київського військового губернатора. По дорозі до Київа за дорученням Миколи I, який після 14 грудня мав підстави особливо тривожитися з приводу будь-яких відгуків декабристського руху, Желтухін мав заїхати до Харкова та „изслѣдовать на мѣстѣ отъ кого и какимъ образомъ перешли неблагонамѣренныя сочиненія и кѣмъ сочинены". „Государь императоръ,—писав начальник Головного Штабу Дибіч Желтухіну,—„съ негодованіемъ усматривая изъ сего, что какъ между студентами Харьковскаго университета, такъ и въ военномъ поселеніи Слободско-Украинской губерніи (цеб-то Харківщини) таится непозволительная склонность къ запрещеннымъ сочиненіямъ, доказывающая вредный образъ мыслей, повелѣваетъ, чтобъ Ваше Превосходительство на пути изъ здѣшней столицы въ Киевъ заѣхали въ Харьковъ, вникнули бы подробно въ духъ, существующій между учащими и учащимися тамошняго университета, развѣдали бы подробно, въ какомъ отношеніи находятся они съ военнымъ поселеніемъ, и не кроется ли равномѣрно и въ самомъ поселеніи неблагонамѣреннаго расположенія къ распространенію подобнаго образа мыслей, открыли бы источникъ сего зла и настоящихъ виновныхъ и вмѣстѣ съ тѣмъ изыскали бы въ точности, кто сочинилъ и выпустилъ упомянутыя злонамѣренныя сочиненія и обо всемъ, что окажется, донесли бы прямо государю императору".

Тінь, яку кинув на Вансовича попечитель шкільної округи, теж не лишилася без уваги. Желтухіну доручено було з'ясувати, чому Вансович не подав рапорта по своїй військовій лінії про знахідку в Ландсберга, і чи не знаходиться він у звязку з неблагонадійними особами, „и самъ не въ числѣ ли ихъ".

Доручення, що його дано було Желтухіну, ускладнилося деталями загального характеру. Він мусів взагалі розслідувати зловживання харківської губернської влади, про що чутки доходили й до столиці. Саме призначення Желтухіна на посаду військового губернатора було звязане з такою-ж місією викрити зловживання губернської влади в Київі, де засіла купка хабарників, які набивали свої кешені, нехтуючи інтересами держави й користуючись з слабкої волі губернатора Ковальова. Харківська місія Желтухіна таким чином мусіла стати вступом до тої урядової чистки, яку мав зробити Желтухін у Київі.[1])

Желтухін був бойовий генерал, і генеральський чин свій здобув за Бородинську битву, а перед тим мав кілька військових „отличий" під Австерліцем, під Фрідландом, під Красним. Кілька разів був він ранений і через рани в 1824 р. ще не старою людиною, в 47 років, примушений був піти в одставку. Тут вперше дано було йому ревізійне доручення, яке він виконав удало. Це була знаменита ревізія казанського університету р. 1826, де панувала система Магницького, система боротьби з духом „вільнодумства та лжемудрія". Желтухіну легко було зрозуміти, що Магницький надто перехилив палку в бік цієї боротьби і разом з вільнодум-

[1]) „Дѣло по письму Генералъ-Адъютанта Бенкендорфа о возвращеніи бумагъ, относящихся до предположеннаго слѣдствія Слободско-Украинской Губерніи. Тутже переписка „О командированіи Правителя Канцеляріи Корнѣева въ Харьковъ"—КЦІ-Архів. ген.-губ., 1827, № 3.

ством і лжемудрієм витравляв у студентах усяку моральність, прищеплюючи їм лицемірство.

Звертаючи увагу, наприклад, на карцер для студентів з залізними ґратами, з розп'яттям та картиною страшного суду, Желтухін різко осудив такі прийоми пересаджування манастирської практики в педагогічний ужиток. Після ревізії систему Магницького було засуджено, а самого автора системи знято з посади попечителя.

Ревізія харківських справ, яку через рік після казанської доручено було перевести Желтухіну при повороті його в 1827 р. до військової служби на посаді військового губернатора, не відбулася. Желтухін захворів, довго не міг виїхати й нарешті в квітні ревізію в Харкові доручили перевести генерал-ад'ютанту Стрекалову. Але ці три з половиною місяці, що перейшли для Желтухіна в очікуванні від'їзду до Харкова, не пройшли без сліду; навіть сидячи в Петербурзі, він зміг зібрати де-який матеріял до характеристики харківських урядових відносин і самої студентської справи, власне справи Ландсберга.

При самому призначенні Желтухіна на посаду київського військового губернатора він закликав до себе управителя канцелярії Василя Івановича Карнеєва, [1]) що був урядовцем в Казані, біля якої Желтухіни мали маєтки.

Карнєєв, за наказом Желтухіна, виїхав з Казани до Харкова ще 13 березня і цілий місяць мав очікувати там військового губернатора, підшукати йому „пристойне" приміщення і крім того мусів підготовити ґрунт до ревізії. „Между тѣмъ,—писав йому Желтухін 16 березня,—поручаю Вамъ развѣдывать подъ рукою и сколь возможно секретнѣйшимъ образомъ о мѣстномъ управленіи Слободско-Украинскою губерніею, въ особенности же относительно сборовъ съ казенныхъ крестьянъ и тому подобное. Но свѣдѣнія сіи имѣете собирать не входя ни въ какія короткія сношенія и связи съ служащими чиновниками; ибо предупреждаю Васъ, что по нѣкоторымъ дошедшимъ жалобамъ, на ихъ беззаконные поступки обращено особенное на нихъ вниманіе; почему Вы должны дѣйствовать со всевозможною осторожностію, дабы невинно не подвергнуть себя какому либо невыгодному заключенію". [2]) В наших матеріялах збереглося кілька листів Карнєєва до Желтухіна і серед них великий лист від 1 травня 1827 року, на підставі якого Желтухін склав докладну записку шефу жандармів Бенкендорфу про непорядки й зловживання харківської влади.

В листі від 24 квітня Карнєєв писав Желтухіну, між иншим: „По приказанію Вашего Превосходительства, всматриваясь въ мѣстное управленіе здѣшней губерніи, я на первый разъ нашелъ, что Губернаторъ при всей опытности и необыкновенной изворотливости чрезвычайно облѣнился и управляется совѣтникомъ Кирьитовымъ, имѣющимъ невыгодную репутацію. Исправники, пользуясь покровительствомъ Кирьитова, дозволяютъ себѣ разныя своевольства: вездѣ гласно производятся такъ называемые добровольные сборы, столь строго запрещенные указомъ 15-го ноября 1824 года; между тѣмъ Сенаторъ кажется защищаетъ Губернатора. Здѣсь началось секретное слѣдствіе о какихъ то возмутительныхъ стихахъ, найденныхъ недавно въ Чугуевѣ. [3]) Изъ 8 человѣкъ, оподозрѣнныхъ въ семъ дѣлѣ, кажется, четверо отставные уланскіе офицеры; съ двумя изъ нихъ я повстрѣчался за день открытія ихъ общества и на-

[1]) Біограф. замітку про Карнеєва, згодом статс-секретаря, див. „Рус. Стар.", 1873 т. VIII, с. 225—229.

[2]) Справа ген.-губ. арх., 1827 р., № 3, арк. 16.

[3]) Мається на увазі справа Ландсберга. Вірші знайдено було в Харкові, а на Чугуїв показував попечитель, як на можливе джерело, з якого йшли вільнодумні вірші.

шелъ въ нихъ людей совершенно безнравственныхъ. Слѣдствіе производить Губернаторъ". [1])

Більше відомостей в справі Ландсберга в листуванні Карнєєва з Желтухіним немає.

IV.

Слідство, що провадилося в Київі в звязку з справою Ландсберга, розпочалося з приводу такого офіційного листа харківського губернатора Василя Муратова до київського губернатра І. Б. Ковальова.

Милостивый Государь Иванъ Гавриловичъ!

Бригадный командиръ пѣхотныхъ войскъ прикомандированныхъ для работъ по округамъ здѣшнихъ военныхъ поселеній Полковникъ Вансовичъ доставилъ ко мнѣ въ рукописяхъ сочиненія въ стихахъ и прозѣ подъ надписями: Рылѣевъ въ темницѣ и прощаніе съ моремъ взятыя у одного изъ офицеровъ, получившаго оныя отъ одного канцелярскаго служителя. Содержаніе сихъ сочиненій и особенно нѣкоторыя выраженія весьма неприличны, по чему войдя въ секретнѣйшее разысканіе, изъ чьихъ рукъ вышли сіи рукописи первоначально въ Харьковѣ, я открылъ, что оныя Канцелярскимъ Чиновникомъ для любопытства сообщены отъ Студента здѣшняго Университета Ивана Гибнера, а сей показалъ, что оныя въ іюнѣ мѣсяцѣ прошедшаго 1826 года получилъ отъ вольнослушающаго здѣшняго Университета Петра Балабухи, и не оставилъ у себя списка, отдалъ оныя обратно Балабухѣ. По взятымъ свѣдѣніямъ оказалось, что Балабуха изъ Харькова выѣхалъ и находится теперь въ Кіевѣ у своего отца, купца Семена Балабухи.

По важности случая, о которомъ я обязываюсь довести до свѣдѣнія, нужно имѣть показаніе отъ вышеупомянутаго Петра Балабухи: откуда и отъ кого именно достались ему означенныя рукописи, и не давалъ ли онъ еще кому либо кромѣ Студента Гибнера, и кому именно для списыванія копій, по чему я прошу покорнѣйше Ваше Превосходительство, призвавъ къ себѣ онаго Балабуху, отобрать секретнѣйшимъ образомъ показаніе и самыя рукописи, если онъ имѣетъ и теперь ихъ у себя и у тѣхъ, кому бы онъ еще давалъ списывать копіи, и доставить все то ко мнѣ съ первою почтою.

Имѣю честь быть съ совершеннымъ почтеніемъ и преданностію Милостивый Государь Вашего Превосходительства

№ 24. покорнѣйшій слуга
15 генваря 1827. Василій Муратовъ.
Харьковъ.

Листа цього одержано було в Київі лише 25 січня. Ковальов був хворий і не міг сам взяти участи в допитах Балабухи. В той-же день він доручив усю справу віце-губернатору Василю Семеновичу Катериничу. На другий день Катеринич викликав до себе Петра Балабуху „подъ предлогомъ особой надобности" і відібрав від нього всі потрібні дані про рукописні твори.

Свідчення П. Балабухи з'ясовують справу. Тому наводимо їх тут цілком за копією, що знаходиться в справі.

[1]) Справа 1827 р., ч. 3, арк. 25—26.

Вопросные пункты данные вольнослушающему Харьковськаго Университета студенту Петру Балабухѣ 25 генваря 1827. [1])

Вопросы:	Ответы:
1. Отъ куда и отъ кого именно достались Вамъ сообщенныя вами прошлаго 1826 года въ Іюнѣ мѣсяцѣ студенту Харьковскаго Университета Ивану Гибнеру сочиненія въ стихахъ и прозѣ, подъ надписями: Рылѣевъ въ темницѣ и прощаніе съ моремъ?	1. Во время пребыванія моего въ Харьковѣ сочиненіе подъ названіемъ: Рылѣевъ въ темницѣ получено мною отъ студента Харьковскаго Университета Владиміра Сошальскаго и по просьбѣ Ивана Гибнера дано было ему; что же касается до сочиненія Прощанье съ моремъ, то у меня его не было и даже мною не читано.
2. Не давали ль вы и еще кому либо кромѣ Гибнера тѣ сочиненія для списыванія копій? и ежели давали то кому именно?	2. Кромѣ Гибнера сочиненіе Рылѣевъ въ темницѣ дано было еще мною по просьбѣ Студенту Харьковськаго Университета Павлу Бѣлевцовут еперь уже скончавшемуся, и того жъ Университета кончившему курсъ Студенту Этико-Политическаго Отдѣленія Семену Стишинскому, по пріѣздѣ же моемъ въ Кіевъ дано воспитывающемуся въ Нѣжинскомъ Лицеѣ Андрею Божку; но чтобы болѣе кому дано было того припомнить никакъ не могу.
3. Имѣются ли у васъ и нынѣ сочиненія и гдѣ именно? Если жъ нѣтъ, то куда вы ихъ дѣвали?	3. Сочиненіе Рылѣевъ въ темницѣ было у меня писаное рукою Сошальскаго, но въ недавномъ времени мною сожжено.

Къ сему прибавлено объясненіе сколько мнѣ извѣстно о жительствѣ вышепоказанныхъ студентовъ и кто какой губерніи, а именно: Студентъ Сошальскій Харьковской губерніи, уѣзда какъ кажется Купянскаго долженъ теперь находиться въ С. Петербургѣ. Студентъ Павелъ Бѣлевцовъ Курской губерніи уѣзда мнѣ неизвѣстнаго, теперь уже скончавшійся. [2]) Студентъ Семенъ Стишинскій житель города Кіева находится теперь вблизи Харьковской губерніи въ Помѣщика Буряги. Андрей Божко житель города Кіева, воспитывается теперь в г. Нѣжинѣ.

Что все сіе показано мною по справедливости въ томъ подписываюсь. Кончившій курсъ по Этико-Филологическому отдѣленію Петръ Балабуха.

Въ дополненіе означенныхъ данныхъ мною отвѣтовъ, объясняю, что прочесть вышеозначенное сочиненіе побудило меня врожденное всякому человѣку любопытство, не зная совершенно чтобы могло въ немъ заключаться, но когда оно мною было прочитано, я увидѣлъ, что писавшій его былъ въ великомъ заблужденіи, и считая его не иначе какъ за одну пустую игру словъ оставилъ безъ всякаго вниманія, чтожъ касается до того, что было дано мною другимъ, то это сдѣлано было для того, дабы

[1]) В датi, очевидно, помилка: допит стався 26 січня.
[2]) В копії: скончавшагося.

показать сколь человѣческій умъ бываетъ въ заблужденіи, не имѣя совершенно въ виду никакой неблаговидной цѣли, ибо я зналъ, что оно написано противъ здраваго разсудка и какъ ни къ чему ненужное сочиненіе сожжено мною. Сочинитель же онаго мнѣ во все неизвѣстенъ.

Въ чемъ и подписываюсь кончившій курсъ наукъ по Этико-филологическому Факультету въ Харьковскомъ Университетѣ Петръ Балабуха.

При взятіи сего показанія, по болѣзни Г. Гражданскаго Губернатора, находился Кіевскій Вице-губернаторъ 5 класса В. Катериничъ.

Лише після допиту Балабухи в домі батька його, „іменитого гражданина“ купця Семена Балабухи було зроблено секретну ревізію, в наслідок якої дійсно інкримінованих творів знайдено не було, але несподівано виявлено було де-кілька инших і серед них копії творів Рилеева.

З усіх рукописів, які взято було при трусі в Балабухи, після пильного перегляду при справі залишено було, а потім переслано до Харкова, такі твори: „1) Войнаровскій поэма въ двухъ частяхъ, 2) Исповѣдь Наливайки и тому подобные отрывки изъ сочиненій, 3) Бахчисарайскій фонтанъ и поэма Войнаровскій, 4) Краткое руководство къ разумѣнію книгъ вѣтхаго и новаго завѣта, 5) Печатное о перемѣнахъ въ правленіи народа Римскаго“.

В звязку з таким наслідком допиту й трусу київська влада направила розшуки далі. 30 січня було написано чернігівському губернатору з проханням відібрати від студента ніжинського ліцею Божка рукопис, якого передав йому Балабуха, і розслідувати, чи не давав цей Божко комусь ще далі цього рукописа для копіювання. Відношення в цій справі чернігівський губернатор Павло Могилевський одержав як-раз на від'їзді до Ніжина (5 лютого) „по особенной надобности“. Тому, прибувши до Ніжина, він зараз-же викликав до себе Божка, „не предваряя его о причинѣ вызова“, а поліцмейстеру доручив тимчасом перевести в присутності надзирателя ліцею „секретный аккуратнѣйшій обыскъ въ камерѣ гдѣ Божко помѣщается въ чемоданѣ, въ учебномъ столѣ, во всѣхъ его книгахъ и тетрадяхъ, что въ точности и было исполнено“.

Допит Божка дає матеріял для змалювання методів первісної агітації і поширення революційної літератури в ті роки. Ми бачили, що Балабуха зрікся свого інтересу до творів, звязаних з іменням декабристів. Зрікся і Андрій Божко. Але Божко, не знаючи, що оповідав його київський товариш, звалив на нього свою провину, і крізь фальш офіційної одповіди перед начальством все-ж проступають реальні риси тих прийомів поширення рукописної літератури, яких тоді вживалося. На жаль, свідчення Божка дійшли до нас лише в губернаторовому переказі. Формального допиту Божкові не робили.

У відповіді своїй до Київа чернігівський губернатор так переказав цей допит: „По допросу Божко чистосердечно показалъ, что онъ дѣйствительно, бывши въ Кіевѣ въ прошедшемъ генварѣ мѣсяцѣ видѣлся тамъ съ родственникомъ своимъ студентомъ Харьковскаго университета Петромъ Балабухою, который показывалъ ему рукописное сочиненіе подъ названіемъ Рылѣевъ въ темницѣ и возбуждая его любопытство, почти настоятельно предложилъ ему оное для прочтенія. Но когда онъ Божко по возвращеніи въ домъ свой занялся чтеніемъ: то замѣтивъ въ семъ сочиненіи мысли сколько противныя нравственности, столько же вредныя для правительства и совершенно не сходственныя съ образомъ его воспитанія и правилъ, не могъ по словамъ его, далѣе продолжать чтеніе и на другой же день возвратя оныя назадъ Балабухѣ, чрезъ нѣсколько часовъ отправился 18 генваря изъ Кіева въ Нѣжинъ не бывши съ Балабухою никогда не только въ тѣсной связи, но и въ близкомъ знаком-

ствѣ, видѣлся же съ нимъ въ Кіевѣ куда былъ отпускаемъ для свиданія съ родителями только два раза по приличію родства. На вопросы мои не списывалъ ли онъ копіи съ сего сочиненія и не имѣетъ ли оной у себя, также во время нахожденія въ его рукахъ сего сочиненія не давалъ ли онъ самъ кому постороннему онаго прочитывать, равнымъ образомъ потомъ: не извѣстенъ ли онъ отъ кого оное досталъ Балабуха, кто его сочинитель и не имѣется ли сіе сочиненіе у кого либо въ Кіевѣ, онъ съ клятвеннымъ увѣреніемъ отозвался совершеннымъ о семъ незнаніемъ, добавя при томъ: что хотя онъ и любопытствовалъ узнать имя сочинителя но не успѣлъ въ этомъ. Ибо Балабуха утверждая сперва, что сочиненіе сіе писано самымъ Рылѣевымъ во время содержанія его въ темницѣ: на возраженіе его Божка, что сего быть не можетъ, давалъ послѣ замѣтить что сочиненія сіи вышли изъ Харьковскаго университета, но имяни настоящаго сочинителя не открылъ".

Трус в приміщенні Божка теж не дав полик проти нього. В речах його не було знайдено ні копій з інкримінованого твору, ні взагалі будь-яких „подозрительныхъ или непофальныхъ бумагъ".

V.

Коли слідство вже було на всій ході, київський губернатор Ковальов несподівано одержав від свого майбутнього начальника, військового губернатора, який ще грозовою хмарою сидів десь в столиці, папера в справі „неблагонадійних творів". Це був, так-би мовити, історичний папір. Його датовано було 12 лютого, писаний був він з Петербургу і мав порядковий № п е р ш и й. Це був перший акт нової неприємної вищої влади, яка збиралася до Київа з недвозначними цілями. Правитель канцелярії Желтухіна, що сидів у Харкові, чекаючи на приїзд свого начальника з ревізією, писав йому: „Въ Харьковѣ неохотно ожидаютъ прибытія Вашего Превосходительства; и потому нерѣдко распускаютъ насчетъ Вашего здоровья столь непріятныя вѣсти, что въ теперешнемъ моемъ положеніи я иногда совершенно теряюсь". Настрій в Київі був аналогічний.

І цей папір, перший акт нової влади, вже мав нотки контроля й підтягування. Желтухін просив Ковальова негайно надіслати йому копії всіх паперів, що торкалися справи Балабухи, і „ежелиб же бы сверхъ чаянія моего и до сихъ поръ помянутое отношеніе въ волѣ (харківського губернатора) не было исполнено, то озаботиться немедленнымъ исполненіемъ, и всѣ требуемыя о Балабухѣ свѣдѣнія съ отобранными отъ него показаніями представить ко мнѣ".

В Харкові слідство йшло своїм порядком. Ревізію замісць Желтухіна робив генерал-ад'ютант Стрекалов, і відгуки харківської справи в звязку з ревізією доходили до Київа лише в травні того-ж 1827 року.

Стрекалов мав доручення остаточно дослідити справу Ландсберга та харківських студентів. З самого-ж початку своєї роботи він встановив, що харківський губернатор не все зробив, що слід було зробити за тим матеріялом, який він мав у руках. Перш за все не було розшукано двох осіб, які згадувалися в справі студента Семена Стишинського та поміщика Бутовського. Про першого Стрекалов написав до Ковальова, бо Стишинського вперше назвав Балабуха, як жителя Київа. Стрекалов не дочитав у свідченнях Балабухи, що цей „житель Київа" в той мент знаходиться в родині поміщика Бедряги [1]) десь біля Харкова, і Ковальов

[1]) Родина Бедряг в слободі Білогір'ї Острогозького повіту на Вороніжчині, де рр. 1815—1820 К. Рилєев стояв з своєю ротою. Найбільш видатним представником цієї

охоче підкреслив на адресу харківського губернатора, що мовляв за стільки часу—з січня місяця можна було розшукати Стишинського або в самій Харківській губерні, або в сусідній.

Стишинського дійсно розшукали за цими вказівками, але ніяких „зловредних віршів“ в нього не було знайдено і він лише ствердив те, що сказав Балабуха: у цього останнього рукописи брав, але не переписував, а прочитавши, повернув назад.

В свідченнях головного винуватця всієї справи, автора неблагонадійних творів В. Розальйона-Сошальського [1]) було названо ще кілька студентів, при чім з них Мик. Павл. Богаєвський [2]) показав, що твір „Рылѣевъ въ темницѣ“ він читав у Балабухи, а вірші, що одержав від Сошальського, спалив, а в колишнього студента Мик. Мик. Новікова в Нижньому Новгороді знайшли ріжні твори Сошальського.

В наслідок одного з свідчень Сошальського, що вірш свій „На смерть Милорадовича“ (14 грудня 1825 р.) він бачив у колишнього студента Дмитра Бутовського, переведено було відповідні розшуки, які мали свій відгук у Київі. Бутовський вже скінчив юридичний факультет харківського університету і за відомостями Сошальського жив на Полтавщині, але полтавський цивільний губернатор, якому наказано було його розшукати, переслав розпорядження в цій справі до Київа, бо за його відомостями „Дмитрій Петровъ сынъ Ботовскій изъ мѣста жительства его кременчугскаго повѣта отправился сего мая 13-го числа въ губернскій городъ Кіевъ для опредѣленія себя на службу въ штатѣ тамошняго господина военнаго губернатора“.

22 травня Ковальов дав розпорядження поліцмейстеру Дурову „отобрать при бытности повѣтового стряпчаго всѣ находящіяся у него зловредныя бумаги и сочиненія и вмѣстѣ съ тѣмъ взять съ него показаніе, когда, въ какое время и отъ кого имъ оныя получены и самъ не обращается ли въ подобныхъ сочиненіяхъ“.

23 травня С. Дуров рапортував губернатору, що в той-же день, як одержав розпорядження про Бутовського, ввечері розшукав його і „для сохраненія дѣйствія сего въ скромности, въ 10-ть часовъ онаго, совмѣстно съ повѣт(ов)ымъ стряпчимъ, всѣ какія были только у него бумаги въ двухъ сундукахъ и книги, сочиненныя рукописи въ стихахъ и

родини був полковник Мих. Григорович Бедряга, який р. 1824 жив у слободі в одставці після бойової служби. В нього було два брати—Микола та Сергій. В біографії Рилєєва не один раз зустрічаємо прізвище Бедряг. В листуванні поѣта згадуються Мих. Григорович та його племінник Яків Миколович Бедряга. На день народження цього останнього Рилеев написав вірші (р. 1821); Мих. Григоровичу Бедрязі було присвячено вірш Рилєєва „Пустыня“ (р. 1821), в якому описано поетове життя на Україні. Нарешті згадується ще Ганна Іванівна Бедряга та в списку кредиторів поета стоїть імення згаданого вище Миколи Григоровича. Див. В. Маслов: „Литературная дѣятельность К. О. Рылѣева“, стор. 1, 2, 24, 60, 80, 92, 125, 260, 261 та в додатку 106 і 107. Біографічні відомості про Мих. Бедрягу та його стосунки до Рилєєва є в „Русск. Біогр. Словарѣ“ (стаття Г. Мокринського).

[1]) Допит Розальйона-Сошальського в „Гол. Мин.“, 1917, № 7—8, с. 96—97.

[2]) Розшуки Богаєвського на Полтавщині привели знов-таки до Київа. За відомостями полтавського губернатора Богаєвський з Гадяча їхав до с. Хмільовського (Роменського повіту) лише з одним „будущимъ при немъ“, як тоді писали в подорожних, а далі по цій самій подорожній на ім'я Богаєвського до Київа їхав Дучинський вже з двома „будущими“. Розгадку цього мусіла дати київська поліція, але поліцмейстер Дуров виявив тут свою повну безпорадність. Він не міг нічого встановити і лише з розмови з Балабухою з'ясував, що Богаївський це товариш Балабухи з харківського університету, що він дійсно був у Київі, що ніякого Дучинського при ньому не було, а був капельмейстер Фелікс Островський та ще дворовий Богаєвського. Підчас перебування в Київі Богаєвський жив спочатку на Подолі, а потім переїхав на Печерськ, всього пробув у місті 14 день і ще 25 січня виїхав до села Васильовки на Харківщині. Безпорадність Дурова кинулась у вічі й полтавському губернатору, який не обминув підкреслити це у відповіді Ковальову (Справа Архіву Київськ. Губернатора 1827 р., № 17, арк. 33—36).

прозѣ, нами забраны, опечатаны, общими пѣчатьми и равно пѣчатью его Бутовскаго. Затѣмъ взятое, какъ предписано показаніе и подписку о неотлучкѣ его изъ Кіева и о сохраненіи случившагося съ нимъ вчерашняго вѣчера, въ совершенной тайнѣ. Каковыя и два сундука общими печатьми опѣчатанные, присемъ на благоусмотрѣніе Вашему Превосходительству имѣю честь представить". Бутовський просив допустити його, коли будуть розбиратися його папери, щоб дати всі необхідні пояснення.

Бутовському дозвіл на це було дано, і ревізію паперів зробили Дуров і повітовий стряпчий в його присутності 26 травня.

При детальному огляді паперів знайдено було „дѣсять нумѣровъ разныхъ сочиненій въ стихахъ и прозѣ, полученныхъ имъ частію отъ студента Сошальскаго, нѣкоторыя выписаны имъ же изъ пѣчатныхъ сочиненій Рылѣева, Пушкина и полученныя отъ двоюроднаго его брата Бутовскаго же; какъ означено собственной его подписью на каждомъ изъ тѣхъ сочиненій, представленныхъ у сего Вашему Превосходительству при описи, за общимъ подписомъ".

Інтересні деталі подав поліцмейстер і про ту частину паперів, яку визнано було за благонадійну: „Прочія же тетради писанныя, числомъ 123, 48 пѣчатныхъ книгъ и нѣсколько рукописныхъ лоскутковъ и составляютъ классическія (цеб-то класні) занятія, въ продолженіи ученія его Бутовскаго въ Полтавской гимназіи и Харьковскомъ Университетѣ, да сверхъ того, тридцать собственныхъ его сочиненій въ стихахъ и прозѣ, а восемъ—имъ выписанныя изъ книгъ разныхъ авторовъ, незаключающіе въ себѣ ничего подозрѣваемаго или противнаго нравственности, кои ему возвращены за роспискою".

Всі неблагонадійні рукописи та свідчення Бутовського були переслані 29 травня генералу Стрекалову, і в київській архівній справі не залишились навіть в копіях. В тій справі, якою користувався М. Цявловський, їх теж немає.

За докладом Стрекалова справу Ландсберга було розвязано досить м'яко. За полковником Вонсевичем не було визнано ніякої провини. Поручику Ландсбергу, який весь час сидів у Чугуєві на гавптвахті, за кару зараховано було 8-ми місячний арешт і перевод його до військ, що оперували в Грузії. Розальйон-Сошальського за чистосердечні признання Микола I простив цілком. Не відбилася ця справа й на кар'єрі Петра Балабухи, який швидко після цього поступив на урядову службу.

Список осіб, причетних до справ про таємні товариства.

„Фельдъегера и разныхъ чиновъ офицеры черезъ сей повѣтъ по нѣскольку разъ въ недѣлю скачуть имѣя направленіе къ Уманѣ и Тульчину. Проѣзжають не самы но кого везуть узнать неможно". Так рапортував 12-го січня 1826-го р. київському цивільному губернатору І. Г. Ковальову звенигородський земський справник.

Арешти декабристів на Україні почалися з 13-го грудня, коли було заарештовано Пестеля за наказом з Петербургу. Трохи згодом заарештовано було Лорера, а 27-го грудня мали заарештувати братів Муравйових-Апостолів, але вони одкритим повстанням $6^1/_2$ рот Чернігівського полку одстрочили свій арешт до 3-го січня. 2-го січня біля Київа, в Петропавлівській Борщагівці затримано було Мозалевського, а 3-го січня у Васильківському повіті разом з иншими повстанцями взято було в полон

кількох офіцерів Чернігівського полку. З моменту ліквідації почались арешти офіцерів і цивільних осіб, так чи инакше причетних до грудневих—січневих подій. Викриття під цей-же час і польського таємного товариства позначилося теж численними арештами.

Слід цих арештів на Київщині залишився в одному документі—списку осіб, що їх після 14-го грудня вимагали до Петербургу й до Варшави. Список цей інтересний тим як-раз, що в ньому одмічені не тільки головні арешти підчас ліквідації змови, а й найменш знані люди, що втягнені були хвилею до справи.

Треба прийняти до уваги, що слова звенигородського справника були цілком справедливі: цивільна влада не знала може більшости з арештованих осіб, бо ці арешти переводили по військовій лінії спеціяльно надіслані фельд'єгері та офіцери.

З декабристів у списку названі брати Поджіо, Олександер та Йосип, і Василь Давидов.

З членів Польського Патріотичного Товариства тут позначено значно більше. В першу чергу йдуть члени революційної Київської Провінціяльної Ради: Іотейко, Антін Чарковський, Івашкевич, Цішевський та Скибицький. З инших членів товариства згадується тут імення Гродецького та гр. Виктора Осолінського. Далі названо основоположника особливого таємного товариства, що мало масонський характер і звалося „Рицарі Храму",—Маєвського, який був капітаном в уланському полку принця Оранського. Маєвський в цьому товаристві мав ступінь „великого магістра Темпліерів", а Карлінський, якого позначено в списку під № 13, був в цьому-ж товаристві великим секретарем [1]).

Про арешт Густава Олізара відомо і з інтересних споминів його, в яких кілька розділів присвячено часам декабристів [2]). Відомо було й про арешт і колишнього презеса київського головного суду Каєтана Проскури, решта імен у відомих вже офіційних документах не згадується. З цього-ж списку вперше дізнаємось про арешт Француза Віктора Фурньє, людини близької до родини Раєвських.

Списокъ лицамъ требованнымъ послѣ 14-го декабря 1825-го года по Высочайшимъ повелѣніямъ въ Санктпетербургъ и по повелѣніямъ Его Величества цесаревича въ Варшаву.

№	Показаніе лицъ.	Объясненіе.
1	Бывшій Маіоромъ въ Днѣпровскомъ пѣхотномъ полку Поджіо.	По рѣшенію Верховнаго Уголовнаго Суда Высочайше конфирмованному 10-го іюня 1826 года сосланы въ катсржную работу.
2	Бывшій отставный Полковникъ Василій Давыдовъ.	
3	Бывшій Штабсъ-Капитанъ Поджіо.	
4	Помѣщикъ Антоній Чарковскій.	По увѣдомленію Начальника Главнаго Штаба Его Высочества цесаревича Графа Курутье отъ 10-го марта 1827-го года содержатся въ Петропавловской крѣпости.
5	Отставный польскихъ войскъ офицеръ Анзельмъ Ивашкевичъ.	
6	Бывшій Депутатъ Кіевскаго Главнаго Суда Станиславъ Іотейко.	
7	Бывшій Депутатъ Кіевскаго Главнаго Суда Гродецкій.	Невозвратились и гдѣ находятся неизвѣстно.
8	Отставный Польскихъ Войскъ Подпорутчикъ Томашъ Чарковскій.	
9	Бывшій Подсудокъ Цишевскій.	

[1]) Див. „Донесеніе Слѣдственнаго Комитета" (про польські таємні товариства), „Б. Базилевскій, Государственныя преступленія въ Россіи въ XIX вѣкѣ" СПБ, 1906, стор. 70–94.
[2]) Pamiętniki (1798—1865) Gustawa Olizara. Lwów, 1892.

№	Показаніе лицъ.	Объясненіе.
10	Графъ Оссолинскій.	Не отысканы въ Кіевской Губерніи по принятымъ на то строгимъ мѣрамъ.
11	Капитанъ Маевскій.	
12	Михаилъ Скибицкій.	
13	Казимиръ Карпинскій.	Освобожденъ—и потомъ требованъ, но неотысканъ.
14	Бывшій Кіевскій Губернскій Маршалъ Графъ Олизаръ.	Освобожденъ съ выдачею аттестата отъ Высочайше учрежденнаго комитета для изысканія о злоумышленномъ обществѣ; потомъ учрежденъ надъ нимъ секретный надзоръ, а за тѣмъ требованъ въ Варшаву, откуда возвращенъ съ продолженіемъ надъ нимъ помянутаго надзора, а наконецъ по увѣдомленію Г. Генералъ Адьютанта Бенкендорфа Высочайше позволено ему Олизару отправиться къ Кавказскимъ цѣлительнымъ водамъ куда онъ въ Маѣ мѣсяцѣ 1827-го года и отправился.
15	Содержавшійся въ Кіевскомъ тюремномъ замкѣ Подпорутчикъ Голеевскій.	Освобожденъ изъ подъ стражи и находится въ Санкпетербургѣ подъ надзоромъ полиціи.
16	Докторъ Плессель.	Схваченъ чиновникомъ со всѣми отысканными при немъ бумагами, но въ дорогѣ умеръ, бумаги же его представляемы были Его Высочеству Цесаревичу и по прошенію жены его ей возвращены.
17	Бывшій Президентъ Кіевскаго Главнаго Суда Каетанъ Проскура.	По Высочайшему повелѣнію освобожденъ изъ подъ ареста, какъ оказавшійся неприкосновеннымъ по произведенному изслѣдованію къ тайному злонамѣренному обществу.
18	Помѣщикъ Александръ Любовицкій.	По повелѣнію Его Высочества Цесаревича освобожденъ на прежнее жилище какъ оказавшійся къ произведенному тамъ слѣдствію неприкосновеннымъ и вовсе невиннымъ.
19	Помѣщикъ Станиславъ Проскура.	По Высочайшему повелѣнію освобожденъ изъ подъ ареста.
20	Помѣщикъ Францишекъ Чарковскій.	По повелѣнію Его Высочества Цесаревича освобожденъ на прежнее жилище какъ оказавшійся къ произведенному слѣдствію болѣе не нужнымъ.
21	Иностранецъ Фурнье.	Возвратился на прежнее жительство; но по особому повелѣнію по невыгодному о поведеніи его мнѣнію съ нравственной и политической стороны состоитъ подъ секретнымъ надзоромъ. Нынѣ же по Высочайшему повелѣнію дозволено ему отправиться къ Кавказскимъ минеральнымъ водамъ.

Сверхъ того по повелѣнію Его Императорскаго Высочества Цесаревича вызываемы были въ Кіевъ для взятья отвѣтовъ противу присланныхъ вопросныхъ пунктовъ по произведенному слѣдствію о тайныхъ обществахъ бывшіе здѣсь Губернскими Маршалами: Графъ Потоцкій и Графъ Олизаръ; да помѣщики Петръ Свидерскій, Станиславъ Федоровичъ Францишекъ Харленскій и бывшій Уманскій Повѣтовый Маршалъ Юзефъ Мощенскій. Каковыя отвѣты отъ прописанныхъ лицъ (кромѣ Юзефа Мощенскаго, находившагося на тотъ разъ за границею въ Па-

рижѣ) здѣсь и взяты, и потомъ всѣ тѣ лица т. е. Графъ Потоцкій, Графъ Олизаръ, Свидерскій, Федоровичъ и Харленскій, на основаніи повелѣнія Его Императорскаго Высочества Цесаревича отпущены въ свои домы, съ учрежденіемъ изъ нихъ надъ Графомъ Олизаромъ какъ выше значитъ и надъ послѣдними двумя секретнаго Полицейскаго надзора. Чтожъ касается до Юзефа Мощенскаго, то въ послѣдствіи времени Его Высочество Цесаревичъ изволилъ отозваться, что по сдѣланной справкѣ съ дѣлами слѣдственнаго комитета по Высочайшему соизволенію учрежденнаго въ Варшавѣ, оказывается, что нѣтъ доказательствъ, дабы онъ Мощенскій принадлежалъ къ тайнымъ обществамъ.

Подав *Володимир Міяковський.*

Де-що з відгуків подій 1825—1826 р. в українській пісенній творчості[1]).

Загальновідомі як постійне реагування українського народу, подібно кожному иншому, на сучасні явища, так і відповідні відгуки їх в його піснетворчості. Зразком цих відгомонів є, між иншим, одна з доволі колись розповсюджених (територіяльно і з боку своїх модифікацій, варіянтів) пісня громадсько-політичного змісту, що нагадує про величезні гідротехнічні та фортифікаційні роботи XVIII століття та входить вмісті з иншими до циклу пісень „Про канальну роботу“ й „Роботу на лінії“.

Пісня почала складатись у своїй первісній істоті можливо ще з другого десятиріччя позаминулого віку й пройшла вона природньо неминучі зміни основного свого тексту. Почато записувати її порівнюючи пізно. Відповідні записи (цеб-то поява їх у друку), якщо не рахувати Цертелева, Гоголя, Максимовича та Закревського, мали місце головним чином у другій половині XIX та навіть на початку XX століття (Головинський, Киреєвський; Радченкова, Драгоманов, Багалій, Новицький та инші).

Неминучі наслідки процесу двохвікової зміни первісної структури пісні повинні були виявитись у поступовім забуванні нехарактерних деталів, в появі відповідних вставок для заповнення купюр, в запозиченні або взаємнім передаванні (згідно засобам народнього епосу) однакових виразів, скороченні або поширенні первісного кістяку, в ніби-то механічнім часто складанні окремих частин того чи иншого варіянту й т. д.

Досить значні иноді труднощі з'ясовувати час появи того чи иншого варіянту пісні, де окремі вирази і взагалі структура уявляють часто-густо особливу мішанину мотивів з ремінісценціями ріжночасних явищ минулого. Крім вказівок самого тексту пісні, віхами, що по змозі сприяють відповідному орієнтуванню, де-коли з'являються між иншим номенклатура, особливо-ж особисті імена.

Відсутність імен колишніх історичних діячів в українській народній пісні (більш чи менш далекої від нас пори) відповідного змісту можна з'ясувати забуттям од часу й порівнюючи невисоким рівнем колишньої народньої освіти[2]), також нецікавістю, нарешті, для народньої маси представників громадської або державної влади, що не заслужили права на

---

[1]) Див. попер. статті автора: 1) „З старих пісень на Київщині“ („Український Етнографічний Збірник“. Том перший, стор. 62—63, К., 1914). 2) „Варіянт пісні XVIII віку про земляні роботи“ („Записки Українського Наукового Товариства у Київі“. Книга X. стор. 31—48. К., 1918).

[2]). Пор. Драгоманов, „Політичні пісні українського народу XVIII—XIX ст.“. Частина перша. Розділ другий. Genève, 1885, Увод, стор. X.

спомини про себе. Навпаки, відомості народу про який-небудь персонаж в його піснях, в цій своєрідній, неписаній історії, є доказом тої чи иншої (позитивної або негативної) особистої значности останнього або скорше важливости громадсько-політичних і т. д. явищ, що в свій час концентрувались коло даної особи.

Ось чому, крім простих натяків у тексті якого-небудь варіянту пісні та події, наприклад, за Єлисавети Петровни, Ганни Івановни, можливо й раніші, цікаво констатувати й вирази також з вказівками на „царицю (иноді „судариню“ або навіть „государыню“) Катерину й „царя Павла“ (або-ж у процесі поступового забуття: „царя Петровича“ й „Петра Павловича“ [1]).

Ці вирази можна констатувати в низці відомих варіянтів у відповідних місцях пісні, цеб-то майже виключно в кінцевій строфі та в безпосереднім сусідстві з такими-ж пізнішими іменними вставками, які свідчать про відповідні спадкові нашарування.

Особливо в них звертають на себе увагу такі вирази:

„Просить в царя Костянтина“

(1 раз у Драгоманова, варіянт № 3)

або-ж:

„Ой, просіть собі царя Костянтина“

1 раз у Драгоманова, варіянт № 12).

а також:

„Поздоров, боже, царя Костянтина“

(4 рази в Драгоманова, варіянти №№ 1, 4, 6 і 7),

„Ой, поздоров, боже, царя Костянтина“

(4 рази в Драгоманова, варіянти №№ 10, 11, 12 і 16 та двічі в автора замітки).

Певність усіх 9 записів з 11, при тому иноді авторитетних збирачів (як Оп. Маркович, Познанський, Рильський та инші),—безсумнівна. Цікаво також відмітити й місця запису цих варіянтів ($^2/_3$ всієї їхньої кількости): крім трьох занесених у Басарабію та Добруджу (можливо, заробітчанами), решту записів зроблено в 6 місцях Київщини, переважно в колишньому Канівському повіті.

Вставку до тексту (досить значної кількости варіянтів) слів „царя Костянтина“, які залишив у свій час якось без уваги Драгоманов [2]) та які ніби-то бентежили найпізнішого записувача [3]), можна пояснити міркуваннями версифікаційного характеру, цеб-то бажанням, напр., одержати алітерацію або-ж внутрішню риму до кінцевої частини рядка („судариню Катерину“). В тому, що тут і там фігурує ім'я тієї або иншої особи царського дому, можна припустити—чого доброго—і вплив колишніх салдатських пісень.

Проте в такому разі слід перш за все вбачати вплив на уяву народніх мас на Україні подій, звязаних з 14 грудня (старого стилю) 1825 року в Петербурзі (теперішньому Ленінграді), зокрема—з повстанням, на території Василькова й Білої Церкви, Чернігівського полку наприкінці грудня цього-ж року та на початку січня (також за старим календарем) наступного 1826 року.

---

[1]) Див. у Драгоманова (зазначена його праця) варіянти № 1 (стор. 81), № 3 (стор. 94), № 4 (стор. 99), № 6 (стор. 101), № 7 (стор. 102), № 10 (стор. 107), № 11 (стор. 108), № 12 (стор. 109, в двох місцях пісні), № 16 (стор. 113), а також у автора даної замітки („Варіянт пісні XVIII віку про земляні роботи“. Книжка X „Записок Українського Наукового Товариства у Київі“, стор. 39 і 41. К., 1912).

[2]) Пор. у нього, напр., стор. 99.

[3]) Див. у автора замітки зазначену статтю. стор. 43.

Констатуючи вставний характер наведених місць [1]) в низці варіянтів народньої пісні і згоджуючись з поданим поясненням, єсть таким чином можливість визнати внесення зазначеної вставки до колишнього вжитку місцевої народньої пісенної творчости за одно з документальних свідоцтв про відгуки того, що діялось у нас сто років тому й відбилося не тільки у всіляких сучасних чутках [2]), але і в легендах, що починали тоді складатися [3]), зокрема в так званій Костянтинівській [4]).

Фактичні відгуки в настроях місцевих народніх мас не дають підстав уважати події р. 1825—1826 за такі, що залишили помітніші сліди, ніж, напр., так звана київська козаччина 1855 р., од якої проте чогось ніби-то не збереглось і сліду в народній творчості, зокрема пісенній [5]). Нема матеріялу гадати про можливі в дальшій фазі структури даного зразка пісенної творчости [6]).

Та все-ж ознайомлення з низкою записаних варіянтів зазначеного зразка нашої народньої словесности дозволяє, з одного боку, переконатися в безупинному процесі виникання й спадковій передачі, цеб-то в пам'яті народу про давні події. З другого боку, у нашого народу, який з давніх-давен етнічно й культурно зформувався, зміцнішав і має в розпорядженні дуже солідний відповідний фонд, є можливість також констатувати й те, що його пісні суспільно-політичного змісту складено не тільки за-для розваги, але й як наслідок вражінь дійсного реального життя. Про це зазначив у свій час ще Драгоманов з Антоновичем [7]).

Таке реагування дійсно спостерігається, як і в наведеному випадкові, протягом всього довгого, смеркового часу перешкоди в нас у взаємовідносинах між народньою масою й колишнім царсько-імператорським урядом.

Подав *Леонид Дабровольський.*

---

[1]) Наслідком чого між иншим загубилося їхнє первісне розуміння (гірко-іронічне, а не лояльно-хвальне).

[2]) Див. праці покійного В. С. Іконнікова: 1) „Кіевъ въ 1654—1855 гг." (К., 1904, стор. 146) та 2) „Крестьянское движеніе въ Кіевской губ. въ 1826—27 гг. въ связи съ событіями того времени" (відбиток з „Сборника въ честь В. И. Ламанскаго. СПБ., 1905, стор. 55—86).

[3]) Див. особливо у Руліковського в його „Rokosz pułku Czernihowskiego" (в київському польському журналі „Nasza Przyszłość", 1908, lipiec, стор. 362—9).

[4]) Крім Іконнікова й Руліковського, див. також замітку Ю. Г. Оксмана „Константиновская легенда в Херсонщине (відбиток з одеського збірника „Посев", р. 1921). Слід порівняти також замітку Репінського „Народные толки о цесаревичѣ Константинѣ Павловичѣ" („Русская Старина", 1878, № IX, стор. 135—42).

[5]) Див. статтю автора „З київської козаччини 1855 року" („Український Науковий Збірник". Москва, 1915, стор 57).

[6]) Див. статтю автора „Михайло і Золоті ворота" („Записки Українського Наукового Товариства у Київі". Книга XII, стор. 64 і дальші. К., 1913).

[7]) Тому то повідомлення І. А. Л. „Память о декабрьскихъ событіяхъ 1825 г. въ Васильковѣ" („Украинская Жизнь", 1914, № 1, стор. 90), не вважаючи на анекдотичність події, крім кольоритности з побутового боку, дуже до речи характерне, бо свідчить про те, в якому напрямку в народній масі фактично відбилася ідеологія передової військової інтелігенції, що за часи декабризму повстала проти уряду.

ОЛЕКСАНДЕР ПОПОВ.

В гнізді декабристів.

Сучасне українське округове місто Тульчин (Нестервар) разом з цілим Поділлям опинилось в межах тодішньої Польщі з часу Люблинської унії (1569). Вперше згадується про нього в польських історичних документах року 1609 з приводу передачі доти державного міста магнатові Калиновському. Підчас Хмельниччини за Зборовським трактатом Тульчин в складі Браславського полку переходить року 1649 під зверхність українського гетьмана, але вже за п'ять років тут знову запанували Поляки.

Вдруге ненадовго позбавилася Польща Подільського краю в 70-х рр. XVIII віку, коли примушена була тимчасово уступити його Турції, і нарешті остаточно втратила Тульчин за другим розділом Речи Посполитої, коли року 1793 Поділля перейшло до Російської імперії, що запанувала тут на сто і двадцять п'ять років.

Року 1726 округа стає власністю фамілії Потоцьких, і доля Тульчина більше сторіччя найтісніш звязана з історією цього магнатського роду.

Вплив польського магнатства тяжів над „російським" Тульчином аж до першого польського повстання. Років із десять Тульчин був повітовим містом, далі його обернено в містечко. На початку двадцятих років тут був розташований штаб другої (південної) російської армії, і в звязку з цим Тульчин і став, як відомо, центром південної організації декабристів.

По-над два віки залишався Тульчин „польським" містом. І щоб не знати характеру тодішнього польського державного панування, то доводилося-б дивуватися, як надзвичайно неглибоко позначався в місті та окрузі вплив польщизни: чимало тогочасних будівель, неясні спогади, легенди, але польської мови на вулицях Тульчина нині не почуєш, польську книжку знайдеш хіба з великими труднощами.

А слідів минулого залишилося багато.

В епоху Хмельниччини, року 1648, славний ватажок Кривоніс захопив замок „Нестервар" (давня угорська назва Тульчина) і карав ненависних Поляків, „за зраду" своїх спільників Жидів. Нині стара назва міста (вар—місто, Нестер—Дністер) і замка заховалася за передмістям Тульчина Нестерваркою, хоч місцеві селяни й певні, що початок їхнього тихого села поклало добре християнське подружжя Нестор та Варвара [1]).

За добу польсько-українського феодалізму в Тульчині залишилася пишна пам'ятка—палац в строгому класичному стилі, збудований в 1782 р. графом Феліксом Щенсним Потоцьким. Палац, що його будівничим був Француз Лекруа, відбив на собі зворот до грецької давнини, що запанував у Франції в епоху Людовика XVI.

Як бачимо, західня Україна значно раніш сплатила данину тому захопленню античними формами—майбутньому стилю ампір,—що поширилося в Росії в так звану епоху Олександра I (цікавий з цього погляду також дім Ларіонових", що тут додається його фотографічний знімок).

[1]) Угорське походження назви міста Нестервар заперечується. Є думка, що Нестервар слово тюркське.

Торік палац Потоцького, що в ньому на той час був склад сіна, в середині згорів, але зовнішній передній його фасад тимчасом заховався майже непорушно. Чи судилося йому дочекатися реставрації? (Подаємо фотографічний знімок, зроблений перед революцією).

Про нещасливу Торговицьку Конфедерацію (в червні дев'ятдесят другого року Конфедерація перебувала в Тульчині) залишилася на спогад колона, що поставив маршалок Конфедерації, фанатик „вічного безкоролів'я", останній могікан феодалізму — той самий Фелікс Потоцький. Колону збудовано в пам'ять перемоги під Браславом конфедератів та їхніх спільників—російських полків над королевським військом Станислава Понятовського.

Другий, більший і надзвичайно стрункий чотиригранний гранітний обеліск збудовано на кілька років раніш (1787) на спогад про гостювання в Потоцького згаданого короля Станислава-Августа. На жаль, нещо-давно „реставратори" ґрунтовно попсували дотогочасний прекраснийпідмурок.

З тих самих часів в основному непорушно (зруйновано дві вежі, а натомісць окремо побудовано дзвіницю) стоїть великий домініканський костьол, що його в 1833 році перетворено на православну церкву. Характер його будівлі відповідає стилю палаца. На „старому місті" досі підносяться вгору похмурі руїни (мур) домініканського кляштору, що нині до них приліпилися дрібні крамнички.

Ще до самої революції заховалися були решткі мармурових статуй, перекидних містків, що прикрашали величній колись парк „Хороше". Це тут відбувся епілог відомої читачам з Стороженкового оповідання анекдотичної історії з „Голкою", що її героєм був знов-таки Потоцький.

На площі перед палацом та його двома флігелями[1]) стоїть невеликий підмурок, що на ньому в свій час пишалася мармурова голова відомої Софії Потоцької (перенесений в инше місце скульптурний портрет заховався був до самої революції). Перед війною на тому-ж підмуркові поставлено було бюст Суворова, що жив у Тульчині в дев'ятдесятих роках XVIII віку. Нині тут стоїть погруддя Маркса. Так три епохи—феодалізм, зародження капіталізму та доба соціялістичного будівництва—позначилися тут на невеликому майдані.

Від декабристів у Тульчині залишилося мало матеріяльних пам'яток; знову сила спогадів, переказів, легенд, і поруч з тим дуже мало більш-менш певних, правдивих відомостів. Можна висловити думку, що останнє пояснюється тим фактом, що декабристи жили дуже ізольовано, трималися вузького кола своїх товаришів по військовій службі. Та вл сне інтелігентній військовій молоді на початку XIX віку в Тульчині і не було з ким водити знайомства. Басаргін в своїх спогадах просто говорить, що в Тульчині „немає нікого окрім Жидів та Поляків".

Більшість Тульчинських переказів про декабристів мають своїм первісним джерелом пізнішу історичну та мемуарну літературу. Звичайно, вони не мають для нас жадного інтересу. Частину доводиться відкинути через їхню явну безпідставність, або через те, що инші джерела виразно їх заперечують. Так, в свій час в Тульчині сперечалися про те, де переховується оригінал Пестелевої „Руської Правди". Власник давнього будинку проти колишньої жіночої єпархіяльної школи, покійний генерал

[1]) Розташовані симетрично з боків, обидва двохповерхові, з античними фронтонами, які підтримує ряд колон. Нині, як і підчас другої половини минулого віку, в них і в инших будинках Потоцького містяться військові частини.

Янушкевич запевняв, що „Правда“ замурована на дні внутрішнього кам'яного колодязя в його будинкові (тут дійсно мешкав один з декабристів, є підстави гадати, що власне Мик. Вас. Басаргін). Инші знов доводили, що документ заховано в кількох верствах від міста, десь у селі Клебоні. Багато точиться розмов за підземні ходи, що поєднували ріжні потайні місця декабристських зібраннів.

Наче б-то зі слів відомого декабриста генерала-інтенданта 2 армії Олексія Юшневського (в Тульчині живуть далекі родичі Юшневського з фамілії Абаза) переказують таку легенду: на передмісті Воловодівка, в будинкові місцевого обивателя Емельського, в помешканні одного декабриста (Юшнезського?) відбувалися збори південної організації. Збори,— що їм судилося бути останніми.

Будинок оточили жандарі. І от у той момент, коли жандар постукав в двері, раптом задзвонив старий стінний годинник, що був зіпсований і давно вже не вибивав години. Ця подія неправдоподібна вже тому, що декабристів арештовували поодинці. Але у вказаному будинкові дійсно жив один з декабристів, і тут часами відбувалися збори. Будинок цей прекрасно заховався--нині його позначено № 18 на вулиці Тараса Шевченка (подаємо фотографічний знімок).

Дружина М. В. Басаргіна — останній також був присутній на нещасливих зборах—хвилюючись, що чоловік так довго не вертається додому, побігла його шукати, нашвидку накинувши на плечі хустку. На дворі було холодно, Басаргіна застудилася і вмерла. З цього переказу тульчинських старожилів відповідає дійсності, мабуть, лише те, що дружина Басаргіна вмерла в Тульчині. Її могилу на православному тульчинському цвинтарі показували ще незадовго до революції. Відомо, що сам Басаргін, який вдруге одружився в Сибіру, пізніше приїздив у Тульчин на могилу своєї першої жінки [1]).

Більшість переказів сходиться що-до будинку, в якому жив Пестель. Він стоїть недалеко від палацу; з часу революції в ньому міститься кооперативний союз.

Безумовно, найбільш легендарна з усіх матеріяльних пам'яток про декабристів—це самотній кам'яний будинок в стилі ампір, що ефектно розташувався між старими соснами на горі по дорозі на станц. Вапнярка. Тепер, по імені останніх власників, його звичайно звуть „домом Ларіонових“. Це тут, за звичайними тульчинськими переказами, відбувалися найтаємніші збори змовників, звідци йшли підземні ходи до центру міста, під „Хороше“ і десь далі. Один час тут мешкав Пестель. Пізніше, коли декабристів вже не стало, в цьому будинкові водилася нечиста ила, і жити в ньому було небезпечно і т. д.

дійсно „дім Ларіонових“ довго пустував.

Пустував він і підчас революції. Пізніше радянська влада улаштувала в ньому дитячий притулок. Цей будинок, здається, вже й офіційно визнано за дім, що в ньому жили декабристи,—принаймні існував проєкт улаштувати тут декабристський музей.

Вміщений в книзі знімок будинку декабристів зроблено від саду. Фронтові двері і дорога, що в'ється горою, залишається ліворуч.

Полишаючи легенди, згадаємо на закінчення, що власне в Тульчині спізнався ближче з декабристами Пушкін; він приїздив сюди з Басарабії незадовго до арештів [2]).

[1]) Див. його спогади в першій частині збірника „Девятнадцатаго вѣка“, що видав Бартенев.

[2]) Див. спогади дскабристів в бартеневському „XIX віці“.

Будинок, де збирались декабристи (вул. Шевченка № 18).
Помешкання О. Юшневського (?)

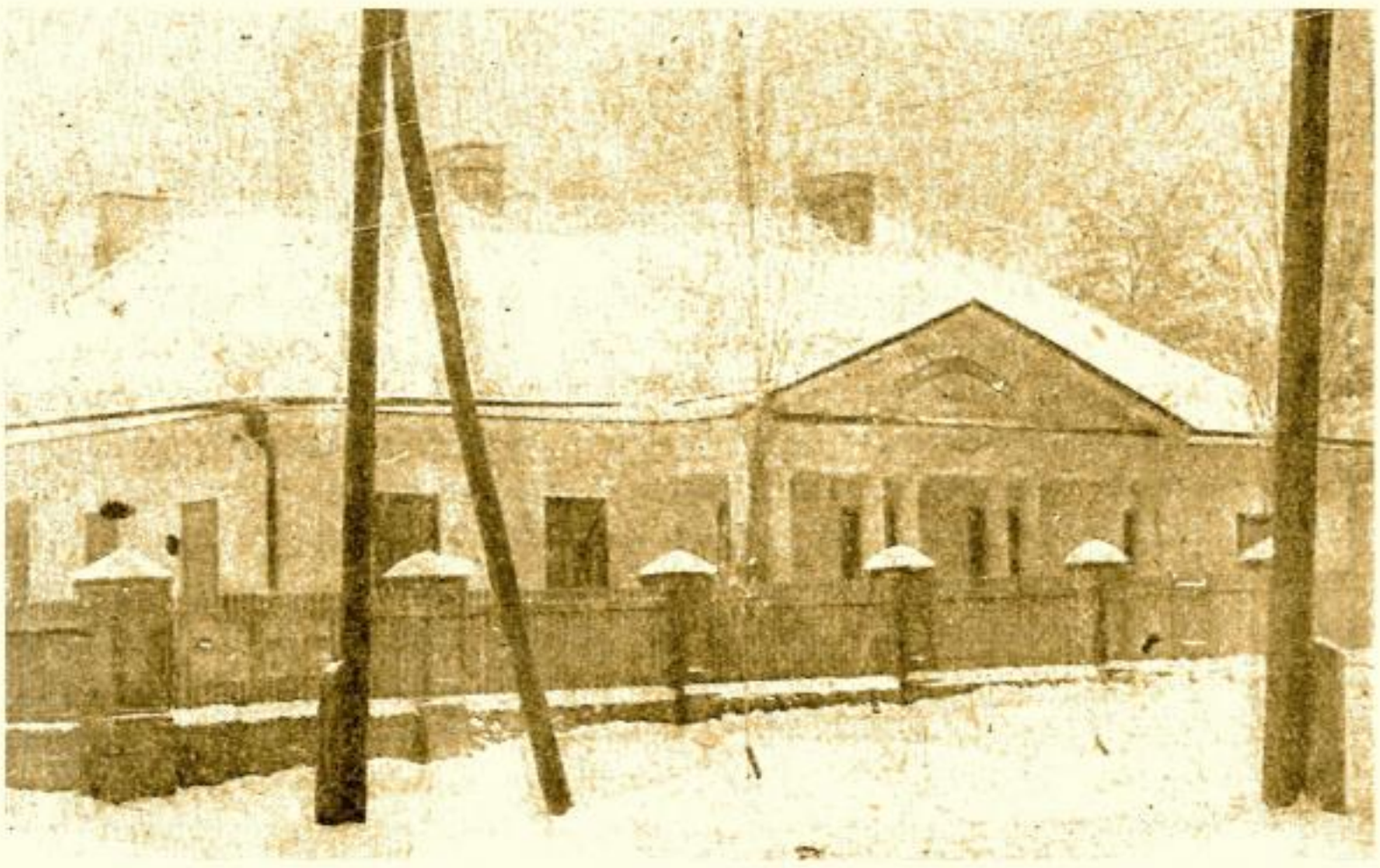

Будинок коло палацу, де один час жив Пестель.

Будинок декабристів в Тульчині (дім Шлегеля, потім Ларіонових).

Немає змоги на кількох сторінках згадати всі тульчинські історичні пам'ятки та перекази. З узгір'я, що оточує місто з півдня, стелеться пишний краєвид. Звідци видно відкоси і палац з його флігелями та службами, що складають цілий городок, і решткн „Хороше", колишній та сучасний костьоли, на дальньому кінці—Нестерварку, що тоне в зелені так, як і більшість инших частин міста. За Нестерваркою, то підносячися вгору, то спускаючися в долину, в'ється широкий, чотирма рядами дерев обсаджений битий Катеринінський шлях. Праворуч та ліворуч губляться інші передмістя, що їхні назви також знаходимо в історичних пам'ятках XVII віку. Недалеко від центру виразно малюється напівзруйнований мур колишнього домініканського манастиря, серед черепичних дахів сумної без жадного деревця Капцанівки—кварталів жидівської бідноти—виситься давня синагога, недалеко виглядає колона Станислава-Августа.

Зверху, вдовж узгір'я розташовані один за одним три давніх, давно залишених цвинтарі—турецький, лютеранський і старовірський. Ще кілька років тому написи на зруйнованих пам'ятниках могли-б може дати де-який матеріял для майбутнього історика Тульчина, ба принаймні для аматора місцевої старовини[1]). Нині цей акрополь „національних меншостів" перебуває в стані надзвичайно сумнім. Трохи нижче, на схилі гори біліє своїми надгробками єврейське окопиcько. Православний і католицький („польський") цвинтарі розташовані ліворуч, на західньому краю міста—згори обидва вони виглядають як один суцільний сад,—не видно ні хрестів, ні каплички, ні церкви.

[1]) На лютеранському цвинтарі заховався напівзруйнований пам'ятник з російським написом, що його вдалося розібрати ще минулим літом. Під цим каменем була похована дружина генерала од артилерії Левенштерна, що народилася 1778 року, а вмерла р. 1826. Жінка пережила свого чоловіка. Треба думати, що генерал Левенштерн, сучасник і товариш по службі декабристів, був один з багатьох вірних російському престолу „чесних" німців.

Закінчуючи свою випадкову замітку, зазначимо, що більш певні відомості за старий Тульчин, зокрема за будинки, в яких мешкали декабристи, ми дістали від Софії Володимировни Померанцевої з дому Абазів [1]), що пам'ятає старі родинні перекази і окрім того чимало чула безпосередньо від колишнього пароха так званої „Великої" церкви (власне тої, що перероблено її з костьола), свящ. Кулаковського; останній вмер 1882 р., маючи коло 80 р.; тоб-то підчас декабристського повстання Кулаковський був вже дорослою людиною [2]).

Одмітимо головніші літературні джерела про Тульчин: Монографія Стан. Кжижановського, Краків. 1862 р.; Подільські єпархіяльні відомості за 1873 р.; Słownik Geograficzny królewtwa Polskiego. Br. Chlebowskiego. Warsz. 1892; Slownik. Baliński i Lipiński. Starożytna Polska. Antoni I. Opowiadania; Янушевський І. „Подільські Єпарх. Відом." за 90 роки; Труды Подольск. Епар. Ист. Стат. Ком.". Вып. IX.

Палац Потоцьких у Тульчині [3]).

[1]) За Абазу, управителя маєтків Потоцького, див. біографію художника Сошенка, що її склав Чалий.

[2]) Користуюся нагодою висловити Софії Володимировні щиру подяку за допомогу в складанні цієї замітки.

[3]) Знімки з будинків зроблено в грудні 1925 р., фото з палацу походить з дореволюційних часів.

Акад. МИКОЛА ВАСИЛЕНКО.

Павло Полуботок.

З приводу двісталітньої річниці його смерти (29. XII. 1724).

I.

О третій годині дня 18/29-го грудня 1724-го року в Санкт-Петербурзі (що тепер Ленінград), в казематах Петропавлівської кріпости помер один із видатних діячів Старої України—чернігівський полковник Павло Леонтьєвич Полуботок.

Його поховали там-же, в Петербурзі, 29-го грудня (стар. стилю) на цвинтарі церкви св. Сампсонія Страннопріїмця, що за малою Невою [2]). Звістка про його смерть дійшла до України досить пізно. В щоденнику Якова Марковича, зятя Полуботка, тільки під 18 лютого (ст. ст.) записано: „полковника чернѣговскаго Павла Полуботка люде минувшого дня пріехали въ Глуховъ зъ Пѣтербурга и обявили, что представился онъ въ Пѣтербургу въ крѣпости декабрія 18 числа, третой години зъ полудня минувшого 1724 году“ [3]).

Не з доброї своєї волі попав Павло Полуботок до столиці. Його разом з генеральним суддею Іваном Чернишом і генеральним писарем Семеном Савичем викликав цар Петро I, як людей небезпечних для російської політики на Україні, що намітив її російський уряд під кінець другого і на початку третього десятиліття XVIII віку. Це була політика нищення автономного устрою України, як він склався на підставі гетьманських статтей, починаючи од статтей Богдана Хмельницького, і виробився протягом останнього півстоліття XVII віку.

До Павла Полуботка цар Петро I завжди ставився підозріло, вважав його за людину дуже хитру, з якої „може вийти другий Мазепа“ [4]). Через те, коли після зради Мазепи одбувалося 6-го листопаду 1708-го року обрання нового гетьмана, кандидатуру в гетьмани Павла Полуботка усунув цар, а обрано було Івана Скоропадського [5]). Пізніше, після смерти Скоропадського р. 1722-го, як тільки Петро I побачив, що Полуботок проявляє активну опозицію його намірам і його державному планові що до України, він викликав його й иншу підозрілу старшину серед року 1723 до Петербургу і, коли й вони далі не переставали провадити опозицію, звелів їх заарештувати.

---

[1]) Черниговская лѣтопись по новому списку (1587—1725). Відбиток із „Кіевской Старины“, Кіевъ, 1890, стор. 34.

[2]) Дневникъ генеральнаго подскарбія Якова Марковича (1717—1767), изданіе „Кіевской Старины“, подъ редакціей Ал. Лазаревскаго. Часть первая (1717—1725), Кіевъ, 1893, стор. 202.

[3]) А. Ригельманъ, Лѣтописное повѣствованіе о Малой Россіи. Часть III, стор. 50.

[4]) А. Ригельманъ, Лѣтописное повѣствованіе о Малой Россіи. Часть III, стор. 50. Собраніе сочиненій Н. И. Костомарова (видання Літературного Фонду). Книга пятая. Томъ XIV. Павелъ Полуботок, стор. 691. — А. М. Лазаревскій, Павелъ Полуботокъ. „Русскій Архивъ“ 1880 г., кн. I, стор. 140.

Взагалі в цій справі заарештовано було чимало Українців, але головні центральні фігури були, крім Полуботка, Черниш і Савич [1]).

Пізніше, на початку 1724-го року, були також заарештовані на Україні і приєднані до справи старий миргородський полковник Данило Апостол і ще двоє—Василь Жураковський та Яків Лизогуб, що, за від'їздом Полуботка з товаришами до Петербургу, залишалися замість його на Україні правителями „войсковыхъ дѣлъ и порядковъ". Всіх трьох також було повезено до столиці і кинуто в Петропавлівську кріпость.

Підчас переведення над заарештованими слідства помер Павло Полуботок, а через місяць після нього і сам цар Петро І. Це мало велике значіння для долі в'язнів. Через два тижні, після смерти Петра І, справа Українців була вирішена так, як не можна було і сподіватись за життя Петра. Із манифесту 8-го лютого (ст. ст.) 1725-го року видно, що родині Полуботка, а також Чернишеві, Савичу, Жураковському, Лизогубові й Апостолові з їх родинами загрожувало заслання до Сибіру і конфіскація майна. Замісць цього їх було звільнено з в'язниці, і було наказано їм жити в Петербурзі з жінками і дітьми без виїзду. Конфіскації майна у них не було зовсім [2]). Як пояснив маніфест, виїзд старшині на Україну був заборонений через те, щоб „народу малороссійскому впредь отъ нихъ обидъ и разоренія не было".

Маніфест 8-го лютого 1724-го року містить в собі офіційне обвинувачування української старшини.

„Українська старшина,—каже маніфест,—робила великі кривди простому народові здирством, роботами, волокитою в судах, податками, обертанням козаків в посполитих, примусовим продажем горілки і т. д. Щоб запобігти цьому, було встановлено малоросійську колегію, яка-б „отъ такихъ зловымышленныхъ тягостей малороссійской народъ обороняла и охраняла". Одначе, старшина українська була цим незадоволена. „Не престая отъ прежняго своего обыклаго сквернаго лакомства и чинимихъ къ подлому (простому) народу обидъ и разореній", вона почала розсилати універсали, загрожуючи кинути в тюрму тих, хто буде скаржитися на своїх державців до малоросійської колегії. З приводу цього було викликано до Петербургу Полуботка, Черниша і Савича для відповіди. Вони домагалися знищення колегії, щоб „имъ по прежнему своему скверному лакомству, подлой (простий) народъ обидя и разоряя, себя обогащать". В Петербурзі вони подали чолобитну, щоб замісць колегії було утворено генеральний суд із 7 осіб, бо так „удобнѣе имъ было подлой народъ утѣснять, а тому бъ народу некому на нихъ жалобъ приносить". Чолобитну цю вони підробили, бо написали її в Петербурзі на чистих бланках, що привезли їх готові з підписами із України. Коли для слідства на Україну було послано бригадира Олександра Румянцева, то Полуботок, Черниш і Савич уживали всіх заходів, щоб не виявилася правда. Жураковський і Лизогуб допомагали їм у цьому і були з ними за одно. Тому й їх було заарештовано і привезено до Петербургу. Всі вони винні в тому, що хотіли робити кривди народові. Данила Апостола хоч і не обвинувачувано в обидах народу, але йому ставилося за вину, що він надіслав до Петербургу чолобитні, які в козацькому таборі на річці Коломаку підписав сам і примушував підписувати инших полковників і старшину. Цих чолобитних було дві: одна про скасування зборів, друга — про обрання гетьмана".

Таке було офіційне повідомлення про справу української старшини, Головне обвинувачування її було те, що вона наче-б-то шукала шляхів.

[1]) Сочиненія Н. И. Костомарова. Часть пятая. Томъ XIV, стор. 701. Реєстр заарештованої українсько старшин.

[2]) П. С. Зак. № 4651.

щоб більше збагатіти і робити кривди простому народові. цеб-то козакам і поспільству. Коли старшину затримували в столиці, далеко від України, то мотивували це тим, щоб „народу малороссійскому впредъ отъ нихъ обидъ и разоренія не было".

Таким чином, сучасне офіційне повідомлення в маніфесті 8-го лютого 1725-го року про справу Полуботка і його товаришів рішуче підкреслює класовий погляд. Українська старшина і простий нарід (козаки і поспільство) — це дві ворожі сторони. Старшина має на меті багатіти з простого народу і утісняти його. Російський уряд бореться з старшиною, бо захищає інтереси простого народу. Справа Полуботка і його товаришів, згідно офіційному поглядові сучасности, — це не порушення „малороссійскихъ правъ", а захист народніх інтересів, головним чином економічних.

II.

Справа Полуботка і генеральної старшини якось мало заінтересувала українських літописців XVIII віку. Певно, що обережність була тут причиною, бо писати про справу політичного характеру, звичайно, було не зовсім безпечно. Майже всі літописці згадують про Полуботка і його товаришів, але роблять це в загальних рисах. Тут помічаємо дві течії.

В „Краткомъ описаніи Малороссіи" знаходимо коротеньке повідомлення під 1723 роком про від'їзд до Петербургу генеральної старшини — просити милости „по давнымъ статямъ, привилегіямъ и грамотамъ", а „паче о избраніи вольними голосами гетмана". Далі йде мова про те, що „тогожъ года зимою дерзновенными запросами полковникъ чернѣговскій Полуботокъ съ товарищи въ Санктъ-Петербургѣ прогнѣвали его императорское величество и за то взяты тамъ подъ арестъ"[1]). Ніякихъ подробиць нема, і літописець не каже, що це були за „дерзновенні запроси". Ще менше дає нам відомостей так званий лизогубівський літопис. В ньому ми знаходимо тільки голий факт арешту української старшини[2]). В Чернігівськім літопису знаходимо подробиці арешту української старшини; як видко, записані вони були самовидцем[3]). Але і тут сама справа Полуботка і товаришів не виходить за межі самих коротеньких зовнішніх відомостей.

Мало відріжняються од літописів і ті історичні компіляції, яких ми де-кілька маємо з 2-ї половини XVIII століття. Але вони все-таки відбивають на собі ту традицію, яку в справі Полуботка почали утворювати в ті часи. Так, наприклад, у Петра Симоновськаго[4]) находимо таке оповідання. Коли була утворена малоросійська колегія, то вона наложила на нарід український великі податки. Витримати він їх не міг. Через те генеральна старшина, „наблюдая цѣлость своего отечества", просила дозволу послати до царя депутатів, і, коли одержала дозвіл, то в Петербург поїхали Полуботок, Черниш і Савич, щоб домагатися затвердження статтей Богдана Хмельницького і обрання гетьмана. Але „прогнѣванное небо болѣе государя привело къ огорченію, нежели къ милосердію". Генеральна

[1]) Лѣтопись Самовидца (видання київської комісії для розгляду давніх актів). Краткое описаніе Малороссіи, стор. 308—309. Кіевъ, 1878.

[2]) Сборникъ лѣтописей, относящихся къ исторіи южной и западной Руси, изданный Комиссіею для разбора древнихъ актовъ. Кіевъ, 1888, стор. 56.

[3]) Черниговская лѣтопись по новому списку (1587—1725) и коломацкія челобитныя съ предисловіемъ Ал. Лазаревскаго (Відбитка з „Кіевск. Старины", Кіевъ, 1890. стор. 32—34).

[4]) Краткое описаніе о козацкомъ малороссійскомъ народѣ и о военныхъ его дѣлахъ собранное через бунчукового товарища Петра Симоновскаго 1765 года. М. 1847, стор. 140—141.

старшина була заарештована, а з нею Жураковський та Лизогуб. Таким чином, для Симоновського, старшина була заарештована за те, що шукала „пользы своего отечества". Через те і постраждала.

Друга компіляція: „Краткое историческое описаніе о Малой Россіи до 1765 года", що помічена 1789 роком, викладає справу зовсім невірно і хоче виставити Полуботка бунтарем, а міри Петра відносно України наслідком поводження Полуботка. Полуботкові надокучило „одно наименованіе гетмана носить на себѣ", і він, порадившись з генеральною старшиною, зібравши козацькі полки на степу проміж Ворсклою та Коломаком, почав говорити їм, що Україна, „не имѣя своего гетмана, не безобидно управляеться", і запропонував обрати гетьмана. Але миргородський полковник Данило Апостол не згодився на це. Його підтримав ще де-хто з старшини. Тоді Полуботок запропонував послати прохання про обрання гетьмана. Апостол, одначе, його не підписав. Головний командир України Голіцин, почувши про все це, звелів Полуботкові повернутися додому. Полуботок, бачачи кругом себе великоруське військо, послухав і розпустив свої полки додому. Після донесення Голіцина Полуботок і товариші його були викликані до Петербургу і там заарештовані, як „сихъ затѣй производители". Тут, ясно, події переплутані, і Полуботкові приписується те, що треба було віднести до Апостола. Далі інтересно підкреслити, що автор компіляції, про яку йде мова, уявляє собі, наче-б-то наслідком добування гетьманства з боку Полуботкового і було встановлення малоросійської колегії і остаточне скасування гетьманства на Україні, „дабы,— каже він,— пресѣченіе учинить навсегда подобнымъ, до сего открывавшимся, со вредомъ отечеству, безспокойствамъ" [1]).

А. Рігельман в своїому „Лѣтописному повѣствованіи о Малой Росіи" дуже мало говорить про справу Полуботка. Генеральна старшина просила про затвердження статтей Богдана Хмельницького і про обрання гетьмана, але „по смѣлымъ и отважнымъ объ ономъ представленіямъ" розсердила імператора. Через це він звелів її заарештувати. Крім того, багато полкової старшини і сотників було „подъ сумнѣніемъ" по цій справі і було теж заарештовано [2]).

Найдокладніше йде мова про ці події в „Исторіи Руссовъ". Коли „Краткое историческое описаніе о Малой Россіи" відбиває на собі офіційну традицію, то в „Исторіи Руссовъ", де Полуботок виявляється не бунтар, а патріот, треба бачити традицію опозиційних до російського уряду кол.

Справу Полуботка „Исторія Руссовъ" тісно звязує з мірами Петра І що до України і, головним чином, з заснуванням малоросійської колегії. Президент колегії Вельямінов позаводив нові податки, не звертаючи уваги на права і привілеї України. Сенат, було, їх зніс, але, з доносу Вельямінова, Петро І знову їх відновив і викликав на допит до Петербургу Полуботка й инших підозрілих старшин. Вони навколішках просили Петра І не губити їх рідного краю, що страждав од податків, поновити їх права і привілеї і дозволити їм обрати собі гетьмана вільними голосами. Але Петро І, з намови Меншікова, який завжди відносився вороже до України, зустрів українську старшину дуже суворо, назвав їх „измѣнниками и вѣроломцами" і велів їх заарештувати і мучити в тайній канцелярії ріжними муками. Чотири місяці тяглися ці муки, а 10-го листопаду р. 1723 старшину було засуджено на вічне ув'язнення з конфіскацією всього їх-

[1]) Краткое историческое описаніе о Малой Россіи до 1765 года (із „Чтенія въ обществѣ исторіи и древностей россійскихъ", 1848 г. кн. II, стор. 39—40).

[2]) Лѣтописное повѣствованіе о Малой Россіи и ея народѣ и козакахъ вообще собрано и составлено черезъ труды Александра Ригельмана. М. 1847. Книга пятая, стор. 118—120.

нього майна. Коли засудженим було виголошено цей вирок, Полуботок звернувся до Петра з цілою, дуже сміливою промовою, яку і подає автор „Исторіи Руссовъ“. Натякаючи на Меншікова, Полуботок казав, що він добре знає, звідкіля в російського царя взялася та злість проти українського народу, яка суперечить правоті і лагідності, суду і милості, що „суть единственное достояніе“ усіх монархів цілого світу. Ці останні повинні бути оборонцями законів. На якій-же підставі російський цар ставить себе вище за закон, мучить українську старшину, кидає її у в'язницю навіки і одбирає в казну її майно? Те, в чому обвинувачують українську старшину, не тільки не злочинство, за яке карають, але святий громадський обов'язок, який визнають усі народи. Українська старшина просила і просить од імени всього народу помилувати їх рідний край, який руйнують без милосердя, і відновити права, які раніш уже затверджував і Петро. Нарід український, одноплемінний і одновірний з московським, не раз уже, з часу свого приєднання до Москви, допомагав їй. Одначе, за це він придбав не подяку, а ганьбу, злобу й опинився в найлютішому рабстві. Малоросійська колегія побільшила нещастя українського народу, а злість Меншікова зробила з Петра I непримиренного ворога України. „Обертати народи в неволю і володіти невольниками — це справа азіятського тирана, а не християнського монарха, який повинен величатися і в дійсності бути верховним батьком народів“. Полуботок чекав, що його і його товаришів заморять, по московському звичаю, у в'язницях, і загрожував, що цар мусить дати за це відповідь перед богом. Цар терпеливо прослухав промову. Одначе не змінив свого вирішення. Майно ув'язнених було сконфісковано. Родини їх залишилися без хліба, бідували, жили по чужих хатах з милости, наче старці. Перед смертю Полуботка його одвідав цар. Полуботок заявив йому, що не почуває до нього ворожнечі, але нагадав, що за своє й своїх ближніх невинне страждання він буде з ним судитися перед богом. Таким чином, Полуботок і инша генеральна старшина постраждала за громадську справу. Вони захищали інтереси свого рідного краю [1]).

Такий погляд був зовсім протилежний офіційному, де Полуботок з товаришами виставлялися бунтарями і ворогами народу, які зневажали народні інтереси і думали тільки про свої. Він міг легко виробитись в середині XVIII століття, в ті часи, коли українська старшина стала складатися вже в шляхетство й у неї почало прокидатися класове самовизнання. Тоді у старшини виявився інтерес до „правъ и привилегій“, до відновлення і захисту їх. „Права и привилегіи“ знищив російський уряд. Хто їх знову добивався, становився в опозицію цьому урядові і йому були близькі ті, що так або инакше займали в житті опозиційне становище. Цілком зрозуміло, що при таких обставинах і особа Полуботка, яка постраждала од російського уряду, набула в ті часи і де-яких героїчних рис. Гостра промова Петрові, коли той весь час слухав її і мовчав, кращий цьому доказ.

Можна думати, що погляд на Полуботка, який ми бачимо в „Исторіи Руссовъ“, був популярний в кінці XVIII і на початку XIX століть. Він, без сумніву, відбився на книзі Жана-Бенуа Шерера, що була видана в Парижі р. 1787-го в двох томах на французькій мові під назвою „Annales de la Petite Russie, ou l'Histoire des cosaques-zaporogues et des cosaques de l'Ukraine, ou de la Petite Russie, depuis leur origine jusqu'à nos jours“. Шерер—німець, що був на початку 1760-х років на російській службі, а пізніше на французькій і довго перебував у Петербурзі, між иншим і в

[1]) Исторія Руссовъ или Малой Россіи. Соч. Конисскаго. М., 1846, стор. 226—231.

ті часи, коли була знищена Січ Запорозька і скасована остаточно автономія України. Натурально, що Шерер зацікавився історією козаків. Праця його -коротка, поверхова і конспективна. Такий характер носить вона й там, де йде мова про Полуботка. Нових, докладних більш-менш відомостей, або таких, які-б давали освітлення в історичних обставинах справі Полуботка, у Шерера ми не находимо. Але, безперечно, в його руках були матеріяли, що виходили з кол, які спочували Полуботкові. Через те Шерер і умістив в своїй книзі промову Полуботкову до Петра. Редакція цієї промови відріжняється од тої, яку ми знаходимо в „Исторіи Руссовъ". Костомаров думає, що у Шерера вона „правдоподобнее" [1]). Нам здається, що у Шерера вона есть вільний переказ того повного тексту, що вміщений в „Исторіи Руссовъ". Нових думок текст Шерера не дає.

Сучасна нам історіографія вважає промову Полуботка за підробку. Може підробку зробив і сам автор „Исторіи Руссовъ", як думає О. М. Лазаревський [2]). Оригінального тексту її не збереглося. Бантиш-Каменський покликається на Тарновського, у якого наче-б-то був український текст промови [3]), але розшуки Маркевича, родича Тарновського, не дали ніяких результатів [4]).

III.

Промова Полуботка зробила великий вплив на перших українських історіографів Бантиш-Каменського і Маркевича, і в їх творах Полуботок виступає, як народній герой.

Д. Н. Бантиш-Каменський в своїй „Исторіи Малой Россіи", що вперше вийшла року 1822, характеризує Полуботка, як сміливого, одважного і твердого в правилах „вождя малороссіянъ". Полуботкові довелося гетьманувати тоді, коли він „не міг бути корисним своїм землякам: міг тільки пошкодити самому собі, що й здійснилось на ділі". Коли йому не вдалося од Петра I добитися корисного вирішення прохань про обрання гетьмана та одміни податків, Полуботок, „влекомый пламенною къ отечеству любовью и долгомъ носимаго званія", „зважився пожертвувати собою для своїх земляків. Ставши з иншими старшинами, перед грізного царя, він сказав сильну і відважну промову". Текст промови Бантиш-Каменський взяв у Шерера. Коли Полуботок захворів у в'язниці, і Петро прислав до нього лікаря, Полуботок, як каже усний переказ, одмовився прийняти його.

Одним словом, Полуботок був тверда, непохитна людина, що постраждала за громадську справу [5]).

Року 1842-го вийшла в світ „Исторія Малороссіи" Миколи Маркевича. Полуботка автор характеризує як людину, що завжди була вірна престолові, поважала начальство, додержувалась присяги. Правду говорив Полуботок кожному і любив її більш ніж своє життя. Край свій рідний любив він, як матір рідну. У всякому иншому разі він був-би корисний народові. Коли Полуботок побачив, що його клопотання перед царем не мають успіху, він з'явився до Петра і сказав йому промову, яку Маркевич передрукував з „Исторіи Руссовъ". Маркевич теж приводить у себе ві-

---

[1]) Костомаровъ, Собраніе сочиненій (видания „Літературного фонду"). СПБ. 1905 г. Книга пятая, стор. 701.

[2]) А. М. Лазаревскій. Говорилъ ли Полуботокъ Петру Великому рѣчь, приводимую Конисскимъ? „Основа", 1861 г., августъ, стор. 12—13.

[3]) Д. Н. Бантышъ-Каменскій, Исторія Малой Россіи. М., 1830. Часть третья. Примѣчанія. стор. 60—61, примітка 207.

[4]) Н. Маркевичъ, Исторія Малороссіи. М., 1845 г., том II, стор. 577. примітка.

[5]) Бантышъ-Каменскій, Исторія Малой Россіи. 1830 г. Часть III, стор. 153—162.

доме оповідання про те, як Полуботок не прийняв лікаря, що прислав йому Петро, і загрожував цареві скорим судом у бога [1]).

Критичне відношення до особи Полуботка і його ролі в українському житті 1720-х років почалося в науковій літературі досить пізно, тільки в 1860-х роках. Початок такому відношенню зробив молодий ще тоді історик О. М. Лазаревський. В книжці „Основи" за серпень 1861-го року він надрукував маленьку статтю під назвою: „Говорилъ ли Полуботокъ Петру Великому рѣчь, приводимую Конисскимъ?". „Исторія Конисскаго", цеб-то „Исторія Руссовъ" містить в собі багато помилок. Одну з них Лазаревський бачить у „рожевому світлі", що надав його автор особі Павла Полуботка. „Він приписує йому,—каже Лазаревський,—такі громадські вдачі, перед яким нащадки, по справедливості, не могли не вклонитися". Але факти свідчать, що це була помилка. Людина, безумовно, розумна, Полуботок поводився не краще від сучасного йому панства і допускав з свого боку такі-ж насильства, як і це останнє. Він нажив величезні матеріяльні багатства. Ореол Полуботка ґрунтуєтьси цілком на промові, що йому приписують. Але-ж, коли-б він дійсно сказав її, це бувби „видатний прояв громадянина". Але промову Полуботка склав, треба думати, сам автор „Исторіи Руссовъ", і Полуботок її не казав. Детально обслідуючи факти арешту Полуботка, О. М. Лазаревський приходить до висновку, що промови такої і не могло бути. Коли літописці кажуть про „дерзновенные запросы", якими Українці розсердили в Петербурзі Петра I, то вони розуміли не промову, а чолобитні, що подав в Петербурзі Полуботок. Автор „Исторіи Руссовъ" невірно розумів ці вирази і, по звичаю, що існував у письменників того часу, склав для свого героя цілу промову. Він дуже погано розумів характер Петра, коли думав, що цар міг спокійно вислухати таку довгу і гостру промову.

Критика Лазаревського нищила традицію.

Друкуючи цю статтю, редакція „Основи" зробила до неї примітку, щоб ослабити категоричне твердження. Користивість і насильство, в яких обвинувачували Полуботка, на думку редакції, не заперечували його громадських вдач. В людській природі вживаються найбільші суперечності. Моральні хиби Полуботка не могли перешкодити йому сміливо висловити цареві свою думку про тяжке становище рідного краю, коли він любив його і мав сильний характер. В якій формі він це зробив, не має значіння. Можливо, що Полуботок використав ті самі вирази в своїх „дерзновенныхъ запросахъ", які находимо в промові, що склав автор „Исторіи Руссовъ" „въ подражаніе древнимъ историкамъ". Можливо, нарешті, що Полуботок не розумів характеру Петра і склав і написав відому промову, але не сказав її. „Трудно думати, щоб автор „Исторіи Руссовъ", оповідаючи про такі недавні, пам'ятні для всіх події, як ув'язнення Полуботка й иншої старшини, видумав цілу промову, яка ні на чому не була заснована".

Новий матеріял для пізнання й освітлення справи Полуботка подав С. М. Соловйов в XVIII томі „Исторіи Россіи съ древнѣйшихъ временъ". Матеріял цей він почерпнув, головним чином, з архівів. „Смерть Скоропадського,—каже Соловйов,—повела на Україні до сутички двох змагань. Російський уряд хотів використати ворожнечу між старшиною і населенням і прирівняти Україну до Великої Росії; а старшина намагалась удержати старий порядок разом з гетьманством. Дві людини хотіли бути гетьманами—миргородський полковник Апостол і чернігівський—Полуботок. Перший для цього виставляв свою стару службу. Але видніший од нього був Полуботок, енергію якого в забезпеченні прикмет неза-

[1]) Н. Маркевичъ, Исторія Малороссіи. Томъ II, стор. 567—581.

лежности України давно вже ставили супроти слабости Скоропадського. Апостол хотів одержати владу через російського царя, а Полуботок після смерти Скоропадського складав собі партію серед знати, інтереси якої, на шкоду нижчому населенню, він хотів всякими способами підтримувати. Чим більше російський уряд чинив на користь поспільства, тим більше шляхта добивалася обрання гетьмана, щоб мати в ньому опір проти малоросійської колегії і її ненависного президента. Ці домагання привели до катастрофи, яка скінчилась арештом старшини.

Де-які нові риси в освітлення справи Полуботка вніс М. І. Костомаров в своїй статті „Павелъ Полуботокъ“ [1]). Він використав допит, що роблено було Полуботкові в тайній канцеляріі і що зберігся в бувшому державному архіві в Петербурзі. На думку Костомарова, причина арешту Полуботка і його товаришів не вповні роз'яснена. Промови Полуботок, треба думати, не казав. Вона складена і приписана Полуботкові на Україні і була відгомоном тієї катастрофи, яка скоїлася Полуботкові, і виразом спочуття йому. Костомаров припускає, що в справі арешту відіграла свою ролю і нова справа, яка починалася проти Полуботка. Це його зносини з Орликом. Доніс про них псковський єпископ Теофан Прокопович на підставі одержаного їм листа від Іродіона, єпископа чернігівського. Полуботок і старшина вживали заходів проти розслідження цієї справи. Це стало відоме Петрові І, і він звелів їх заарештувати.

Костомаров підкреслює існування двох протилежних поглядів на Полуботка. Російський уряд за Петра і пізніше хотів представити Полуботка і старшину як народніх ворогів, а Петра як його захисника. На Україні-ж серед інтелігенції склалася думка про Полуботка, як про людину благородну, сміливу, що пожертвувала своєю свободою і майже життям за права свого рідного краю. Костомаров, за браком відомостей, одмовляється сказати свій присуд. Всі обвинувачування Полуботка і старшини він вважає за недоказані. Петро І хотів тісніше злити Україну з Росією. Опозицію цьому він находив в старшині, як у людей, політично більш розвинених. Через те він і почав свою боротьбу з старшиною. Для цього він і використав ворожі відносини між ріжними класами на Україні. „Ми,—каже Костомаров,—не можемо визнати ні справедливости тих обвинувачень, які було штучно піднесено проти Полуботка і старшин, ні обвинувачувати старшину за домагання утримувати на Україні старий порядок, що не подобався цареві. Полуботок був одна із жертв, яку було принесено для державних цілей“.

Стаття М. І. Костомарова про Полуботка, що з'явилася вперше в „Русской Старинѣ“ за 1876 рік, викликала цілу монографію про Полуботка, яка вийшла з-під пера О. М. Лазаревського. Монографію було уміщено в „Русскомъ Архивѣ“ за 1880 рік, і в ній вперше був використаний великий, головним чином архівний, матеріял. Правда, що торкається арешту Полуботка і справи його в Петербурзі, то тут О. М. Лазаревський не вніс багато нового, використавши докладно тільки старі матеріяли. Але зате діяльність Полуботка і старшини на Україні і події до викликання їх до Петербургу освітлені на підставі часто зовсім нових матеріялів. Досі монографія Лазаревського являється головною для пізнання справи Полуботка і подій, з нею тісно звязаних.

„Під впливом „Исторіи Руссовъ“,—каже автор,—слідуючі історики гетьманщини дивилися на Полуботка, як на героя, що пожертвував своїм життям, обороняючи права рідного краю. Пізніші дослідники (розуміється

[1]) Костомаровъ, Собраніе сочиненій. Книга пятая. стор. 689—709.

Костомаров) теж не можуть позбутися старих традицій, хоч і не вірять відомостям, що подає „Исторія Руссовъ". Мета Лазаревського—„допомогти відновленню історичної правди про Полуботка і про його часи". О. М. Лазаревський зацікавився Полуботком вже давно, ще за молодих років; йому належить, як ми знаємо, перше порушення питання про достовірність промови Полуботка. Тоді-ж він, в загальних рисах, висловив і свій погляд на Полуботка, який докладно потім розвинув у своїй монографії.

В своїх загальних висновках О. М. Лазаревський приєднався до думок не Костомарова, а Соловйова. Він сам про це каже. Полуботок, на його думку, захищав старі порядки не в інтересах народу. Він був честолюбець і шукав гетьманства. Із старих порядків він захищав, головним чином, ті, що були корисні його класі. Але інтереси народні були протилежні інтересам старшини. Нарід це добре розумів, бо бачив, що старшина наживалася з його коштів. Коли-б Полуботок почав захищати інтереси народні, він-би опинився в суперечці з самим собою. Автор „Исторіи Руссовъ" зробив з Полуботка героя. Історики Бантиш-Каменський і Маркевич на віру, без критики прийняли це і повторювали оповідання „Исторіи Руссовъ". Це було можливе тоді, коли суспільство задовольнялося історією героїв і зовсім не цікавилося історією народу. Тепер-же, коли вивчення внутрішньої історії гетьманщини посунулося далеко вперед, на думку Лазаревського, можна сказати, що „Полуботок, коли і був героєм, то героєм одного тільки „шляхетства" (до якого, імовірно, належав і автор „Исторіи Руссовъ"[1]. Народнім героєм він не був і не міг бути".

Після Лазаревського ми маємо тільки дві компіляції, що повторюють те, що вже відомо, не дають ні нових матеріялів, ні нового освітлення, а використовують, головним чином, монографію Лазаревського та його погляди. Одна з цих компіляцій належить перу небіжчика Я. Н. Шульгіна[1]), друга—перу теж небіжчика В. Л. Модзалевського[2]). В основі обох переважно лежить праця О. М. Лазаревського.

Павла Полуботка Я. Н. Шульгін вважає за типову особу в українському житті кінця XVII і початку XVIII століття і як господаря-поміщика і як видного урядовця із козацької старшини. Він був розумна людина, уперта в досягненні своїх цілей. Цю свою вдачу він спочатку направляв на збільшення свого багатства, при чому дозволяв собі всі способи. Пізніше він обернув свою енергію і в иншу сторону і показав, що „у поганих людей підчас можуть бути некорисні цілі і змагання". Я. Н. Шульгін хоче зм'якшити висновок Лазаревського з приводу Полуботка. На його думку, Полуботок за часи свого перебування на чолі правління України не був представником старшинської партії. Такої партії не було, а були тільки окремі неситії люди. З чолобитних Полуботка не завсіди чуємо голос неситого старшини, гнобителя народу з старшини; навпаки, там маються на увазі інтереси українського посполства і незначного козацтва. „Чи не був цей гріховний син свого віку людина, яка особливо розуміла інтереси свого рідного краю і готова була захищати свою своєрідну думку майже наперекір своїм особистим інтересам?"

В. Л. Модзалевський, навпаки, різко підкреслює особисті інтереси Полуботка в його боротьбі з президентом малоросійської колегії Вельямі-

[1]) Я. Ш(ульгинъ), Павелъ Полуботокъ, полковникъ черниговскій (1705 — 1724), в „Кіевской Старинѣ" 1890 г. декабрь, стор. 522—538.

[2]) Вад. Модзалевскій, Полуботокъ Павелъ Леонтьевичъ. В „Русскомъ біографическомъ словарѣ" (Плавильщиковъ-Примо), стор. 429—446.

новим. „Правдивіше,—каже він,—дивитися на Полуботка, як на борця за свої власні, ніж за старшинські інтереси". Полуботок домагався, головним чином, гетьманської булави. Як представник старшини, він не піклувався про нарід. „Не тільки не можна сказати, що Полуботок являвся борцем за нарід, інтереси якого йшли всупереч його інтересам і старшини, але не можна назвати його і виразником бажань цієї старшини, бо вона часто одмовляла йому в помочі".

IV.

Короткий огляд історіографії про Полуботка, який подано вище, являє дві течії поглядів на нього і його діяльність. Один виставляє Полуботка борцем за громадське діло; другий, навпаки, хоче по можливості зменшити громадські мотиви в його діяльності і висунути наперед мотиви особисті, своєкорисні.

Перший погляд веде свій початок од компіляцій XVIII століття і „Исторіи Руссовъ", проходячи через історії Бантиш-Каменського і Маркевича, і закінчується статтею Костомарова про Павла Полуботка.

Вихідним моментом для другого являється маніфест 8 19-го лютого 1725-го року, але в історичній літературі він починається з критичної статті Лазаревського з приводу промови Полуботка, його обґрунтовує, на підставі нових матеріялів, Соловйов, і він освітлюється силою історичних фактів в монографії Лазаревського про Павла Полуботка. Висновки Лазаревського, з невеличкими відмінами, як ми бачили, повторюють Шульгін і Модзалевський.

Така ріжниця поглядів пояснюється не тільки використовуванням нових матеріялів, але й иншим підходом до них.

Дослідники надавали справі Полуботка переважно біографічного характеру і звичайно мало ставили її в звязок з сучасними відносинами, як попередніми, так і наступними.

Безперечно, біографія Полуботка, як „типового" представника класи старшини кінця XVII і початку XVIII століття, що набув собі величезних багатств ріжними способами, якими взагалі тоді користувалась старшина, будуючи свій добробут, дуже інтересна і повчальна. Але доба, за якої жив Полуботок і проявив свою суспільну діяльність, не може вміститися тільки в його біографію. Вона значно і ширша і складніша. Через те й справа Полуботка та його товаришів не є окремий тільки епізод в їх біографії, що несподівано — на думку де-яких (як Шульгін) — виник. Виступ Полуботка є прямий результат економічних і суспільних відносин в 1720-х роках на Україні. Коли-б не набув сили наступ російської політики на економічне і політичне життя України в 1720-х роках, не треба-б було й обороняти інтересів тих клас суспільства, яких цей наступ найбільше торкався і яким загрожував.

Оцінюючи ролю і значіння Полуботка в історії України, центр ваги треба класти не на його біографію, а на той хід і розвій історичних подій і відносин, який врешті затягнув до себе і Полуботка і справі його надав ширшого значіння, ніж його особисті домагання і класові інтереси.

V.

Вихідною точкою тут була та економічна і державна політика що до України, яку провадив Петро I після Полтави. Вона ламала не тільки політичний устрій України. Вона, головним чином, одбивалася на еконо-

мічному устрою і захоплювала найбільше число ріжнорідних економічних інтересів.

Два фактори переважно визначали цю політику: північна війна і зрада Мазепи. Перша вимагала великих коштів, друга—обережности.

Північна війна викликала потребу реорганізації російської армії — утворення флоти, і все державне господарство було пристосовано для того, щоб задовольнити цим потребам. Вишукування нових коштів, нових джерел прибутків було головним завданням фінансової реформи та її напрямку в першій чверті XVIII століття. Відома праця П. М. Мілюкова „Государственное хозяйство Россіи въ первой четверти XVIII столѣтія и реформа Петра Великаго" дає для цього величезний матеріял і певні докази.

До походу Карла XII на Україну гетьманщина не платила ніяких податків до загально-державної казни [1]). Після Полтави на неї впав новий тягар, якого вона раніше не знала. Це — постої російських військ на Україні з метою, з одного боку, утримання цих військ відповідно загальному принципу, а з другого — забезпечення краю від нової зради. Покійний Джиджора звернув дослідну увагу на велике значіння цієї міри для економічного життя України. „Справа ця, — каже він, — була настільки тяжким ударом для фінансів гетьманщини, що відтепер удержання російських полків і звязаних з тим инших обставин, а головно надужиття з боку російських військових властей стає одним з основних „політичних" питань в зносинах гетьманів з російським правительством; вона затроювала життя гетьманським правительствам, особливо Скоропадському, на що він не раз жалувався" [2]). Війна і перебування на Україні російських військ ослаблювали військовий скарб. Особливо від цього терпіли місцеві потреби. На задоволення їх гетьман Скоропадський мусів установлювати нові податки. А це викликало незадоволення населення і робило певний ґрунт для демагогічної агітації російського уряду супроти гетьмана і старшини [3]).

Крім постоїв російських військ в 1720-х роках виник новий тягар, що впав на український нарід. Це було використовування українських козаків для будови Ладозького каналу. Тягар цей не відповідав правам українського народу, що був затвердив і Петро I, бо вони не передбачали можливости висилати козаків на роботи невійськового характеру, та ще по-за межі України. Р. 1721-го було вислано 10 тисяч козаків на Ладогу, р. 1722-го теж 10 т., р. 1723-го знов російський уряд вимагав вислати туди-ж 5 т. людей, але, здається, їх вислано не було. Подорож в далеку країну була дуже тяжка; головним чином, почувалася недостача харчів, одежі, паші коням, приладдя. Козаки мусіли утримуватись на свій кошт. Бідували козаки і на самій „канальській роботі" [4]). Через нездоровий клімат, з десяти тисяч козаків тисяч зо три згинуло [5]). Загальне число померлих козаків становить, на думку Є. Радакової, 30% [6]).

Крім будівлі Ладозького каналу козаків висилали і на міські роботи з розпорядження старшин російських полків, що перебували на Україні. Капітан Кораблін, напр., вимагав р. 1723-го од чорнуського сотника ви-

[1]) П. Милюковъ, Государственное хозяйство Россіи. 2-ге видання, стор. 96—97.

[2]) Іван Джиджора. Економична політика росийського правительства супроти України в 1710—1730 рр., в „Записках Наукового Товариства імени Шевченка у Львові". Т. XCVIII (1910, VI. B), стор. 58.

[3]) Там-же, стор. 59—60.

[4]) Є. Радакова, Українські козаки на Ладозькім каналі, в „Записках Наукового Товариства імени Шевченка у Львові". Том XII (Р. 1896, кн. IV).

[5]) Є. Радакова, стор. 5.

[6]) Є. Радакова, стор. 6.

слати півтори тисячі козаків на міські роботи. Коли-ж той одмовив, то капітан прислав 25 драгунів „для екзекуції“ [1]).

Не менш були тяжкі і далекі походи по-за межі держави, коли Петро I ставив собі за мету розширити межі на далекім терені перських провінцій. Багато згинуло в цих походах козаків од хвороб, недостачі харчів і инших несприятливих умов. „Вертаючися з минулого Терковського походу,— писав р. 1723-го прилуцький полковник Галаган у Військову Генеральну Канцелярію, — ми зіставили в кріпості при ріці Астрахані 196 чол., 160 хворих в станиці Курдюковій, а в Астрахані 213 хворих. На морі утонуло 41 чол. Так що, поки дійшли ми до Астрахани, умерло 350 чол. Коли-б добралися до Царицина, то там (також з Донських і Слободських сотень) дуже багато мусіло зістатись з причини сильних хвороб. Та скілько і де їх зісталося—про це звістки нема, бо сотні йшли не всі разом, а тілько ці, що могли, волочучися от аби-як“ [2]).

Всі ці роботи і походи не тільки нищили населення, але й руйнували його з економічного боку. Гетьман Скоропадський не раз звертав на це увагу російського уряду і просив полегшень. Ще незадовго до смерти своєї, коли він в останній раз перебував р. 1722-го в Москві, Скоропадський писав у своїх „пунктах“, що їх він подав до уряду, таке: „за 13 літ стацій і переходів великоросійських військ Україна збіднiла людьми і статком. Гетьман вкупі з усіма українцями просив у царя милосердія, ослобонити Україну од цих стацій. Число козаків і посполитих значно зменшилось. Козаки не можуть разом нести свою козацьку службу і кормити драгунів, між тим до Царицина і Ладоги вийшло 20 тис. козаків, а двори їх од драгунського постою не звільнені“. Далі гетьман скаржився на те, що по всій державі подорожні платять „прогони“ за підводи; на Україні-ж здебільша беруть силоміць і нічого не платять [3]).

Всі ці пожертви, що несла Україна на вівтар російської державности, викликалися потребами, яких вимагала реформа Петра I і безупинна війна. В цьому відношенні Україна не відріжнялася од инших частин держави, які теж були страшенно обтяжені. Тягар, що накладався на Україну, був тим важчий, що російський уряд не рахувався з самостійним устроєм України, де суспільні відносини були зовсім не похожі на російські. Через те міра, яка зародилася на російському ґрунті, часто захоплювала і руйнувала на українському ґрунті цілу низку відносин і тим болюче відбивалася в житті.

Покійний Джиджора докладно розглядає торговельну політику Петра I що до України. „Гетьманщина,—каже він,—становила зовсім окремий економічний терен, торговельно-незалежний від Московщини. Торгівля України була тісно звязана з західніми німецькими краями, а почасти з Польщею [4]). Петро, виходячи з принципів меркантилізму [5]), втягнув українську торгівлю в рамки свого законодавства в справі регламентації загально-російської торгівлі. Спочатку був виданий указ приїжджати з товарами до Азова, потім заборонено возити з України прядиво до Риги, а велено було возити до Архангельська [6]). Коли сенат вагався з цією забороною з огляду на

[1]) Дневникъ генеральнаго подскарбія Якова Марковича (1717—1767). Видання „Кіевской Старины“, під ред. Ол. Лазаревського. Київ, 1903. Часть первая (1717—1725), стор. 16.

[2]) Є. Радакова, цитов. стаття, стор. 15.

[3]) Діаріушъ Николая Ханенка, Москва, 1858, стор. 44; Є. Радакова, цитов. стаття стор. 6.

[4]) Іван Джиджора, цит. стаття, т. CI (1911, I, В.), стор. 63.

[5]) Теж, т. CI, стор. 83.

[6]) Теж, т. CI, стор. 84.

права України, то Петро I видав 30-го січня 1714-го року до сенату указа, в якому писав: „вы опасаетесь запретить для тамошнего вольнаго народу, и въ томъ ни малой нѣтъ причины... пошлите въ кіевскую губернію указъ, дабы на крѣпко того смотрѣли, чтобы пеньки, юхти и сала, кромѣ пристаней нашихъ не возили (какъ о томъ можете выразумѣть изъ указу къ гетману) и никуда не отпускали" [1]). Така штучна, невикликана натуральними потребами української торгівлі переміна доріг тільки шкідливо могла відбитися на українській торгівлі. „Торговельна політика Петра супроти України,—каже Джиджора,—мала на меті, крім користей для російської торгівлі, ще й підірвання торговельного становища України, конкурентки Росії" [2]).

Найбільший наступ російського уряду на Україну, в економічному і фінансовому відношеннях, починається з 1720-х років і, без сумніву, стоїть в тісному звязку з новою реформою в Росії, з утворенням колегій і „колежскаго хозяйства" [3]). П. М. Мілюков підкреслює, що заснування р. 1722-го малоросійської колегії було „результатом дальшого централізаційного руху" [4]), що лежав не тільки в основі загальної колезької реформи, з якою малоросійська колегія тісно звязана, але і загального відношення до України з боку Петра I після Полтави.

Після обрання на гетьмана Скоропадського Петро I в загальних рисах потвердив права Україні, якими вона користувалась до тої пори на підставі статтей Богдана Хмельницького й инших гетьманів. Одначе цих прав не було зведено до купи, як це робилося раніш. „Статті йому, гетьманові, докладені на затвердження того (цеб-то прав), супроти попереднього, буде дадено, як скоро дозволить час". Так говорилося в 1-му пункті царського указу з-під Решетилівки в одповідь на прохання гетьмана Скоропадського 17-го липня 1709-го року [5]). Одначе час не дозволив, і Україна не мала „статтей Скоропадського", як мала вона статті попередніх гетьманів, не виключаючи ні одного.

Безперечно, це мало значіння не одне тільки формальне, а й по суті. Відсутність зформульованих при обранні Скоропадського статтей давала пізніше Петрові I можливість тлумачити українські права по-своему і використовувати їх як-найкраще для централістичної політики. Ми бачили, як він поводився з приводу заборони купівлі прядива на Україні. Другий, найяскравіший, приклад—це коли Петро при заснуванні малоросійської колегії покликався на пункти Богдана Хмельницького, наче-б-то в них дозволялося незадоволеним козацькими судами переносити справу на вирішення московському воєводі [6]). Скоропадський дуже обережно підкреслив, що такої постанови в пунктах Хмельницького нема [7]). Дійсно, це питання було один раз тільки зачеплено при переговорах і потім залишено без вирішення [8]). Петро рішуче заявив в своїй резолюції, що колегія малоросійська не суперечить пунктам Хмельницького і через те „ничего нарушенія постановленнимъ пунктамъ съ Хмельницкимъ не имѣть" [9]).

---

[1]) П. С. Зак. Том V. № 2678.
[2]) Іван Джиджора, цитов. стаття, т. CI, стор. 87, 89.
[3]) П. Милюковъ, Государственное хозяйство Россіи, стор. 383 і далі.
[4]) Там-же, стор. 456.
[5]) П. С. Зак. № 2235. Д. Н. Бантышъ-Каменскій, Источники малороссійской исторіи, Часть II, стор. 232.
[6]) Д. Н. Бантышъ-Каменскій. Источники малороссійской исторіи, Часть II, стор. 316—317, 321—322. П. С. Зак. № 4010.
[7]) Там-же, стор. 317—321.
[8]) Акты Южной и Запад. Россіи. Том X, стор. 438.
[9]) Бантышъ-Каменскій, Источники, Ч. II, стор. 321.

Таке легке поводженння Петра з українськими правами давало йому повну можливість провадити і на Україні свою централістичну політику. Єдина верства, яка могла його турбувати,—це була старшина. Вона була сильна в економічному відношенні, частина її пішла в свій час за Мазепою; вона була та інтелігентна класа, для якої були доступні політичні ідеї і домагання [1]).

VI.

Українська старшина вийшла з народу і, завдяки економічним відносинам на Україні в кінці XVII століття, склалася в певну верству з своїми класовими інтересами і домаганнями [2]). Що вона почувала себе вже при кінці XVII століття окремою класою, можна бачити хоч-би із доноса, який вона подала на гетьмана Самойловича року 1682-го. Гетьмана обвинувачували в тому, що він сам все робить і нікого на раду не призиває; що він „людей старинних військових, заслужених вигаданими способами утісняє і слова доброго не каже; а других дрібних людей, незаслужених поставляє"; старшині генеральній нема у нього чести належної і безпечности. Коли не буде звернено уваги на скарги старшини, то, продовжує вона далі, „військо запорозьке із меньших чинов не буде терпіти гетьмана, як явного недоброхота" [3]).

Класове самовизнання старшини спиралось на землеволодінні і звязаних з ним інтересах. Звідсіля вже виходило і її переважне домагання що до вищих посад.

Повстання Богдана Хмельницького зробило колишніх панських підданих вільними власниками тої землі, на якій вони сиділи і яку оброблювали. Але по-за ними залишалася велика кількість вільної землі, господарем і розпорядчиком якої було „Військо Запорозьке", цеб-то ідейно ввесь нарід, а фактично гетьман, полковники і, в дуже обмеженій частині, сотники. Поруч з продажем цієї земли, захоплюванням її, на підставі займу, для осель і оброблювання, йшла роздача її чималими частинами в одні руки без платні. На такій землі дозволялося будувати млини, засновувати хутори, села і т. д. Завдяки цьому складалася приватна залежність поселенців од власника землі і виникала нова галузь населення—селян, що були в приватній залежності. Цей факт в житті України одночасно складався й иншим шляхом—шляхом роздачі вільних сіл.

Вільними військовими селами називалися ті, які колись, за Польщі, були в приватному володінню, а після Богдана Хмельницького залишилися без власників і знаходилися в розпорядженні „Війська". Населення їх було вільне і відбувало „общенародні" повинності в тих сотнях, до яких було приписано. Але скоро працю їх стали використовувати як винагороду старшині за її службу. Розпочато роздачу вільних сіл в приватне володіння „за військові заслуги". Спочатку ця роздача мала тимчасовий умовний характер, а пізніше вона оберталася в спадщину і переходила од одного покоління до другого. Завдяки цьому утворилися нові приватні маєтності і нові власники, що мали право над поспільством, цеб-то

---

[1]) Н. И. Костомаровъ, Собраніе сочиненій (видання Літературного Фонду), Книга шестая, стор. 721.

[2]) Про це див. у А. Ефименко, Малоросійское дворянство и его судьба, в збірнику її творів „Южная Русь", т. II; у Д. П. Миллера, Превращеніе козацкой старшины въ дворянство. Кіевъ. 1897 (із „Кіевской Старины"); А. М. Лазаревскій, Замѣчанія на историческія монографіи Д. П. Миллера о малорусскомъ дворянствѣ и о статутовыхъ судахъ (із „Отчета Комитета по присужденію премій въ память двадцатипятилѣтія царствованія Императора Александра II), стор. 9 і далі.

[3]) С. М. Соловьевъ. Исторія Россіи (видання „Товарищества Общественная Польза"), книга III, стор. 1010—1011.

селянами, які жили по їхніх селах. З огляду на те, що роздача сіл була за „службу військову", в тій або иншій формі, то і володіння ними опинилося в руках тієї класи, яка займала військові уряди, цеб-то старшини [1]).

Володіння селами з посполитим населенням поставило на чергу двоє важливих питань. Одно з них торкалося землі, друге — волі. Посполиті були власники землі і могли розпоряджатися нею як завгодно, що могло часом шкодити інтересам володільців села. З другого боку, посполитий міг покинути село і перейти на инше місце. Володілець втрачав працю посполитого. Щоб запобігти цьому, у володільців починається довга й уперта боротьба проти прав посполитих. Ця боротьба об'єднує їх загальними інтересами в одну економічну класу, з одного боку,—старшину, а з другого,—поспільство. Тепер селянство починає потроху відокремлюватись від козацтва, з яким раніше мало багато спільного й од якого відріжнялося може меншою своєю заможністю. Тепер в гетьманських статтях з'являється вимога, щоб в козацькі реєстри записувати тільки старих козаків, які раніше служили, і тільки на випадок недостачі записувати міщанських і селянських дітей. Таким чином, за останню чверть XVII віку стало рішуче намічатися три класи населення України — козаки, посполиті і старшина. Козаки були власники землі, вільні і їхню працю не можна було передати приватним особам, як працю посполитих. Через це і стан козаків був инший. З боку старшини що до них було зловживання, але не піднімалося правових питань про землю і волю.

При кінці XVII століття почалася на Україні погоня за землею. Це стояло в звязку зі зростом грошового господарства, яке почало захоплювати ріжні сторони народнього життя і відбиватися на соціяльному побуті населення [2]). Сільське господарство поширюється. В тісному звязку з ним стоїть і торгівля. Розширення їх вимагало ширшого придбання землі. Робити це могла тільки сильніша в економічному відношенні верства. Це була старшина і манастирі. Вони скуповували землю переважно у козаків і посполитих, як верств економічно слабих. Процес скуплі землі був викликаний цілим рядом економічних причин, що, з одного боку, вели до збільшення і концентрації капіталів у руках старшини, а з другого—до збідніння ширших кол народу. Тут відіграли ролю і зріст грошового господарства, і збільшення державних повинностей, і фінансова політика, і безупинні війни в другій половині XVII століття, і ряд фізичних бід, як сарана, голод, посуха і т. д. [3]). Звичайно, при скуплі чимало було і зловживань, про які багато свідчить історична література, а ще більше архіви [4]).

Продаж землі посполитими в чужі руки, а не своєму державцеві, натурально шкодив цьому державцеві. Через це класовий інтерес державців вимагав, щоб право разпорядження посполитого своєю землею було обмежено. За цей принцип ішла боротьба ще на початку XVIII століття [5]), і тільки

[1]) В. А. Мякотинъ, Очерки соціальной исторіи Малороссіи. I. Возстаніе Богдана Хмельницкаго и его послѣдствія. „Русское Богатство" за 1912 рік, листопад, стор. 186—198.

[2]) В. Барвинскій, Крестьяне въ Лѣвобережной Украинѣ въ XVII—XVIII вв. Харьковъ, 1909 г., стор. 132 і далі.

[3]) В. Барвинскій, Крестьяне въ Лѣвобережной Украинѣ, стор. 140. Н. П. Василенко, О скуплѣ земель въ Малороссіи и ея причинахъ, Короткий зміст реферату в „Чтеніяхъ въ Историческомъ Обществѣ лѣтописца Нестора", Книга IX. Отдѣлъ I, стор. 3—4.

[4]) Праці А. М. Лазаревскаго—Малороссійскіе посполитые крестьяне. Його-ж, Очерки малороссійскихъ фамилій. Изъ исторіи селъ и селянъ. Описаніе Старой Малороссіи, 3 тома й инші. В. А. Мякотинъ, Прикрѣпленіе крестьянства лѣвобережной Малороссіи въ XVIII ст. „Русское Богатство", 1894 г., кн. 2, 3, 4. Його-ж, Очерки соціальной исторіи Малороссіи в „Русскомъ Богатствѣ", 1912—1916 гг. В. Барвинскій, Крестьяне въ Лѣвобережной Украинѣ.

[5]) В. А. Мякотинъ, Прикрѣпленіе крестьянъ.... в „Русскомъ Богатствѣ", стор. 40.

при кінці 1720-х років вища місцева влада стала держатись поглядів, яких добивалася старшина, цеб-то заборони посполитим продавати власну свою землю без дозволу державця села [1]). Посполитий, що покидав свого державця і переходив в инше місце, теж мусів залишити державцеві свою землю і всі будинки на ній і міг взяти з собою одно тільки рухоме майно [2]). Разом з тим державці домагалися і припинення переходів посполитих. Для цього не було підстав в державному праві. Державці досягали обмеження переходів спочатку шляхом окремих умов і договорів [3]). Ще вже був певний крок до прикріплення селян посполитих.

Скупля землі старшиною торкалась не тільки посполитих, а й козаків. Козаки були землевласники і розпоряджалися землею на правах приватної власности. Економічним упадком козацтва під кінець XVII століття користалась старшина і скуповувала у них землю, а козаків повертала в підданство [4]).

Ті люди, що були в підданстві, мусіли відбувати державцеві певні повинності. Спочатку повинності ці були невеликі і, на думку В. А. Барвинського, мали характер більш якоїсь послуги ніж обов'язку [5]). Одначе при кінці XVII століття вони ускладнились в залежності од розвою грошового господарства. Появилися натуральні данини, грошовий оклад, панщина [6]).

За таких обставин інтереси маси населення й інтереси державців були протилежні і суперечили одні одним. Через те між ними вже рано появляється антагонізм, який зростав і яскраво виявлявся підчас заколотів на Україні. Петрик р. 1692-го писав на Запорожжя, що Москва хоче всіх Українців зробити своїми холопами. „Не мігши досягти цього, вона дозволила теперішньому гетьману (цеб-то Мазепі) породжавати старшині маєтності, а старшина, поділившись нашою братією, позаписувала нас собі і дітям своїм у вічність, і тільки що в плуги не запрягають, а вже як бажають, так і повертають, наче невольниками своїми" [8]). Серед народу ходили чутки: „коли прийде Петрик з військом запорозьким, то ми пристанемо до нього, поб'ємо старшину, орендаторів і зробимо по-старому, щоб все було козацтво, а панів-би не було" [8]). Кошовий Гусак, що був тоді заново обраний, писав Мазепі у відповідь на його упоминальну грамоту: „нині бачимо, що бідним людям в полках великі утиски робляться... Ми думали, що вовіки-віків народ християнський не буде в підданстві; а тепер бачимо, що бідним людям гірше, ніж було за ляхів; кому і не слід держати підданих, той держить, щоб йому сіно чи дрова возили, груби топили, стайні чистили. Старшині генеральній ще можна мати підданих. Так бувало за Хмельницького. Але ми чули про таких, батьки яких підданих не держали, а вони держать і не знають, що з ними робити. Таким людям підданних держати не слід. Нехай як батьки їх трудовий хліб їли, так і вони їдять" [9]).

Повстання Петрика і заява кошового Гусака зробили великий вплив на Мазепу і, треба думати, на старшину. Коли в них говорилося про Хмельницького, то підкреслювалась така-ж велика ріжниця класових інтере-

---

[1]) Там-же, стор. 42.
[2]) Там-же, стор. 44.
[3]) Там-же, стор. 45—46.
[4]) А. М. Лазаревскій, Малороссійскіе посполитые крестьяне. Черниговъ 1866 г., стор. 11—13. Те-ж саме, 2-е видання, Кіевъ, стор. 8—9.
[5]) В. Барвинскій, Крестьяне, стор. 167.
[6]) Його-ж, стор. 168.
[7]) Соловьевъ, Исторія Россіи (видання „Обществ. Пользы"), кн. III, стор. 1116.
[8]) Там-же, стор. 1118.
[9]) Там-же. стор. 1114—1115.

сів, яка була і при Поляках. При кінці XVII століття, як гасло повстання, в широких колах населення висувалося—нищення панів і орендарів. Мазепа і старшина перелякались не в жарт, і гетьман в тім-же 1692-му році писав до Москви, що через роздачу маєтностей ріжним особам „происходятъ межъ народомъ посполитымъ вопль и прекеканія". Через те гетьман мав нараду з старшиною, і вони вирішили одібрати маєтності у тих осіб, що були нездатні до військової служби, „угождая тому, дабы поспольство прекеканій не чинило". Тоді-ж гетьман розіслав універсала, щоб ніхто з державців не обтяжував зверх норми своїх підданців [1]).

Коли погроза повстання затихла, все знов пішло своїм шляхом, бо не було ніяких змін в тих економічних відносинах, які існували й раніш. Ріс і класовий антагонізм між старшиною та народніми масами. „Початок XVIII століття,—каже В. А. Мякотін,—як-раз був той час, коли суди переповнялись скаргами селян на утиски з боку державців". Посполитим прийшлося переконатися, що суди або не хотять, або не можуть допомогти їм [2]). Суди захищали переважно інтереси своєї класи, державців [3]). При таких умовах цілком зрозуміло, що маси народу не пішли за Мазепою [4]), і його авантура провалилась, як пізніше провалився і Полуботок. І той, і другий спиралися і могли спиратись тільки на заможні класи, супроти яких були маси народу. Коли в Полтаву прийшли відомості про перехід Мазепи до Шведів, в город почали збиратись селяни з околиць і розмовляти, що прийшов час грабувати старшин і всіх значних і заможніх. Заможні почали втікати в инші міста. Серед них була і сім'я Герцикова, що пристала до Мазепи [5]).

VII.

Після Полтави Петро I почав боротьбу з українською старшиною. Вона викликала у нього підозріння, що співчуває „замысламъ" Мазепи. Недовір'я до старшини виявилося вже в обранні на гетьмана Скоропадського, людини, яка не могла відігравати активної ролі, бо була неенергійна і вже стара. До гетьмана було приставлено для догляду стольника Андрія Ізмайлова, якому дано було для цього інструкцію [6]). Скоро, одначе, його було замінено. Замісником був Федір Протасьєв, хабарник, людина взагалі шкідлива для України, що своєю агітацією й своїми доносами до Москви сприяла більшому наступові російського уряду на Україну [7]). Напрямок російської політики супроти України яскраво висловив київський воєвода Дмитрій Михайлович Голіцин в своїому листі до канцлера Головкіна. „Для нашої безпечности,—писав він,—на Україні треба перш за все посіяти ворожнечу між полковниками і гетьманом. Не треба виконувати всяких прохань гетьмана, головним чином, коли він буде просити нагородити кого-небудь селами, млинами, або чим-небудь иншим. Хто був зрадником і одержав уряд, треба звільнити, а призначити тих, хто хоч невелику службу показав цареві. Коли нарід дізнається, що гетьман такої влади, як Мазепа, мати не буде, то споді-

[1]) А. М. Лазаревскій, Малороссійскіе посполитые крестьяне. 1-е вид., стор. 31—33; 2-е вид., стор. 22—24.

[2]) В. А. Мякотинъ, Прикрѣпленіе крестьянства лѣвобережн. Малороссіи, в „Рус. Богатствѣ" 1894 р., Ч. 2, стор. 38.

[3]) Там-же, стор. 48.

[4]) Костомаровъ, Сочиненія. Книга VI, стор. 721—722.

[5]) Костомаровъ, Сочиненія. Книга VI, стор. 722.

[6]) Бантышъ-Каменскій, Источники Малороссійской исторіи. Часть II, стор. 228—231.

[7]) Бантышъ-Каменскій. Источники. Ч. II, стор. 319. Соловьевъ, Исторія Россіи. Кн. IV, стор. 286—291; 295.

ваюсь, що будуть приходити з доносами. При тому доношикам не треба показувати суворости. Коли двоє прийдуть з брехнею, і суворости їм не буде показано, то третій і з правдою прийде, а гетьман і старшина будуть боятися... Як раніш я вам писав, так і тепер повторюю: щоб по всіх прикордонних городах були полковниками люди, які незгодні з гетьманом. Коли вони будуть незгодні, то всі їхні діла будуть нам відчинені“ [1]).

Цю систему доносів було широко розвинено на Україні як раніш, в руїну, так і за гетьманства Скоропадського [2]). Гетьман не один раз скаржився, що „од початку гетьманства свого він має нестерпучі жалі од злобливих і безбожних поклепників не тільки світських, але й духовних“ [3]). Зловживань, звичайно, багато було на Україні. Але коли в другому і на початку третього десятиліття XVIII віку почалися на них величезні скарги з величезними реєстрами кривд і зловживань, де поруч з серйозними справами чимало бувало і дурниць, то в цих скаргах видно певну систему виконання того плану, що намічав київський воєвода Голіцин. Що агітацію ведено, на це єсть певні вказівки. Коли було видано указа р. 1715-го про порядок обрання старшини, то посилаючи його, канцлер Головкін писав до Протасьєва: „дізнайтеся і напишіть, як ця царська воля буде прийнята на Україні; прошу всім в бивати в голову, що царська величність робить це, жаліючи їх“ [4]).

Указ 1715-го року був перша реальна міра, яку направлено проти старшин. Ще р. 1713-го фельдмаршал Шереметьєв вимагав звільнення чотирьох підозрілих полковників: стародубського, лубенського, ніжинського і прилуцького. Канцлер Головкін вважав це тоді за неможливе, бо така зміна тоді здавалася „непристойною і не небезпечною“, та й людей підходящих не було [5]). Через два роки, 22 січня 1715 року, на підставі донесень Протасьєва [6]) було видано указа, який установив на Україні новий порядок заміщати уряди полкової старшини і сотників. На кожну вільну посаду треба було обирати з ради полкової старшини і сотників двох або трьох кандидатів, і представляти їх гетьманові, який мав призначити котрогось на посаду. Призначений брав присягу в присутності Протасьєва. Підставою для цього указу були донесення, що на уряди обирають без відому гетьмана, „по своимъ страстямъ, изъ взятковъ“, що серед обраних є підозрілі і недостойні урядів, багато роблять „тягостей“ і беруть хабарів у козаків і посполства. Такі зловживання заборонялося надалі [7]). Та старшина, яку було запідозрено в зраді, усувалась, і на її місце обирали нових кандидатів.

В. А. Мякотін справедливо каже, що „в дійсності цей новий порядок призначення полкової старшини і сотників міг тільки допомагати процесу віддалення старшини од народніх мас, що й так в житті йшов дуже швидко; але ні в якому разі він не міг знищити зловживань“ [8]). На підставі цього указу, одначе, траплялись призначення і зміни старшини, які вносили нелад в старшинську верству. На гадяцького протопопа було призначено Федора Лисовського, який про себе казав, що він „не

[1]) Соловьевъ, Исторія Россіи. Кн. IV, стор. 32—33.
[2]) Там-же, стор. 285 і далі.
[3]) Там-же, стор. 286.
[4]) Соловьевъ, Исторія Россіи. Кн. IV, стор. 287.
[5]) Там-же, стор. 286.
[6]) Там-же, стор. 287.
[7]) Бантышъ-Каменскій. Источники. Часть II, стор. 275—276. Соловьевъ. Исторія Россіи. Кн. IV, стор. 287.
[8]) В. А. Мякотинъ, Очерки соціальной исторіи Малороссіи. „Русское Богатство“, 1916 р., жовтень, стор. 170—171.

ради протопопства едного тут зослан, але ради всіх управленій і постереганя и преслѣдованя змѣни". Через де-кілька часу Лисовський скинув рясу, і цар призначив його на новгородсіверського сотника. Там він допускав такі зловживання, що дивували його сучасників. Гетьман нічого не міг зробити з ним, бо його не можна було ні судити, ні переміняти без царського указу [1]). Після указу 1715-го року серед української старшини почали появлятися чужинці, головним чином, після походу на Прут,—Серби і Волохи. На урядах вони теж почували себе незалежно від гетьмана і старшини і держалися досить окремо. Сотник ірклієвський Требинський говорив гадяцькому сотникові Пирятинському: „нас тут прислано постерегать вас, щоб ви, миленькіе, не змінили" [2]). Зятя гетьманового Івана Черниша, полковника гадяцького, було звільнено з його посади і призначено, по-за волею гетьмана, на генерального суддю. А на полковника гадяцького цар призначив сербського виходця Михайла Милорадовича, теж по-за волею гетьмана. Це викликало суперечки між Чернишем і Милорадовачем, почалася справа із-за маетностей, і ясно було, що призначенням Милорадовича на гадяцьке полковництво був незадоволений і гетьман, який находив, що Милорадович не знає військових порядків. Новий гадяцький полковник і на инші посади в свойому полку старався призначити чужоземців, і орудував в полку, як хотів. Головна його мета була придбати багатство і для цього він вживав усяких засобів. Козаки скаржилися, що він користується ними як підданими і заганяє їх на роботи: селяни скаржилися на обтяження роботою, а полчани взагалі на те, що Милорадович вимагає великих хабарів [3]).

Призначення чужоземців по-за волею гетьмана вносило нелад в українську адміністрацію, а також в класу державців, бо серед української старшини появлялися тепер зовсім чужі елементи: не звязані старими традиціями й інтересом до українського державного устрою, вони заінтересовані Україною, як тереном, де легко можна було нажити майно, і для цього готові виконувати ту політику, яку пропонував Голіцин. Як бачимо на прикладі Милорадовича, нові адміністратори, не Українці, засвоювали тільки негативні сторони українського життя і не були здатні усунути ті зловживання супроти народу, козаків і посполитих, в яких завжди в своїх указах обвинувачував українську адміністрацію Петро І. Гетьмана вони не слухали, і він, коли був в Москві р. 1718-го, просив, щоб „чужоземців і чужих людей на Україну не присилати і тим вольностей українських не порушувати; а обирати старшину по старому звичаю, вільними голосами з українського народу; хто буде обраний, то після повідомлення про те царського двору таких поставлять" [4]). Прохання це залишилося, здається, без відповіди, бо воно суперечило напрямку російської політики. Зате Протасьєв р. 1718-го одержав од державного підканцлера таємного наказа, в якому доручалося йому довідуватись, хто з Українців, старшин і козаків, доброзичливий цареві і достойний уряду, і про таких повідомляти Москву. Він це і зробив р. 1720-го, коли на Україні були вільні посади генеральних старшин і полковників [5]). Заміщаючи посади на початку 1720-х років, було, здається,

[1]) А. М. Лазаревскій. Описаніе Старой Малороссіи. Том I, стор. 197—206.
[2]) В. Модзалевскій, Слухи о назначеніи Кантакузина гетманомъ Малороссіи. Відбитка з „Кіевской Старины", Кіевъ. 1904, стор. 7.
[3]) А. М. Лазаревскій, Люди Старой Малороссіи. Милорадовичи. „Кіевская Старина". 1882 р. Том I., мартъ, стор. 479—491. Сказаніе о родѣ дворянъ и графовъ Милорадовичей. Кіевъ, 1894, стор. 90—111. В. Л. Модзалевскій. Генеральный судья Иванъ Чарныш и его родъ. Кіевъ. 1904. Відбитка з „Кіевской Старины", стор. 24 і далі.
[4]) Бантышъ-Каменскій, Источники. Часть II, стор. 282—283.
[5]) Там-же, стор. 296.

обмежено й указа 1715-го року, бо гетьман мусів просити дозволу обрати полковників на стародубський і переяславський полки, посади яких були вільні ще з 1719-го року. На це була трафаретна відповідь—„опредѣленіе учинитца вскорѣ“ [1]).

Таким чином централізація все більше й більше захоплювала собі кроків і брала під догляд і контроль і старшину. Економічно сильні на Україні старшина-державці почували своє безсилля перед Петром І, за плечима у якого стояла велика держава з могутнім військом. Нелад, який російський уряд вносив в їх оточення, ще більше їх обезсилював і заваджав об'єднанню. Через те старшина почувала себе розпорошеною і, хоч мала опозиційний настрій, нічого не в силах була заподіяти. Гетьман тільки звертався до російського уряду з проханнями про полегшення народу, про захования вольностей України. Фактично ці прохання мало приносили користи, продовжувалась загальна централістична політика на Україні.

В такі часи де в кого виникала думка про Павла Полуботка. „Нинішній,—казали.—гетьман людина смирна, постояти за Україну не вміє; хто не нападе, всі деруть; коли-б діждатись, щоб гетьманом був чернігівський полковник; не так-би він за Україну стояв і москалям її розоряти не давав; в його полку без його розпорядження москалі нічого не беруть“. В Сосниці чернігівського полка 27-го червня 1715-го року святкували полтавську перемогу. Був там і слуга Полуботків, Федір Стичинський. На молебінь він не пішов. Коли-ж його запитав де-хто з сотничан, чого він не пішов до церкви, Стичинський сказав: „Чого ви святкували, за що богові дякували?“—„За те,—одповів йому бесідник,—що цар побив Шведа і проклятого Іуду-Мазепу“.—„Не Мазепа проклятий Іуда,—сказав на це Стичинський,—а нинішній гетьман проклятий Іуда, того, що не стоїть за Україну і Москалі її розоряють. Як буде наш полковник гетьманом, не так постоїть він за Україну, і Москалі її не будуть розорять. Вся Україна сподівається, що нашому полковникові бути гетьманом, і нам, слугам його віддають поваг більше гетьманських“ [2]).

Промовця було за це бито батогом і послано на заслання, але все-ж-таки розмови його дуже характерні. Вони показують не тільки настрій в де-яких колах суспільства, але свідчать за те, що в Полуботкові ці кола бачили виразника своїх думок і надій. Коли ми пригадаємо, що кандидатура Полуботка висовувалася ще р. 1709-го, в часи обрання гетьмана, і була усунена примусово, то цілком зрозуміло буде, що з іменем Полуботка, як майбутнього гетьмана, звязувався не тільки опозиційний настрій, але й активна опозиційна діяльність. Хто знає, може це і вплинуло на діяльність Полуботка, коли він став до влади, і надало їй сміливішого і рішучішого характер, ніж це було у Скоропадського. Все-ж-у таки ті надії, що звязувалися з його особою, могли його до чого-небудь і зобов'язувати, не кажучи вже про його особисті здібності, які різко відріжняли його від старого і м'якого гетьмана.

VIII.

Малоросійська колегія була закінченням того централістичного наступу, що почав російский уряд на Україну після Мазепиного виступу.

Чотири причини для заснування колегії виставлялося в указі Петра І гетьманові з 29-го квітня 1722-го року. Перш за все скарги на генеральний суд і старшину з приводу здирств і непорядків, а також хабарів і

[1]) Там-же, стор. 315.
[2]) Соловьевъ. Исторія Россіи. Книга IV, стор. 288.

неправого суду; друга причина були хабарі полковників, утиски полчанам, як козаками, так і посполитим, примушування козаків переходити в підданство, на що були скарги стародубських і переяславських полчан; третя—збір двох карбованців з куфи горілки, при чому невідомо,—скільки того збору було й на що він витрачався; четверта, нарешті,—були непорядки у військовій генеральній канцелярії. На ці останні звернено увагу ще раніш, і 17-го листопада 1720-го р. було видано відповідного указа [1]). Тепер про них нагадувалось знову. Як підставу для указу 29-го квітня 1722-го р. виставляли пункти Богдана Хмельницького, а саме: хто був незадоволений козацьким судом, мав право звертатись до суду воєвод, для чого був суддя, який-би такі справи вирішав безволокитно; Українцям дозволялося обирати зборщиків, які повинні були збирати грошові і борошняні прибутки і віддавати їх в царську казну. Раніш все це зазначалося, а тепер пропущено. Щоб відновити це, і установлено малоросійську колегію з метою знищити в українського народу неправії суди і несправедливі обтяження [2]).

Колегія складалась із президента її Вельямінова і шести офіцерів. Всі вони були Великороси. Через те ясно було, що гетьман і весь український уряд попадав під догляд і контроль великоруських урядовців. Колегія, таким чином, зачіпала своїм існуванням самі основи автономного устрою України, бо вона стояла поруч з вищою владою,—гетьманом. Цілком зрозуміло, що вона викликала тривогу у гетьмана й у старшин. Гетьман звернувся до царя з чолобитною, але це не помогло справі [3]). Петро I тлумачив заснування колегії так, що вона була заміною воєвод, так-би сказати, колегіяльним воєводою [4]). 16-го травня було видано загального наказа про колегію, при ньому була й інструкція президентові Вельяміновy. Колегію встановлено, читаємо ми в цьому указі, „для того, щоб український народ ніхто,—як неправедні суди, так і старшина,—налогами не утісняв“ [5]).

Інструкція Вельямінову ставила заснування малоросійської колегії в звязок з загальною колезькою реформою Петра I, посилалась при тому на ті пункти статтей Богдана Хмельницького, що згадані вище, і перелічувала ті причини заснування колегії, що вже раніш ми бачили в указі гетьманові. Далі йшли вказівки на те, що повинна була робити колегія. На її обов'язку лежало приймати скарги незадоволених судами і вирішувати їх скоро і без хабарів, вишукувати збори, що значилися по пунктах Богдана Хмельницького,і слідкувати за тим, щоб українські урядники і войти правдиво їх збирали: виплачувати з тих зборів потрібні виплати; дивитись, щоб генеральна старшина і полковники не обтяжували козаків і посполитих роботою і иншими тягарами, щоб постої одбували всі однаково. Про все те, чого не було в указі і інструкції, колегія мусіла вимагати од сенату указу „ко охраненію малороссійскаго народа“.

Хоч розпорядження свої колегія повинна була робити з „совѣта“ гетьмана, але про це не говорилось виразно. Колегії надавалося досить самостійного значіння. Як взагалі укази і розпорядження Петра I тих часів, інструкція президентові малоросійської колегії була настільки неясна і невизначена, що колегія могла мішатись у всі справи на Україні: в суд, фінанси і адміністрацію. Шляхом практики мусіла бути визначена та границя, що відокремлювала колегію від инших інституцій і од компе-

[1]) Бантышъ-Каменскій, Источники. Часть II, стор. 297—300.
[2]) Там-же, стор. 316—317.
[3]) Там-же, стор. 317—321.
[4]) Там-же, стор. 321—323.
[5]) Там-же, стор. 321—325.

течції самого гетьмана. На чиїй стороні була сила, —чи на стороні колегії, чи то українського уряду і гетьмана,—та сторона і мусіла тепер мати перевагу і вплив у житті України.

В цій точці і почалася боротьба. Серед неї виникла і розвинулася справа Полуботка не як епізод його власної біографії, а як інтересне і важливе явище в житті України.

IX.

Скоро після видання указу про колегію, 3-го липня 1722-го року помер гетьман Іван Скоропадський. Президент колегії Вельямінов приїхав на Україну тільки 21-го липня, і тоді почала існувати малоросійська колегія [1]).

Той факт, що колегія почала свою діяльність в період міжгетьманства, коли на Україні фактично не було вищої влади, за якою стояли певні традиції, мав велике значіння в розвою подій на початку 1720-х років. Це давало можливість малоросійській колегії зразу-ж втручатись в ту сферу відношень, яка раніш цілком належала гетьманові.

З часів Богдана Хмельницького Україна ніколи не залишалася без гетьмана. Коли гетьман помирав, або, як це частіш бувало, його скидали, зараз-же піднімалося питання про обрання нового. Коли обрання затягалось, то обирали тимчасового наказного гетьмана. Таким був, напр., Сомко після переходу Юрія Хмельницького на бік Польщі [2]), або Дем'ян Многогрішний після того, як Дорошенко покинув Лівобережну Україну [3]).

Після смерти Скоропадського присутня на його похороні генеральна старшина і полковники звернулись до населення з універсалом, в якому вимагали задержувати спокій і нести всі обов'язки, підданцям слухатись своїх державців. Тоді-ж говорилося в універсалі, що незабаром старшина звернеться до царя за дозволом обрати гетьмана. Через кілька день прохання це було послано. А щоб „Малая Россія въ безпорядочномъ состояніи не найдовалася", старшина просила Полуботка взяти на себе правління до царського указу. Підставою для цього виставлялося, що гетьман Скоропадський, від'їжджаючи до Москви, перед своєю смертю зробив Полуботкові таке доручення [4]). На це надіслано і царського указа з сенату, і на початку серпня 1722-го року генеральна канцелярія розіслала по полках універсала, в якому, між иншим, посилаючись на указ сенату, писала: „до обрання другого гетьмана всею Малою Росією на місті гетьманському робити і управляти по правам українського народу нам, полковникові чернігівському і старшині генеральній спільно. У всіх справах, нарадах і посилках в Малую Росію універсалів зноситись з бригадиром Вельяміновим, що вже прибув до Глухова" [5]).

Полуботок не призначався на наказного гатьмана. Це був важливий відступ од звичайних порядків України. Полуботок ставав на чолі колегії, яка під назвою генеральної військової канцелярії мусіла заміняти наказного гетьмана. Через те він і домагався, щоб до обрання справжнього гетьмана бути йому наказним, що дало-б йому незалежніше, самостійне положення [6]). Генеральна військова канцелярія, по своєму положенню і традиціях, була установа підлегла. Так на неї подивився і Вельямінов. Почалися на цьому ґрунті суперечки, які, без сумніву, мали

[1]) А. М. Лазаревскій, Павелъ Полуботокъ. „Русскій Архивъ",1880, кн. I, стор. 148.
[2]) Костомаровъ, Сочиненія. Кн. V, стор. 140.
[3]) Костомаровъ, Кн. VI, стор. 119.
[4]) Указы генеральной войсковой канцеляріи за 1727 годъ. Рукопис. із збірки М. О. Судієнка в бібліотеці київського університету, чч. 1, 2, 3, 4.
[5]) Там-же, ч. 8.
[6]) А. М. Лазаревскій, Павелъ Полуботокъ, в „Русс. Архивѣ" за 1880 годъ. Кн. I, стор. 158.

важливе принципове значіння. Полуботок захищав самостійність свого положення, бо генеральна військова канцелярія, з ним на чолі, заміняла наказного гетьмана.

Коли малоросійська колегія почала приймати прохання і скарги, минаючи суди, Полуботок рішуче запротестував проти цього і вимагав, щоб скарги ці направлялися до нього [1]). Малоросійська колегія стала посилати до генеральної канцелярії укази, як до установи підвладної. Полуботок добився, що сенат заборонив це і звелів писати не укази, а промеморії [2]). Таким чином одпала ознака залежности. Вельямінов вимагав далі присилати до себе всі папери, що вступали у військову канцелярію. Полуботок добився того, що присилав тільки значніші [3]) і т. д. Бригадиру було сенатом заборонено взагалі посилати свої укази без зносин з Полуботком і генеральною канцелярією [4]). Все це були важливі, хоч і тимчасові, досягнення на тому ґрунті, де треба було обороняти самостійність автономного уряду. Одначе вони були недовговічні, бо Петро I рішучіше йшов шляхом централізації, ніж його сенат. Указом 16-го квітня 1723-го року, який явився доповненням інструкції Вельямінову, заборонялося Полуботкові і генеральній старшині посилати універсали й укази в важливих справах без підпису малоросійської колегії. Тільки в справах, що не торкалися „генеральнаго опредѣленія", а також в спеціяльно українських справах, „партикулярних", дозволялося обходитись і без підпису колегії [5]). Таким чином, генеральна військова канцелярія знову опинилася в положенні підвладнім малоросійській колегії. Вся ця невдача Полуботкова все-ж не міняє важливости його боротьби.

Треба думати, що Полуботок хотів бути гетьманом. Можливо, що в його домаганнях особисті інтереси відігравали переважну ролю. Одначе, це не може зменшити принципового значіння його боротьби за право обрання гетьмана. Виборна гетьманська влада була найголовніша ознака автономного устрою України, і скасування її, як це показали дальші події, означало і скасування самого цього устрою.

Зараз після смерти Скоропадського було послано двох значних військових товаришів в Астрахань, де був тоді Петро I, з проханням про дозвіл обрати нового гетьмана. Було обіцяно, що справу цю буде вирішено після повороту Петра з походу [6]). Цар повернувся, але справу не було вирішено. Полуботок де-кілька разів нагадував про неї [7]), добивався її вирішення, старшина зверталася в травні 1723-го року за допомогою до цариці Катерини [8]). В одповідь на це послідував в червні 1723-го року указ, в якому заборонялось „въ семъ дѣлѣ докучать", бо всі гетьмани були зрадниками і од цього держава терпіла багато бід. Через це треба вибрати людину вірну і відому, а тому треба чекати [9]). Полуботок явно не годився для цього, бо його вважали за людину неблагонадійну. „Од Полуботка,— писав обер-прокурор Скорняков-Писарев, — правленію настоящему быть я не надѣюсь, ибо онъ совѣсти худой" [10]). В указі далі говорилося, що до обрання гетьмана затримки в справах не буде, бо визначено уряд

---

[1]) Там-же, стор. 149.
[2]) Там-же. стор. 156, 162.
[3]) Там-же, стор. 156, 162.
[4]) Там-же, стор. 162.
[5]) П. С. Зак. № 4196, п. 11.
[6]) Соловьевъ, Исторія Россіи. Книга IV, стор. 827.
[7]) А. М. Лазаревскій, Павелъ Полуботокъ, в „Русскомъ Архивѣ" 1880 р., стор. 161, 162, 165, 169, 171, 173, 180.
[8]) Соловьевъ, Исторія Россіи. Книга IV, стор. 832.
[9]) А. Лазаревскій, Павелъ Полуботокъ, стор. 185.
[10]) Соловьевъ, Исторія Россіи. Книга IV, стор. 827.

і йому дано інструкцію, „дабы пользу тому краю чинило“ [1]). Цим указом покладений був край дальшим проханням про обрання гетьмана, тим більше, що сам Полуботок і генеральна старшина були викликані до Петербургу. Не дивлячись на це, агітація за обрання гетьмана йшла на Україні. Полуботок послав Апостолові копію грамоти в одповідь на прохання про обрання гетьмана і писав йому про намір генеральної старшини послати нову чолобитну через виборних од усіх полків [2]). Треба думати, в звязку з цим стояли і коломацькі чолобитні, що їх було складено на річці Коломаці, де стояло козацьке військо, підписала старшина і надіслала до Петербургу [3]). В одній з цих чолобитних ішла мова про обрання гетьмана, „ибо, — говорилось там, — безъ гетмана въ Малороссіи государственние дѣла и войсковие и всякие порядки въ належитомъ не могутъ быти правленіи, а і вся Малая Росія, не имѣючи гетмана, въ особливой темнотѣ пребываетъ“ [4]). Прохання це привело до погіршення долі Полуботка і реальних результатів не мало. Гетьмана було не дозволено обрати.

Все-ж-таки вся ця агітація за обрання гетьмана, завзятість генеральної старшини в обстоюванні своїх намірів не може бути зведена до особистих причин честолюбства, тим більше, що Полуботок не міг не знати, що російський уряд ставиться вороже до його кандидатури, а через те мало у нього було надії зробитися гетьманом. Боротьба за обрання гетьмана, без сумніву, мала для нього принципове значіння. як боротьба автономізму з тим централізмом, що його виразником і провідником була малоросійська колегія.

Незалежність судів од малоросійської колегії теж займала важливе місце в домаганнях Полуботка. В інструкції Вельямінову про суди говорилося чимало, при тому в таких неясних виразах, що можна було зрозуміти, наче-б-то колегія займала, в судовому відношенні, особливе положення і могла приймати скарги, минаючи суди. Полуботок обстоював такий погляд, що колегія—апеляційна тільки інстанція і через те може приймати апеляції на суди тільки полкові і на суд генеральний [5]).

Українські суди, справді, мали багато хиб. Реформа їх була потрібна. Це, безперечно, визнавав і сам Полуботок. Він ужив де-яких заходів, щоб улаштувати судову справу [6]); головну-ж увагу звернув на суд генеральний. До генерального судді він додав асесорів [7]). Через це пізніше Полуботка обвинувачено в тому, що він завів якийсь новий суд [8]). Ці реформи, одначе, не задовольняли Полуботка. Весь час він бачив загрозу судам з боку малоросійської колегії. В проханні до чужоземної колегії, яке він сам привіз до Петербургу, йшла мова „про непорушне заховування судів, прав і вольностей козацьких, що були затверджені грамотами царя Олексія Михайловича за гетьмана Хмельницького і од самого Петра I конфірмовані при поставленні на гетьманство Скоропадського“. Мало того. На бланкеті, який він мав із собою з готовими підписами (про що каже маніфест 8-лютого 1725-го року), Полуботок додав нове прохання, „щоб замісць малоросійської колегії було установлено генеральний суд в семи персонах“ [9]). Тоді тільки він міг заспокоїтися, коли суд буде цілком укра-

[1]) А. М. Лазаревскій, Павелъ Полуботокъ, стор. 185.
[2]) Там-же, стор. 194.
[3]) Там-же, стор. 195.
[4]) А. М. Лазаревскій (передмова). Черниговская лѣтопись по новому списку (1587—1725) и коломацкія челобитныя. Відбиток з „Кіевской Старины“, Кіевъ, 1890 р., стор. 43.
[5]) А. М. Лазаревскій, Павелъ Полуботокъ, „Русскомъ Архивѣ“ 1880 г., I, 149.
[6]) Там-же, стор. 150—153.
[7]) Там-же, стор. 152.
[8]) Костомаровъ, Сочиненія, кн. V, стор. 699.
[9]) А. Лазаревскій, Павелъ Полуботокъ, стор. 198.

їнський. Як відомо, це страшенно обурило Петра I, бо в корені порушувало його політику відносно українського устрою, до якого він ставився цілком негативно, і який постійно обороняв Полуботок.

Найгарячішу боротьбу між Полуботком і колегією викликали „збори", цеб-то ріжноманітні податки, що збиралися на Україні з населення. Безперечно, тут велику ролю грали і класові матеріяльні інтереси старшинські, до якої і походженням, і діяльністю, і умовами свого життя, як справедливо це підкреслює О. М. Лазаревський, належав і сам Полуботок і та генеральна старшина, яка була з ним в генеральній канцелярії[1]). Так, один з товаришів Полуботка, Жураковський, писав з приводу скасування від Петра I де-яких зборів: „коли государ одмінив збори з простого тутешнього народу, більшість якого складається з посполитих людей, то тим більше нехай він явить таку милость малоросійській старшині, а також заслуженим рядовим козакам, що з дідів і батьків вірно служили йому"[2]). Указ 16-го квітня 1723-го року підкреслював, що де-які збори, що йшли на утримання гетьмана, полковників, сотників і иншу старшину, збиралися з убогих козаків і посполитих, а старшина, значні козаки і військові товариші, а також манастирі і духовні землеволодільці були од цих зборів вільні[3]). Звичайно, старшина не хотіла одмовитись од такої пільги і захищала своє упривілейоване положення. Одначе, це не дає нам права закривати очі і на принципову сторону в цій справі, хоч тут її і трудніше відокремити і з'ясувати.

Підставою для зборів виставлялося пункти Богдана Хмельницького. В них, дійсно, була мова про доходи грошові та хлібні, що повинні були збиратися в „казну государеву"[4]), але фактично вони в цю казну не йшли[5]). Під впливом війни, українські збори за гетьманування Скоропадського почали все більше і більше звертати на себе увагу російського уряду. Вже в секретних пунктах Ізмайлову, який залишався при гетьмані, наказувалося „тайнимъ обычаемъ" розвідувати, скільки прибутків збиралося на гетьмана, генеральну старшину, полковників і инших урядників за гетьмана Мазепу і скільки збирається за Скоропадського[6]). Треба думати, цього не вдалось зробити, бо в 1720-х роках малоросійська колегія почала свою діяльність на Україні теж з вияснення числа і характеру зборів.

Питання про збори займає майже центральне місце в діяльності і політиці колегії, бо її, як вже згадано було вище, було засновано в звязку з фінансовою реформою в Росії[7]). Колегія, як і загальна фінансова реформа Петра I, не мала на меті полегшити зборів населенню. Навпаки, вона мала ціллю їх побільшити, щоб більше добути грошей в казну. Це ми бачимо і в діяльності малоросійської колегії. За докладними відомостями малоросійської колегії, які вона подала до „Верховнаго Тайнаго Совѣта", р. 1724-го нових зборів, що „прежде сего не збиривались", було 42,366 карбованців[8]). Бантиш-Каменський теж підкреслює значне збільшення зборів на Україні за часи колегії. З його відомостей, р. 1722-го збиралося тільки 45 тисяч карбованців і не більше 17 тисяч четвертей борошна, р. 1724-го збори ці значно зросли і становили 140 тисяч кар-

---

1) Там-же, стор. 136—146.
2) Там-же, стор. 184.
3) П. С. Зак. № 4196. п. 2.
4) Бантышъ-Каменскій. Источники Малороссійской Исторіи. Том I, стор. 59, 63.
5) Там-же. Том II, стор. 218.
6) Там-же. Том II, стор. 230.
7) Милюковъ, Государственное хозяйство Россіи, стор. 455—456.
8) Сборникъ Русскаго Историческаго Общества. Том 63, стор. 486—507. Милюковъ, Государственное хозяйство, стор. 485, прим. 10.

бованців і 40 тисяч четвертей борошна[1]). Таким чином, говорити про полегкість населенню з заведенням малоросійської колегії, в фінансовому відношенню,—це суперечити фактам.

В інструкції Вельямінову за основу для зборів було прийнято пункти Богдана Хмельницького. Збирати їх мусіли врядники і войти українського народу і віддавати в малоросійську колегію, яка мала над ними догляд, щоб не було при зборах яких-небудь зловживань і неправд[2]).

Треба було з'ясувати перш за все, які такі збори були за Хмельницького? В генеральній канцелярії про це не було відомостей. Доводилося їх добувати. Старі діди говорили, що за Хмельницького ніяких зборів в „казну государеву" не було, всі збори йшли на військо і гетьмана. Після Богдана Хмельницького вони були в розпорядженні гетьманської влади. Про захования старого порядку просив і Полуботок[3]).

Вельямінов, одначе, провадив зовсім протилежний погляд. З заведенням малоросійської колегії він фактично брав на себе управління фінансами України, заводив нові збори[4]), не допускав законних витрат, оддавав збори на відкуп і т. п. Досить переглянути „пункти", що він подав цареві 31-го березня 1723-го року, і промеморію його 3-го червня того-ж року до генеральної військової канцелярії, щоб побачити, що розпорядження українськими фінансами перейшло із рук гетьмана до малоросійської колегії[5]). Коли Полуботок звертався до сенату зі скаргою на те, що колегія не дає з військових сум грошей на утримання артилерії, військових музик і канцелярій, то він тим самим порушував, безперечно, дуже важливе принципове питання про розпорядження фінансами[6]). Гетьман, або генеральна канцелярія, що заміняла його, обидва без права розпорядження фінансами—це вже фактично було знищення автономного устрою України.

Таким чином, боротьба Полуботка і генеральної старшини проти малоросійської колегії набувала не вузько-класового, а, так-би сказати, державно-класового характеру. Старшина була владущою класою, і бували моменти, коли її класові інтереси збігалися з інтересами громадськими в широкому розумінні цього слова. На протязі більш ніж півстоліття старшина утворювала автономний устрій України, звязала з ним свої матеріяльні інтереси. Цілком зрозуміло, що вона тепер, коли йому загрожувала небезпека, стала його упертим захисником. Боротьба з малоросійською колегією—була боротьба за владу. Але сили були нерівні. Перевага ясно була за колегією, бо за нею стояв російський уряд. Старшина морально підтримувала Полуботка, приїздила, хоч і не у великій кількості, на наради, підписувала супліки, що посилав їх Полуботок до Петербургу. Але вона була розпорошена, необ'єднана, млява і фактично безсила і для серйозної політичної боротьби сили скласти не могла. Це треба думати, і з'ясував собі Румянцев, коли його послано було на Україну перевести слідство з приводу Полуботка. Наслідком цього слідства не були які-небудь нові обвинувачення політичного змісту, як це можна бачити з маніфесту 8-го лютого 1725-го року[7]).

---

[1]) Бантышъ-Каменскій, Исторія Малой Россіи (М., 1830). Том III, стор. 164.
[2]) Бантышъ-Каменскій. Источники, II, стор. 324.
[3]) А. М. Лазаревскій, Павелъ Полуботокъ, стор. 154.
[4]) Там-же, стор. 156.
[5]) А. Я. Ефименко, Двѣнадцать пунктовъ Вельяминова. „Кіевская Старина", октябрь 1888 года, стор. 162—182.
[6]) А. М. Лазаревскій, Павелъ Полуботокъ, стор. 156—157.
[7]) Там-же, стор. 201—208.

X.

Старшина, як класа, була безсильна в боротьбі Полуботка через те, що вона мала проти себе народні маси, козаків і посполитих. Це дуже гарно помітив і використав російський уряд.

Протилежність інтересів старшини, з одного боку, поспільства і козацтва, з другого, почала складатися вже давно, і як було вище сказано, при кінці XVII і, головним чином, на початку XVIII століття стала відчуватися в житті, коли в краю був неспокій, піднімалися серед селянства бунти, що були направлені проти державців маєтностей. Те-ж саме бачимо і тоді, як розійшлася по Україні чутка про смерть гетьмана Скоропадського і заснування малоросійської колегії. Перший універсал Полуботка і генеральної старшини, що оповіщав про смерть гетьмана, містив в собі заклик до населення заховувати спокій. До нових правителів України надсилалося багато скарг державців на заколот серед поспільства. „Підданці наші,—писав один з них,—що перебувають біля сорока років в підданстві, не відомо, чи з чиїх наговорів, чи сами собою, „въ развращеніе“ прийшли і не хотять належного свого оддавати послушенства... Нема ніякої можливости уняти їх, бо вони кажуть: ніхто не може тепер судити нас, а державця свого ми не боїмося. Ми вже обережно з ним обходимось, бо боїмось, як-би од бунтів в своїому здоровлі не постраждати“ [1]).

В інструкції Вельямінову наказувалось дивитися, щоб старшина не обтяжала козаків і посполитих працею і иншими тягарами. Навіть, коли не буде скарг од них, бригадир повинен був, порадившись з гетьманом, „пристойнымъ образомъ отвращать, а поспольству в томъ помогать по истинѣ“ [2]). Як справедливо каже О. Я. Єфименкова, це була міра політична, бо як-раз тоді в Великій Росії майже нічого не робилося для полегшення селян і переводилася перша ревізія, що становила останній момент в закріпаченні селян [3]. Припустити, що російський уряд взагалі і Вельямінов зокрема мали прихильність до українського селянства і хотіли, справді, полегшити його положення, нема підстав. Піклування про посполитих давало їм можливість втручатися у внутрішні відносини на Україні і обезсилювати старшину, виставляючи проти неї селянство з його інтересами. З наказу Петра I колегія зараз, почавши свою діяльність, розіслала указа із закликом подавати скарги до неї про зловживання старшини і державців, бо колегія має на меті захищати бідних проти багатих і взагалі простий нарід проти влади [4]). Це викликало серед населення сильне зворушення, яке Вельямінов силкувався ще більше роздути. Він,—говорили на слідстві Полуботок і генеральна старшина,—„розіслав своїх офіцерів і утовкмачував поспільству, щоб воно не боялося своїх володільців і старшин, а ми знаємо, що наше поспільство завжди готове піднятися проти панів“ [5]). Щоб запобігти цьому, Полуботок і старшина розіслали свій універсал з загрозами проти бунтарів. Що його розсилано без згоди Вельямінова, це було одним із тяжких обвинувачень старшини [6]).

Ту-ж саму політику роз'єднання і загострення відносин провадив російський уряд і між козаками та старшиною. Бідніша частина козаків,

---

[1]) А. Я. Ефименко, двѣнадцать пунктовъ Вельяминова. „Кіевская Старина“ 1888 г. октябрь, стор. 168.

[2]) Бантышъ-Каменскій, Источники. Том II, стор. 324.

[3]) А. Я. Ефименко, Двѣнадцать пуктовъ. „Кіев. Стар.“, 1888 г., октябрь, стор. 170.

[4]) Костомаровъ, Сочиненія. Книга V. стор. 695.

[5]) Костомаровъ, Сочиненія. Кн. V, стор. 696.

[6]) А. М. Лазаревскій, Павелъ Полуботокъ, стор. 166—167. Костомаровъ, Сочиненія. Том V, стор. 696.

як уже згадувалось, не могла нести на собі тягара військової служби і матеріяльно руйнувалася. Тоді вона переходила в поспільство, становилася під державця і часто продавала йому землю. Загальна кількість козаків, таким чином, зменшувалася. Але через війну вимоги од козаків збільшувалися. Коли-ж почалися походи в Персію і будівля ладозького каналу, потреба козаків стала почуватися ще гостріше. Тоді питання про козаків, що перейшли в поспільство, виникло само собою. Р. 1723-го Петро I видав наказа про ревізію. Він мав, між иншим, на увазі вернути в козацтво тих, кого силою і неправдами притягли в поспільство державці маєтностей [1]. Агітація серед поспільства, яка викликала бунти, відбивалася і на козацтві. Піднялася ціла хвиля справ про відшукування старого козацтва від тих, хто раніш сам, або його батьки і діди були козаки [2]. Все це зумів використати Вельямінов. Він обвинувачував державців за зловживання і старшину виставляв за головного ініціятора примусового повернення козаків у поспільство. Розслід в цих справах він доручав не старшині, не Українцям, а російським офіцерам. Це мало велике значіння, бо привчало козаків і поспільство дивитись на них, як на своїх захисників проти української старшини, що стояла при владі. Так готувався ґрунт для заміни на урядах Українців Росіянами. „Розшукавши тих офіцерів,—писав Вельямінов,—показано, що діди, батьки, родичі суплікуючих, а де-хто і сами вони службу козацьку одбували і в походах бували, а старшина де-кого з них в підданство собі взяла по неволі" [3].

Таке поводження російського уряду викопувало велику безодню між старшиною і народніми масами, поспільством і козацтвом. Козаки не могли підтримати старшину в її боротьбі за владу, бо бачили в ній свого класового ворога. Не могли вони підтримувати і того автономного устрою, який в той час існував і який фактично утворила і використовувала в своїх інтересах старшина. До того народні маси зовсім байдуже ставилися до тієї політичної боротьби, яка велася в 1720-х роках на Україні. В де-яких випадках, не тямлячи того, що роблять, Українці самі допомагали російскому урядові провадити централістичну політику на Україні. Вони не підозрівали, що політика ця потім доведе народні маси ще до тяжчих умов ніж це було за влади старшинської.

Подібний настрій де-яких верств народу зміг використати російський уряд, призначаючи Росіян замість Українців на посаду полковників на Україні. Вже р. 1722-го стародубський полк просив про призначення полковника „изъ великороссійскихъ персонъ", богобоязливого і „ихъ зольностей хранительнаго мужа", бо од попереднього полковника Жураковського багато зазнав лиха [4]. Спочатку по де-яких городах було призначено Великоросіян за комендантів. Це була підготовка до призначення їх на полковників [5]. Так, одного з них, стародубського коменданта Кокошкіна, згідно з проханням полчан було 23-го жовтня 1723-го року призначено на посаду стародубського полковника. Йому було дано характерну інструкцію, в якій різко підкреслювалось, щоб він не робив так, як робили полковники-Українці. В інструкції українську старшину полковників малюється дуже темними фарбами. Таким чином, перші полков-

---

[1]) А. М. Лазаревскій, Малороссійскіе посполитые крестьяне. 1-е видання, стор. 69 2-е видання, стор. 49.

[2]) А. Я. Ефименко, Двѣнадцать пунктовъ Вельяминова, в „Кіевской Старинѣ", 1888 года, октябрь, стор. 170 і далі.

[3]) Там-же, стор. 170.

[4]) Соловьевъ, Исторія Россіи. Книга IV, стор. 829.

[5]) Там-же, стор. 829. А. М. Лазаревскій, Описаніе Старой Малороссіи. Томъ I, стор. 48.

ники-Росіяни появилися на Україні завдяки проханню самих-же Українців. Це було, безперечно під впливом тої агітації, яку вели на користь російському урядові комендanти, що сиділи по городах [1]). Те, що Українці так легко йшли на агітацію, показує, що російський уряд добре зміг розпалити класову ворожнечу на Україні і використати її для знищення українського автономного устрою.

XI.

Боротьба Полуботка закінчилась, таким чином, поразкою старшини. З того часу старшина втрачає своє політичне становище, як владуща класа, втрачає свій вплив, обличчя, потрохи зливається з великоруським дворянством, поділяючи його історичну долю.

Другий наслідок цієї поразки—це знищення на Україні автономного устрою. На місце старшин сіли російські урядовці. Два рази наче-б-то автономний устрій відживав, при гетьманах Апостолі та Розумовському, але це було випадкове явище в російській політиці що до України.

Поразка Полуботка і старшини не принесла користи і народнім масам, козацтву і посполству, ворожнечу яких до старшини використав російський уряд. Іхнє становище погіршало. Вони не одержали можливости приймати активну участь в новому устрою. Це-б суперечило централізму, якому вони сами допомагали. Козацтво було формально тепер відокремлено од посполства, а це останнє стало все більше набирати рис великоруського „крестьянства", що врешті повело до його обезземелення, знищення матеріяльно і злиття з російськими кріпаками.

Смерть Полуботка не внесла нічого в хід речей, але вона, без сумніву, вирвала у життя безперечно енергійну людину, людину великої волі і видатної серед української старшини сміливости. Для своєї боротьби він все-ж-таки умів єднати розпорошену старшину тих часів і вів цю боротьбу як умів і міг. Звязаний з старшиною, як владущою класою, він захищав її інтереси, але значна частина їх мала і державний характер, як це завжди буває в класовій державі.

Не таким уявляли його собі і нащадки того покоління, до якого належав Полуботок. Вони зробили з нього героя, представника сміливої боротьби за діло рідного краю.

Існувало таке усне оповідання. Коли Полуботок в кріпості захворів і Петро почув про це, то прислав до нього лікаря. Полуботок одмовився його прийняти. „На що мені життя, коли я не можу бути корисний батьківщині (отчизнѣ)". Петро після цього сам одвідав його і просив прийняти лікаря. „Ні, государ,—сказав Полуботок,—ти не в силах вже повернути мені життя, яке згасає. Скоро Петро і Павло стануть на одній дошці перед богом. Він розсудить їх діла" [2]).

Тепер про ці діла судить історія. Двіста літ минуло з того часу, як помер Полуботок. Згадуючи ті часи і його смерть, ми все таки скажемо, що це сумний ювілей. На Україні тоді запанували ті принципи централізму, які скинуто тільки в наші часи. Полуботок боровся, між иншими, і за те, щоб не допустити цього панування, і не треба всю вину за ті часи валити на Полуботка. Він був син свого часу, і, безперечно, син видатний.

---

1) А. М. Лазаревскій, Описаніе Старой Малороссіи. Кіевъ. 1888, стор. 49.
2) Бантышъ-Каменскій. Исторія Малой Россіи. М.. 1830. Том III, стор. 162.

Матеріяли з громадського і літературного життя України XIX і початків XX ст.

Про київське життя 1849 року.

Небіжчик Григорій Павлович Галаган, фундатор Колегії Павла Галагана у Київі (1871 р.) взагалі був тісно звязаний з Київом, де в нього був свій дім на Хрещатику (ріг Прорізної вул., де потім містився Hôtel de France); його численна кореспонденція обіймає в собі багато листів, помічених Київом, і містить чимало ріжних пригод з громадського життя цього міста. Де-які листи Гр. П-ча передала мені з Сокиринського архіву небога його, гр. Катерина Павлівна Ламздорф-Галаганова; вони немало зможуть помогти нам найлучче зрозуміти складну многогранну особистість автора їх (так я назвав його в одній з своїх статтів у виданні „Ежегодникъ Коллегіи Павла Галагана“, див. напр. кн. 13). Ця многогранність була причиною тих ріжнорідних, часто суперечливих міркувань про особу Гр. П-ча, які доводиться иноді чути від ріжних осіб. З цієї кореспонденції ми й будемо вибирати такі листи, котрі мають більший суспільний інтерес. Зараз буде надруковано листа з Київа „19 марта 1849 года“, написаного „Любезнѣйшему дядюшкѣ“,—„вѣроятно, Александру Васильевичу или Демьяну Васильевичу Кочубею“, сказала мені Катерина Павлівна, передаючи листи. Лист інтересний характеристикою київського суспільства 40-х років, поглядами автора на галицькі відносини.

Кіевъ 19-го марта 1849 года.

Какъ описать Вамъ любезнѣйшій дядюшка, наше неудачное путешествіе, которое по его продолжительности можно-бы назвать странствіемъ! Съ начала глубокіе снѣга, метели и отъчасти задержки на станціяхъ замедляли нашъ путь, а потомъ, проѣхавши Могилевъ, я имѣлъ несчастье заболѣть, въ самой пустынной глуши Бѣлорусской, такъ что, когда мы спросили на одной станціи, есть ли по близу докторъ, намъ отвѣчали, что ближе 50-ти верстъ нѣтъ ни одного. Кое какъ дотащились мы до Гомеля, гдѣ нашли доктора, который мнѣ сказалъ, что у меня воспаленіе въ печени, но не поставилъ мнѣ пьявокъ, а думалъ меня излечить мазью; черезъ сутки мы пустились дальше, и вся бѣда воротилась. Къ счастью мы нашли в Городнѣ хорошаго доктора новоприѣзжаго изъ Галиціи по фамильи Букавчикъ; онъ мнѣ поставилъ пьявки и тотчасъ мнѣ помогъ.

Близко Городни живутъ добрые Борковскіе, которые насъ пригласили къ себѣ и мы у нихъ пробыли 3 дни, а потомъ у Лизогубовъ сутки, пока я немного оправился. У Борковскихъ намъ дали карету, потому что около Чернигова почти не было снѣгу, но потомъ, къ большему нашему удивленію, отъ Семиполокъ до Кіева и въ Кіевѣ мы застали глубокій снѣгъ и настоящую зиму, которая для насъ очень не кстати; мнѣ пишутъ изъ Сокиринецъ, что послѣ совершенной весны выпалъ глубокій снѣгъ и отнялъ у бѣднаго народа послѣднюю надежду выгнать скоро въ поле

голодный скотъ, который въ нѣкоторыхъ мѣстахъ уже начинаетъ пропадать отъ голоду.

Прежде нежели я Вамъ скажу что либо о Кіевѣ, надобно мнѣ немного воротиться назадъ и познакомить Васъ съ человѣкомъ замѣчательнымъ, это городницкій докторъ Букавчикъ; это славянофилъ до послѣдней капли крови; онъ имѣлъ хорошее состояніе въ Галиціи, но во время тамошней рѣзни почти все потерялъ, потому что былъ всегда врагомъ Австрійцевъ. Его голова была оцѣнена, но онъ счастливо спасся и потомъ, пріѣхавши въ Россію, которую онъ еще прежде зналъ, вступилъ въ русское подданство. Онъ мнѣ разсказывалъ самыя интересныя подробности о Галиціи и фактами доказывалъ мнѣ, до какой степени эта страна Русская; при свиданіи передамъ Вамъ подробности. Итакъ Вы видите, что я нашелъ доктора, который лечилъ меня и лекарствами и интересными разсказами. которые были мнѣ очень по душѣ.

Въ Кіевѣ мы застали своихъ совершенно уже ожившимися въ здѣшнемъ обществѣ. Надобно Вамъ сказать, что тутъ, начиная отъ Генералъ-Губернатора, всѣ ведутъ какую то странную жизнь, чуждую всякаго общежитія. По утрамъ дѣлаютъ визиты церемонные, и всегда во фракахъ, а вечеромъ всѣ дамы сидятъ у себя въ заперти, и только когда гдѣ либо назначенъ балъ или вечеръ, то выѣзжаютъ изъ своихъ домовъ. Хотя наши и старались измѣнить этотъ недостатокъ Кіева, и въ нѣкоторой степени даже достигли того, но все таки трудно разбить ледъ, въ которомъ окостенѣло здѣшнее общество. Еще можно найти здѣсь жизнь въ нѣкоторой и малой части университетскихъ ученыхъ, изъ которыхъ двухъ, прекрасныхъ молодыхъ людей, Николай Аркадіевичъ [1]) ввелъ въ нашъ домъ, и мы проводимъ съ ними часто весьма занимательные часы. Теперь университетъ здѣшній подъ непосредственной командой Бибикова, который познакомился съ ученымъ обществомъ строгою рѣчью. Онъ собралъ всѣхъ студентовъ и спросилъ ихъ: „скажите, что можете вы мнѣ сдѣлать?“ они отвѣчали: „ничего“. „А я могу закрыть Университетъ, такъ знайте же...“ и пр. и пр. Я видѣлъ списокъ здѣшнихъ студентовъ и удивился, какъ преобладаетъ число Поляковъ надъ числомъ Русскихъ, такъ что, можетъ быть, подобная лаконическая рѣчь была и необходима, хотя и жалко думать, что въ святомъ Кіевѣ принуждены держать Университетъ на такой ногѣ.

Мостъ [2]) черезъ Днѣпръ говорятъ очень подвигается, благодаря Англичанину Виньолю, и надѣются, что будетъ готовъ прежде назначеннаго срока. Кто видѣлъ планы, говорятъ, что это будетъ одинъ из прекраснѣйшихъ мостовъ въ Европѣ. Теперь здѣсь открылась весна сильнымъ дождемъ, и съ горъ вездѣ текутъ потоки, въ которые опасно попасться не только человѣку, но и экипажу.

Прощайте, любезнѣйшій дядюшка, мнѣ не нужно вамъ говорить, съ какимъ наслажденіемъ я вспоминаю время проведенное съ Вами и съ какимъ удовольствіемъ ожидаю лѣтомъ возобновленія нашего свиданія. Обнимаю Васъ отъ всей души и остаюсь истинно преданный Вамъ племянникъ Г. Галаганъ.

Потрудитесь передать всѣмъ нашимъ мой усерднѣйшій поклонъ.

Подав *А. Степович.*

[1]) Рігельман. свояк Г. П. Галагана. *А. С.*
[2]) Так зв. „Цѣпной“. *А. С.*

Лист О. М. Бодянського до П. О. Куліша.

Ще за ранніх років свого життя пощастило Кулішеві зустрінутись і навіть зблизитись з низкою видатних діячів української, польської і російської культури—Максимовичем, Грабовським, Свідзинським, Погодіном, Плетньовом і нарешті—Бодянським. І звязки ці з людьми старішого віку і широкої освіти допомогли його розвиткові, вплинули на поширення його світогляду.

Коли саме познайомився Куліш з Бодянським — сказати точно не можна. На думку В. І. Шенрока, сталося це тільки 1847 року, коли, повертаючись до України, був Куліш кілька день у Москві [1]). Можливо, що так воно й було: хоч і довелось вже до того Кулішеві завітати до Москви, але ввесь час просидів він у Погодіна, студіюючи українські літописи [2]). Про характер взаємовідносин Куліша з Бодянським свідчать 113 листів Куліша майже виключно за 1846—1886 роки [3]). Що-ж до відповідів Бодянського, то вони, очевидно, згоріли підчас великої пожежі, що знищила ввесь архів та книгозбірню Кулішеві. І тільки оцей лист, що подаю я його нижче друком, зберігся од чималої напевно кількости листів Бодянського [4]).

Читаючи Кулішеві листи до Бодянського за 1846—1848 роки, бачимо, як тісно з'єднували їх інтереси до минулого України і бажання широкого розвитку її в будучині. Друкуючи де-які розвідки свої в „Чтеніяхъ Общ. Ист. и Древн.“, що їх редагував Бодянський, пише Куліш до нього майже виключно про наукову свою роботу; після-ж побачення 1847 р. в Москві відчуваємо ми в листах Кулішевих більше приятельської одвертости; теми, що в них обговорюються, набувають інтимнішого вже характеру; чимало, очевидно, з'ясувалося за ті 2—3 дні, що був у Москві Куліш. Змінюється й мова листування. Раніш писав він по-російському, хоч Бодянський принаймні иноді звертався до нього українською мовою [5]). Але після зустрічі в Москві пише й Куліш також по-українському. 29 січня 1847 р. сповіщає він Бодянського: „Оженився я 24 числа. Гарна и розумна дуже в мене жинка. Знає добре нашу історію, а пѣсни так спѣвае (та все наськи), що аж серце радуєцця“ [6]). Незабаром вже було Куліша арештовано, і тільки по звільненню, ще в Петербурзі написав Куліш до Бодянського вже російською мовою; і зрозуміло, що не йде на лад в ці перші місяці їхнє листування. Але-ж за часи тульського заслання належав Бодянський до тих нечисленних приятелів Куліша, що підтримували його в ці тяжкі для нього роки. Він надсилав йому книжки з власної бібліотеки, а також і „Чтенія...“, і не дивно тому, що став він одним з найближчих Кулішеві людей [7]).

Року 1848 зібралася до Петербургу Олександра Михайлівна, щоб зробити спробу визволити Куліша з Тули; до того-ж, як писав він: „заныдыла сердешна на безлюдьи, хоче побачыть родычивъ и приятеливъ“ [8]).

[1]) В. Шенрокъ, П. А. Кулишъ. „К. Стар.“, 1902, III. 490.
[2]) Н. Барсуковъ, Жизнь и труды Погодина, т. VIII, 251—252.
[3]) „Кіев. Стар.“, 1898, II, 308. Уривки з цього листування подав А. Титов ще за Кулішевого життя в „Рус. Арх.“ 1892, XI, 291—304. Пізніше надрукував він його цілком з невеличкими вступними увагами. „Кіев. Стар.“, 1897, № 9, 10, 12; 1898. № 2.
[4]) В архіві П. Куліша, що перебуває тепер в УАН, в Комісії вивчення громадських рухів. Про листування Куліша з Бодянським див. у Н. П. Василенка, О. М. Бодянський. „К. Ст.“, 1903, XII, 714.
[5]) „К. Ст.“, 1897, IX, 402.
[6]) „К. Ст.“, 1897, X, 36.
[7]) Порівн. „Жизнь Куліша“. „Правда“, 1868. 299.
[8]) „К. Ст.“, 1897, XI, 247.

І в Москві, що нею мала переїздити Ол. Мих., Бодянському тільки й міг доручити Куліш свою молоденьку дружину. (Було тоді їй тільки 20 років).

Лист Бодянського написано на аркуші звичайного поштового паперу. Перед листом примітка рукою Олекс. Михайлівни, олівцем, старечим почерком: „Единств. письмо Бодянскаго сохранилось, а то сгорѣли и Рюмина [9]) нѣтъ писемъ".—Далі—Бодянський:

Жинка твоя, земляче, у мене теперычкы сыдыть и чытає и чытає тилькы що прывезеную мною Одысею, котру завтра, або письля завтра, перешлю тоби тежъ для прочтеньня [10]). Гарна твоя пани, поздоров, Боже, ій, що и говорыты, гарна и любязна; щырая дытына нашои Украины. Выбравъ же й ты соби ягодку, не помылывся: хочъ симъ тебе Бигъ святый наградывъ и не обійшовъ; а се є, козаче, перве. А все друге є або добудемо, або, якъ кажуть, то дома небудемо. Блысне колысь и въ наше виконечко сонечко [11]). Довго, бидная, вона издыла изъ улонькы въ улоньку, поки попала до мене на господу, тилькы саме, що я выкупався, та похожавъ по кимнати, пока волосья просохне. Отъ, знаючы, що ій треба швыдко у той Петербурхъ, я заразъ кынувся на почту, ажъ тамъ усе позабирано тоби до самого 27-го, а колы и є дегде, то у ризьно, та ще й спереди, де й вієи въ вочи снигомъ сіє. Я писля сёго до дылижансивъ, и знайшовъ уводнимъ на другый день (на суботу 18 декабря) два поручъ миста, у середыни хорошой, кажуть кареты, хоча 6-ма карбованьцямы скупише противъ почты. Воно одъ того скупише, що почта бере те тилькы, що ій стоить, а в выгрыши ій за сеє пересылка письмъ; а дылижансы мусять барыша взяты, бо не мають писемъ. Отъ воно и дорожше. Такъ завтра у чотыри годыни по обиди твоя жиночка з хлопяткомъ [12]) поидуть соби зъ Богом, а до того у мене обигріюцьця та съ духомъ зберуцьця. Якъ кажу, колы вже переселятьця, то переселятьця у столыцю, земляче; и сеє товчу твоій жиньци голубци нехай вона бильше всёго объ сёму там просыть. У столыци нихто ще николы не загынувъ: рано пизно, а все такы можна куды небудь попасты, хоча бъ пидсусиды воножъ тутечкы и є зъ кымъ душу одвесты,—чы то у мови, чы то за кныжкою якою, за що не треба и грошенятъ своихъ платити; абыбъ тилькы була хить до чытаньня, нанесуть стилькы добры люды, що ходоромъ голова заходыть одъ ихъ ласкы. Та воно жъ и не дорожше губерніи жыты у насъ. Можна за 400 рубливъ на бумажкы мати 2—3 кимнаты хорошы и просторны, и недалеко одъ середины города. Отъ що, земляче, товчы своій пани. И ты же й я усимъ объземь, тилькыбъ дистаты у Москви. Далебижъ що такъ.

Бувай здоровъ, веселъ, та не забувай щырого твого

И. Бодянського".

Москва. 17/XII. 48.

[9]) В архіві Куліша збереглося кілька листів Бестужева-Рюміна.

[10]) Мова йде, очевидно, про Одісею в перекладі Жуковського; перший том її вийшов друком року 1848. В листі од 23. X. 1848 Куліш пише Бодянському: „Благодарю за здравый совѣтъ объ Одиссеѣ. Сбившись съ дороги обычныхъ трудовъ и не зная за что ухватиться, чтобъ не обветшать въ бездѣльи. я безъ Вашего совѣта навязалъ бы, можетъ-быть, себѣ долгій и безполезный трудъ" („К. Ст." 1897, XI, 243). А. А. Тітов (Р.А. XI. 396), очевидно, на підставі цього-ж таки листа робить висновок, що в Куліша була думка перекласти Одісею по-українському. Ствердження цього иншими джерелами ми не стрічаємо; по суті дуже можливо, що у Куліша виникла така думка. Але чому-ж називає Бодянський таку роботу некорисною? Чи не заходився Куліш коло думки про переклад російською мовою? Тоді Бодянський, сповістивши його про те, що Жуковський сливе скінчив вже свій переклад, дав Кулішеві дійсно цінну пораду.

[11]) Очевидно, Бодянський підтримує в Куліша надію на скоре визволення.

[12]) Олександра Михайлівна везла до петербурзького кадет. корпусу сина своїх тульських знайомих.

Далі рукою Олександри Михайлівни:

Милый другъ мой Пантелеймонъ Александровичь,

Ты очень хорошо можешь себѣ представить какъ я теперь счастлива, радушнѣе принять было бы невозможна какъ меня приняли [1]). Я такое спокойствіе души чувствую какъ будто бы я нахожусь у милой мамы моей или съ тобою вмѣстѣ. Какъ грустно что тебя здѣсь нѣтъ!—мы пріѣхали сюда хорошо. Ты изъ С. П. получишь подробное описаніе [2]) прощай мое сердце. Не забывай и ты меня. Твоя А. К.

І знов таки, вже старечим почерком, олівцем—помітка О. М: „Я ѣхала хлопотать въ Петербургъ хлопотать объ освобожденіи насъ изъ сылки".

Далі--догори ногами—рукою Куліша:

„Окончаніе моего 73 года". Подав *П. Рулін.*

„Київська Старина" за часи Ф. Лебединцева (1882—1887).

Для наукового і громадського життя видання журналу „Київська Старина" протягом 25 років (1882—1906) відіграло досить значну і безперечну ролю. Історик українського руху не може обминути ні самого факту довгого існування органу, призначеного інтересам українського самовизначення, ні умов тогочасного українського науково-громадського життя, що надавали характерних рис і відзнак тернистому шляху видання провінціяльного чесного часопису в дореволюційній Росії.

Редагували „Київську Старину": перші шість років Феофан Гаврилович Лебединцев, в 1888—1889 рр. Ол. Ст. Лашкевич, 1890—1891 рр. Єв. Ол. Кивліцький, з 1892 до 1906-го Волод. Павл. Науменко. Часи Лебединцева потроху стають „стародавньою історією"; дуже небагато залишилося вже тепер людей, які особисто пам'ятають ті роки видання українського органу, а ще менше тих, що приймали й сами участь в давній журнальній роботі—40 років назад. Тим більше цікавими з'являться спомини останнього редактора „Київської Старини" В. П. Науменка про часи першого видавця і керівничого органом. Ми подаємо ці спомини з чернетки тексту, що був написаний (без заголовку) рукою Науменка року 1912 [3]). До цього додаємо уваги і примітки та де-що з епізодів, згадки про які знайдено поміж власними паперами одного з перших давніших співробітників „Київської Старини"—П. Житецького.

Какъ много фактовъ изъ нашей общественной жизни отошло въ вѣчность, унеся съ собой тѣ подробности, сопровождавшія ихъ, которыя очень часто имѣли большое общественное значеніе, но не могли, по разнымъ причинамъ, сохраниться въ какихъ-нибудь реальныхъ слѣдахъ. Единственнымъ средствомъ передать такія подробности для будущихъ работниковъ на нивѣ изученія и освѣщенія исторіи тѣхъ или иныхъ общественныхъ теченій является занесеніе близкими участниками въ извѣстныхъ фактахъ на страницы, если не печатнаго слова, то хоть своихъ рукописныхъ замѣтокъ, всего болѣе характернаго въ этихъ фактахъ, и

---

[1]) Бодянський жив з сестрою („К. Ст.", 1897, XI, 243).

[2]) З кінця грудня 1848 р. до кінця січня 1849 р. збереглося 10 досить обширних листів О. М. з Петербургу.

[3]) Цей текст зберігається в Рукописному відділі Всенародньої Бібліотеки України при ВУАН, І, № 679.

притомъ такого, что въ свое время не могло попасть ни въ архивные документы, ни въ печать. Къ сожалѣнію, цѣлый рядъ такихъ фактовъ изъ исторіи украинскаго вопроса не остался въ замѣткахъ и воспоминаніяхъ людей, причастныхъ къ нимъ, и будущему историку, да пожалуй и теперешнему, трудно будетъ освѣтить полнымъ свѣтомъ хотя-бы такую страничку, какъ существованіе втеченіе двухъ лѣтъ (1861 и 1862 гг.) украинскаго журнала „Основа". Историкъ можетъ, конечно, дать оцѣнку этому журналу, зная его содержаніе, можетъ опредѣлить его значеніе, учитывая общую культурную обстановку того періода, но онъ нигдѣ не найдетъ подробностей возникновенія самаго журнала, характера организаціонной работы въ немъ, условій, такъ сказать, внутренней жизни редакціоннаго кружка, а вѣдь все это только и можетъ объяснить причины быстраго прекращенія журнала. А между тѣмъ лично мнѣ пришлось обращаться къ цѣлому ряду лицъ старшаго поколѣнія, участіе которыхъ въ „Основѣ" было мнѣ извѣстно, съ просьбой дать свои замѣтки и воспоминанія объ этомъ періодѣ, но, къ сожалѣнію, получались мною или обѣщанія, въ концѣ концовъ не исполненныя, или отвѣты, что было въ то время много такихъ интимныхъ сторонъ въ жизни кружка „Основцевъ", о которыхъ нельзя разсказывать. И вотъ, одинъ за другимъ сошли въ могилу всѣ дѣятели „Основы", почти ничего не оставивъ намъ для болѣе близкаго знакомства съ этой интересной страничкой въ исторіи украинскаго движенія; почти нѣтъ уже въ живыхъ и тѣхъ изъ тогдашней молодежи, которые хотя не были органически связаны съ редакціей, но все же довольно близко стояли къ этому дѣлу [1]). Однимъ словомъ, нужно съ грустью признать, что эта страница осталась навсегда съ большими пропусками и пробѣлами, вслѣдствіе чего для изслѣдователей остается только широкое поле болѣе или менѣе правдоподобныхъ догадокъ.

Въ № 2-мъ „Украинской Жизни" [2]), въ библіографической замѣткѣ С. Ефремова по поводу изданнаго Полтавской ученой архивной комиссіей указателя къ журналу „Кіевская Старина" выражено пожеланіе, чтобы лица, стоявшія близко къ этому журналу, освѣтили тѣ стороны въ его жизни, которыя сопровождали, такъ сказать, оффиціальное его бытіе, но протекали отдѣльнымъ, параллельнымъ, ручьемъ и, конечно, сильно вліяли на все то, что выходило уже въ окончательной формѣ изъ-подъ печатнаго станка. Какъ одинъ изъ долголѣтнихъ работниковъ и близко стоявшихъ къ дѣлу веденія журнала „Кіевская Старина", я считаю себя обязаннымъ занести на эти страницы все то, что мнѣ представляется характернымъ въ жизни этого журнала, напередъ оговариваюсь, что не все могла сохранить мнѣ память, а въ свое время, я не имѣлъ ни досуга, ни предусмотрительности, чтобы вести хоть краткія записки.

Какъ и при какихъ условіяхъ возникла мысль издавать въ Кіевѣ журналъ „Кіевская Старина", я въ подробностяхъ не знаю, такъ какъ знакомство мое съ первымъ издателемъ-редакторомъ Ѳеофаномъ Гавриловичемъ Лебединцевымъ было въ то время только мимолетное [3]). Объ этомъ немного свѣденій сообщено въ печати, въ той-же „Кіевской Старинѣ" . . . . . .

Съ несомнѣнностью можно только сказать, что первые шаги въ издательствѣ журнала были сдѣланы не методомъ кружковымъ, а болѣе единоличнымъ. Не подлежитъ также сомнѣнію, что главнымъ иниці-

---

[1]) Ці слова писано 13 років назад. *І. Ж.*
[2]) Журнал, що видавався в Москві рос мовою в 1912—1917 рр. *І. Ж.*
[3]) Крапки повсюди визначають промежини в самому тексті рукопису В. П. Науменка.

аторомъ издательства былъ братъ Ѳ. Г. Лебединцева, кафедральный протоіерей Софійскаго Собора Петръ Гавриловичъ, человѣкъ достаточно искушенный опытомъ въ дѣлѣ изданія и редактированія „Кіевскихъ Епархіальныхъ Вѣдомостей“ [1]), а также большой знатокъ исторіи Кіева и его древностей, особенно церковныхъ. Но издавать Епархіальныя Вѣдомости, не неся никакого матеріальнаго риска—одно дѣло, а начинать издательство частное, каковымъ должна была явиться „Кіевская Старина“—это вопросъ сложный, тѣмъ болѣе, что хотя перспективы на какую-нибудь казенную субсидію и были . . . . . но шансы на осуществленіе сихъ перспективъ нельзя было считать вѣрными. Надо имѣть въ виду, что Ѳ. Г. Лебединцевъ, выслужившій усиленную пенсію по должности управляющаго дирекціей училищъ въ Царствѣ Польскомъ, никакъ не могъ удѣлять изъ своихъ скромныхъ средствъ какія-нибудь суммы на издательство, скорѣе можно думать, что онъ разсчитывалъ при помощи изданія журнала усилить свои личные доходы, а потому издательство это началось при двухъ перспективахъ: во 1-хъ, можно было надѣяться, что историческій журналъ на Украинѣ, особенно въ Кіевѣ, возбудитъ интересъ и приобрѣтетъ себѣ достаточное количество подписчиковъ, а во 2-хъ, было несомнѣнное обѣщаніе со стороны кое-кого изъ магнатовъ, въ случаѣ неудачи предпріятія, поддержать его матеріально. Что касается подписчиковъ, то, дѣйствительно, первый годъ оправдалъ ожиданія, такъ какъ въ 1882 году журналъ разошелся, кажется, въ количествѣ 900 или 1000 экземпляровъ, что, какъ извѣстно, окупить изданія, правильно поставленнаго, съ уплатой гонорара сотрудникамъ, никакъ не можетъ, а потому пришлось Ѳ. Г. Лебединцеву прежде всего сдѣлать экономію на этой статьѣ и пользоваться трудами лицъ, идейно сочувствовавшихъ самому дѣлу, хотя это и повлекло за собой случайный характеръ сотрудниковъ, большею частью удѣлявшихъ журналу то, что оказывалось ими написаннымъ не ad hoc, а въ видѣ результата ими самими намѣченныхъ для себя работъ. Правда, такіе работники, какъ В. Б. Антоновичъ, О. И. Левицкій, В. П. Горленко, П. Г. Лебединцевъ и нѣкоторые другіе, много потрудились для журнала не ради заработка въ немъ, а исключительно изъ желанія поддержать полезное и симпатичное имъ изданіе. Нельзя умолчать и о томъ, что самъ Ѳ. Г. Лебединцевъ много помѣщалъ своихъ личныхъ статей и особенно замѣтокъ, никогда не подписывая ихъ своей фамиліей. Если не ошибаемся, авторы съ фамиліями и иниціалами [2]). . . . . .

...Это все одинъ и тотъ же Ѳеофанъ Гавриловичъ. Иногда въ бесѣдѣ по поводу изданія Ѳеоф. Гав-чъ, со свойственнымъ ему юморомъ и хитрой улыбкой говаривалъ: „А какого я сотрудника пріобрѣлъ! (называлась одна изъ этихъ фамилій). Да и плачу же я ему хорошо за его статьи!“ Но говорилось это не для отвода глазъ другому сотруднику, а съ такой прозрачностью юмора, что каждый сейчасъ же догадывался, въ чемъ дѣло.

Во всякомъ случаѣ первый годъ издательства можно было назвать вполнѣ удачнымъ, такъ какъ пріобрѣсти сразу 1000 подписчиковъ для журнала, имѣющаго спеціальный характеръ, это была блистательная побѣда. Правда, эта побѣда нѣсколько умалялась однимъ побочнымъ

---

[1]) І сам Ф. Г. Л. редагував в 1860—1863 рр. київське-ж-таки видання „Руководство для сельскихъ пастырей“. *І. Ж.*

[2]) Таких ініціялів та псевдонімів Ф. Г. Лебединцева в „Київськ. Старині“ було чимало (не усі вони і з'ясовані): К. Цибульскій, Лобода. Кулюмбашъ, Фратеркулусъ, Холмскій старожилъ, Холмскій братчикъ, Б. Д-ръ, Іер. Ѳ. Л-въ, Т. Шнейдеръ та инші. Див. „Кіев. Стар.“, 1888-го р. № 5, с. 66. *І. Ж.*

обстоятельствомъ, которое сильно понижало качественную цѣнность этой тысячи подписчиковъ. Дѣло въ томъ, что мнѣ лично пришлось нѣсколько разъ быть свидѣтелемъ такой сцены. Сижу я у П. Г. Лебединцева, кафедральнаго протоіерея (онъ-же и предсѣдатель Кіевской Консисторіи). Входитъ по дѣлу сельскій батюшка, конечно заинтересованный въ благословеніи такой особы, какъ Петръ Гавр. Среди бесѣды батюшка, будто вскользь, сообщилъ: „а я только что былъ у почтеннаго брата вашего,—заходилъ подписаться на „Кіевскую Старину". Не имѣю я въ виду этой справкой никакой тѣни набрасывать на почтенную личность о. Петра, но психологія людская слишкомъ ужъ прозрачно сказывалась въ этихъ подписчикахъ sui generis. А между тѣмъ фактъ былъ налицо: такой случайный подписчикъ не составляетъ прочнаго фундамента для журнала, и съ слѣдующаго 1883 года количество подписчиковъ не только не увеличилось, но постепенно стало понижаться.

Матеріальная поддержка крупныхъ магнатовъ оказалась тоже несущественной. Намъ извѣстенъ фактъ со словъ самого Феофана Гавриловича, что для начала изданія „Кіевской Старины" имъ было взято у Г. П. Галагана, кажется, 3000 рублей, которые погашались частями въ теченіе нѣсколькихъ лѣтъ. Не помню, въ которомъ именно году мы встрѣтились съ Ѳ. Г. Лебединцевымъ въ одномъ изъ банковъ, и онъ мнѣ сказалъ: „вотъ вношу послѣднюю часть моего долга Галагану".

Единоличное веденіе дѣла, при условіи случайныхъ и въ большинствѣ случаевъ безплатныхъ сотрудниковъ (насколько знаю, Н. И. Костомаровъ и Н. С. Лѣсковъ получали за свои статьи гонораръ,—но, конечно, это была оплата крупныхъ именъ),—не могло привлечь къ журналу систематическихъ журнальныхъ работниковъ, которые отдались бы всей душей этому дѣлу, если не изъ матеріальныхъ разсчетовъ, то по мотивамъ кружкового участія въ предпріятіи. Въ теченіе всѣхъ 7 лѣтъ издательства „Кіевской Старины" Ѳ. Г. Лебединцевымъ не было ни постояннаго редакціоннаго комитета, ни редакціонныхъ совѣщаній; все ограничивалось тѣмъ, что разъ въ годъ (обыкновенно въ декабрѣ) Ѳ. Г. приглашалъ всѣхъ болѣе прочныхъ сотрудниковъ, жившихъ въ Кіевѣ, къ себѣ на чашку чаю, и нѣсколько часовъ проходило совсѣмъ не въ бесѣдахъ о томъ, какъ-бы лучше повести изданіе, а въ мастерскихъ разсказахъ самаго Ѳеоф. Гавр-ча о разныхъ случаяхъ изъ жизни его личной или кого нибудь изъ общеизвѣстныхъ особъ [1]).

Кромѣ того, единоличное редакторство очень часто принимало у Ѳ. Г. Лебединцева не совсѣмъ удобный характеръ: получивъ отъ кого либо изъ сотрудниковъ статью, Ѳеоф. Гавр., не будучи лично согласенъ съ какими нибудь положеніями въ ней, позволялъ себѣ, не спросивъ согласія автора, передѣлывать эти мѣста по своему, иногда до полнаго противорѣчія съ мнѣніемъ автора. Не забуду одного случая, когда рецензентъ К. въ одной изъ критическихъ замѣтокъ своихъ, что называется „раздѣлалъ подъ орѣхъ" автора книги. Въ ожиданіи выхода очередного номера, въ которомъ должна была появиться эта замѣтка. К. знакомымъ своимъ разсказывалъ, что вотъ увидите, молъ, какъ отъ меня достанется такому-то. И вдругъ,—о ужасъ! получается этотъ номеръ. и К. не узнаетъ своей замѣтки: вмѣсто разноса—похвала, а канва отъ замѣтки осталась та же.

[1]) Приводимо текст такого заклику Лебединцева до П. Іг. Житецького з 1-го грудня 1884 року: „По случаю окончанія 3-го года изданія „Кіевской Старины", покорнѣйше прошу Васъ, многоуважаемый Павелъ Игнатьевичъ, пожаловать ко мнѣ завтра, 2-го декабря, вечеромъ для того, чтобы въ единомысльной компаніи трудящихся въ семъ дѣлѣ окинуть однимъ окомъ прошедшее, а другимъ—прозрѣть въ будущее". *І. Ж.*

Нѣчто подобное разскажу и о себѣ самомъ. Въ 1883 году рѣшилъ я подвести итогъ продукціи украинскаго слова за минувшій годъ, продукціи, кстати сказать, крайне бѣдной, едва-едва начавшей оживать послѣ мороза 1876 года. Многіе изъ знакомыхъ мнѣ лично украинскихъ авторовъ знали объ этомъ моемъ намѣреніи и очень интересовались появленіемъ въ журналѣ моихъ замѣтокъ. Планъ мой былъ составленъ въ разсчетѣ на помѣщеніе статьи подъ заглавіемъ „Малорусскія изданія 1882 года“ въ трехъ книгахъ „Кіевской Старины“. Появляется первая часть (№ 6) въ такомъ видѣ, что я не вездѣ узнавалъ свою статью, т. к. редакторъ въ предисловіи вставилъ нѣсколько такихъ мыслей, которыя шли въ разрѣзъ съ моими убѣжденіями; но такъ какъ статья не была мною подписана, то отвѣтственности за нее я на себѣ не несъ. Бѣда была въ томъ, что на меня пообижались авторы, которые знали, что статья принадлежитъ мнѣ и о которыхъ въ печатномъ видѣ рецензіи оказался неодобрительный отзывъ, тогда-какъ у меня въ рукописи было обратное; особенно рѣзко были измѣнены мои отзывы о „Байкахъ“ М. Старицкаго: гдѣ у меня былъ плюсъ, тамъ оказался минусъ. Такъ-какъ я сразу далъ въ редакцію двѣ части своей статьи, то въ № 11 была напечатана и вторая часть; что же касается третьей части, то я послѣ происшедшаго инцидента съ первой частью, отказался оканчивать статью [1]).

Все это привело къ тому, что Ѳ. Г. Лебединцевъ не имѣлъ почти ничего въ запасахъ редакціоннаго портфеля и для каждой слѣдующей книжки долженъ былъ ѣздить отъ одного сотрудника къ другому, выпрашивая хоть что-нибудь изъ имѣющагося въ запасѣ, или присутствуя въ засѣданіяхъ Историческаго Общества Нестора Лѣтописца, тутъ-же улавливалъ прочитанный кѣмъ-нибудь рефератъ. Не диво, что уже въ 1886 году, видя упадокъ подписки и вѣроятные дефициты, Ѳ. Г. Лебединцевъ началъ поговаривать о закрытіи журнала. Но 1886-й годъ онъ довелъ до конца и началъ 1887 годъ, въ срединѣ котораго онъ окончательно рѣшилъ ликвидировать свое дѣло. Да и трудно было не ликвидировать его, когда скудость матеріаловъ дошла до того, что пришлось въ послѣднихъ книжкахъ... перепечатывать статьи (з инших виданнів)...

На цьому уриваються спомини В. П. Науменка про „Київську Старину“ за часи редагування Ф. Г. Лебединцева. Що до скрутного стану, в якому перебувало видання журналу в 1886—1887 роках, то про це свідчить один характерний епізод; про нього ми подамо зараз докладні документовані факти.

П. Іг. Житецький, знайомий всіх трьох братів Лебединцева—Феофана, Петра і Данила, петербурзького приятеля Костомарова,—чимало допомагав в справі дозволу і на перших кроках видання „Київської Старини“ (1881—1883), а потім був одним з найближчих співчуваючих журналу співробітників в Київі. Друкував він в „Київ. Стар.“ небагато через те, що був обтяжений службовими для заробітку обов'язками, а весь вільний час присвячував в 1884—1887 роках своїй науковій монографії „Очеркъ литературной исторіи малорусскаго нарѣчія в XVII в.“ [2]) і ніколи не любив до скінчення усієї моногорафії друкувати частини з неї, яко окремі статті. Припало так, що П. Житецький в 1886 році не дав ні одної своєї сторінки для друкування в „Київ. Стар.“. Ф. Лебединцев,

[1]) Непідписані статті Науменка—Лебединцевъ „Малорусскія изданія 1882 г.“ надруков. в „Київ. Стар.“ 1883 р. № 6, с. 353—366, № 11, с. 484—493. *І. Ж.*

[2]) Надруков. в „Київ Стар.“, 1888 р. № 1—6, 8—9, 12.

скорочуючи число даремних примірників, поклав на 1887 рік не посилати журналу і Житецькому. Важко сказати, з чиєї ініціятиви і яким чином редакційний розносець Баранцев, поздоровляючи по звичаю співробітника з новим роком, повідав Житецькому про вирішення редактора. Надто це образило П. Г-ча, і він обурений запропонував передати грошима передплату за журнал, гадаючи зовсім відокремитись від „Київської Старини". Довідавшись про це, Ф. Г-ч написав 3-го січня 1887 р. Житецькому такого листа:

„Многоуважаемый Павелъ Игнатьевичъ! Разнощикъ Баранцевъ заходилъ къ Вамъ по собственному вдохновенію и вѣщалъ Вамъ отъ собственнаго чрева, не имѣя ни отъ меня, ни отъ сына моего не только прямого въ столь нелѣпомъ смыслѣ порученія, но даже какого либо намека на что либо подобное.

На самомъ дѣлѣ было такъ.—Въ виду убійственной подписки сокративъ уже въ четвертый разъ число печатаемыхъ экземпляровъ, я естественно долженъ былъ сократить и число безплатныхъ получателей, и если въ число сихъ включилъ и Васъ, то сдѣлалъ это съ болью въ сердцѣ въ виду того, что въ теченіе пяти лѣтъ не получилъ отъ Васъ ни одной писаной строчки, кромѣ рѣчи, не для „Старины" писанной и въ свое время оплоченной [1]). Рѣшился я на это не относительно только Васъ, и ужъ конечно, не съ цѣлью понудительною, а въ силу естественнаго порядка, мною всего менѣе практиковавшагося доселѣ.

Предложеніе съ вашей стороны подписной платы могло бы только подорвать ту духовную связь, какая существовала между нами, и которою я всегда дорожилъ. Не того я хотѣлъ, не того я ждалъ пять лѣтъ. Конечно, Ваши 36 уроковъ давно отняли у меня надежду воспользоваться для изданія Вашимъ капитальнымъ, постепенно изготовляемымъ трудомъ; но и въ мелкихъ вещицахъ (рецензіяхъ, замѣткахъ) у меня не меньшая нужда, и если бы у Васъ было дѣйствительное желаніе поддержать изданіе, то для нихъ всегда нашелся бы часъ другой въ зимнія и лѣтнія каникулы, за пять лѣтъ дающія около году. Если же въ теченіе столь долгаго срока Вы не удѣлили изданію и нѣсколькихъ часовъ, не дали ему (конечно, за плату) и нѣсколькихъ строкъ, то я не вижу вины въ себѣ, прекративъ посылку Вамъ журнала. Я сдѣлалъ то, что дѣлаютъ всѣ другія редакціи; но, повторяю, сдѣлалъ съ болью въ сердцѣ.

Тяжело сознавать свое одиночество въ дѣлѣ столь сложномъ и трудномъ, тяжело видѣть изданіе погибающимъ при всеобщемъ почти равнодушіи, всей вины котораго не могу взять на себя. Такъ ли, иначе ли, но то—фактъ, что „ближніи и искренніи мои далече отъ мене сташа..." Я далъ было зарокъ продолжать изданіе, зарокъ столь же искренній, какъ зарокъ пьяницы или игрока... Вышло иначе,—надолго ли, Богъ вѣсть.

Съ радостью возобновилъ бы я посылку Вамъ изданія, если бы Вы увѣрили меня въ томъ, что я ошибаюсь, конечно, относительно лишь Васъ. Понятно, что вѣра безъ дѣлъ мертва есть.—Во всякомъ случаѣ, прошу вѣрить моему искреннему къ Вамъ уваженію и преданности. Ѳ. Лебединцевъ".

П. Іг. Житецький черезъ два дні, 5-го січня 1887 р., відповів Лебединцеву листом [2]):

---

[1]) „Старинныя воззрѣнія русскихъ людей на русскомъ языкѣ" (Рѣчь на актѣ Колегіи П. Г. 1882 г.) була надрук. в „Кіевск Стар." 1882 р. № 11.

[2]) Цей лист знаходиться в Рукописному відділі Всенародньої Б-ки України при ВУАН, III, № 3793.

„Многоуважаемый Ѳеофанъ Гавриловичъ! Оставляя въ сторонѣ всякія „ляментаціи и суплики", которыми наполнено Ваше письмо, считаю своимъ долгомъ исправить нѣкоторыя фактическія подробности, которыя послужили основаніемъ для этихъ „ляментацій и супликъ".

1) Вы пишете, что кромѣ рѣчи, не для „Старины" писанной, въ теченіе пяти лѣтъ Вы отъ меня ни одной строчки не получили. Позвольте напомнить Вамъ о предисловіи къ статьѣ Г. П. Галагана, объемъ которой не меньше печатнаго листа [1]).

2) Вы сомнѣватесь въ „дѣйствительности" желанія моего поддерживать Ваше изданіе на томъ основаніи, что я въ теченіе пяти лѣтъ не предложилъ Вамъ „ни одной мелкой вещицы, какой нибудь рецензіи, замѣтки и т. п.". И здѣсь Вамъ память измѣнила. Вы забыли, что года два тому назадъ я предложилъ Вамъ напечатать пѣсни, записанныя мною отъ сельскаго народнаго поэта съ моимъ предисловіемъ. Вы отвергли мое предложеніе въ виду такого рода соображеній, которыя ничего общаго съ наукой не имѣютъ.

3) Вы утверждаете, что за пять лѣтъ я не удѣлилъ „и нѣсколькихъ часовъ". Этого я уже совсѣмъ не понимаю и, во всякомъ случаѣ, не могу найти объясненія Вашихъ словъ въ простой забывчивости. Дѣйствительно, консультаціи съ Вами по поводу Вашего изданія тяжелыя въ тѣ часы, которые угодно было Вамъ выбирать, прекратились въ послѣднее время, но они никогда не прекращались [2]), даже въ послѣдній—пятый годъ существованія „Кіев. Старины". Дѣло, однако же, не въ однихъ только консультаціяхъ, а въ фактическомъ участіи моемъ въ трудахъ редакціи. Такъ, въ январѣ мѣсяцѣ прошлаго года я прочелъ большую статью какого то одессита о думахъ и снабдилъ ее многочисленными примѣчаніями; въ маѣ мѣсяцѣ прочелъ двѣ статьи—одну изъ Харькова о простонародныхъ повѣрьяхъ, кое что выбросилъ изъ этой статьи по своему разумѣнію, кое-что переставилъ, другую—о малорусскихъ балладахъ и далъ о ней соотвѣтствующій отзывъ. Не скажу, чтобы все это могло соотвѣтствовать тому разсчету моего свободнаго времени, которое Вы обязательно предложили мнѣ въ Вашемъ письмѣ, но смѣю думать, что выраженіе Ваше, будто бы я не удѣлилъ изданію Вашему „ни одного часа", есть простая несправедливость. Могу Васъ увѣрить, что три названныхъ мною работы отняли у меня не менѣе 15 часовъ времени. Если даже оплачивать это время заработкомъ извощика, то годовая стоимость „Кіевской Старины" и въ этомъ случаѣ не будетъ превышать цѣнности моего труда.

Воздержусь отъ дальнѣйшихъ объясненій въ томъ неудобномъ тонѣ, которымъ проникнуто Ваше письмо, ибо думаю, что въ наши лѣта (мнѣ тоже недавно исполнилось 50 лѣтъ) намъ, старымъ педагогамъ, не подобаетъ прибѣгать къ такого рода „непонудительнымъ" мѣрамъ, которыя Вы желаете примѣнить ко мнѣ, и которыя, какъ сами знаете, обыкновенно примѣняются „съ болью сердца" къ недорослямъ.

Во всякомъ случаѣ, я буду радъ, если въ письмѣ моемъ найдете Вы фактическое разъясненіе того печальнаго для Васъ обстоятельства, что „ближніе и искренніе Ваши далече отъ Васъ сташа". Примите увѣреніе въ совершенномъ почтеніи Вашего покорнаго слуги П. Житецкаго".

А з весни того-ж 1887-го року старий приятель і товариш П. Житецького, заможний землевласник Чернігівщини О. С. Лашкевич, почав обмірковувати з тим-же Житецьким і иншими київськими приятелями справу

[1]) Надрук. в „Київськ. Стар.", 1882 р., № 10.

[2]) Значиться—в инші, зручніші години, а не в 4—6 г., коли мав звичай одвідувати своїх співробітників Л-в. *І. Ж.*

набуття у Лебединцева видання журналу, і в-осени ця справа майже була вирішена позитивно. Феоф. Г-ч поклопотався перед владою і мав одержати з 1888 р. посаду службовця „Мин. Внутр. Дѣлъ“ „особливих доручennів“ при київ. ген.-губернаторі Дрентельні.

До того-ж таки часу (1886—1887 рр.) належать прибережені серед паперів Житецького українські вірші Ф. Г. Лебединцева—пародія за словами народньої пісні: „У сусіда хата біла, у сусіда жінка мила...“ Подаємо ці вірші за текстом автора, що написаний власноручно:

У сусіда книжка мила,
У сусіда вона біла,
А у мене ни бумаги
Ни в сотрудників уваги.
Кажу я имъ, щобъ хутенько
Написали чепурненько;
Вони ж слухати не хочуть,
Як жиди ті все гергочуть.
Кажуть: дай нам гонорару,
Щобъ робота не пропала;
Мені ж нічимъ ихъ живити
Гонораръ имъ заплатити.
За сусідомъ всі журнали
За сусідомъ всі газети;
Противъ мене засычали
„Страна“ навіть изъ „Зарею“ [1]).
У сусіда и пидписка,
У сусіда грошей миска,
Въ мене ж нічого вже й істи,
Бо підписчиківъ щось двісти.
Чи я жъ таки не учився,
Чи я жъ таки не трудився,
А чи ж мене мало били
Тай писати не навчили?
Не поможе бабі и кадило.
Коли бабу вже сказило;
А багатий, як не пише,
Ему чортъ дітей колише.

Подав *Іл. Житецький.*

Про мало знаного.

Микола Васильович Ковалевський... Мало або й зовсім нічого не говорить це ім'я сучасному Українцеві. Знаю це з досвіду, бо не раз бувало, що люди, ніби то й добре свідомі українського руху, на питання про Ковалевського відповідали, що вони про нього не знають, а тимчасом він заробив того, щоб нащадки його не забували і шанували його пам'ять. Моя мета—нагадати сучасникам про цю цікаву людину з нашого минулого.

Частину відомостей про нього подаю тут за людьми з друкованих споминів про нього, частина—мої спогади, бо мені разів зо два чи зо три довелось бачитися з ним у Чернігові [2]).

Народився Ковалевський року 1841 в сем'ї старосвітських невеликих поміщиків на Полтавщині недалеко від Гадячого. Учився спершу в сільському пансіоні Німців Блюмелів, потім у полтавській гімназії одночасно з М. П. Старицьким. Скінчив гімназію р. 1860 і перейшов до київського університету на філологічний факультет.

Його університетський товариш, добре знаний потім педагог, Олексій Андрієвський, згадує, що вже й підчас перебування в університеті Ковалевський був напрямку поступового і був і в ті часи типовим пропагандистом. Метою його пропаганди було—збуджувати національну й громадянську свідомість серед змосковлених Українців та дбати про освіту

[1]) „Страна“—тогочасна Петерб. газета, „Заря“—Київська.

[2]) Ширші відомості про Ковалевського можна знайти в його власних споминах (М. Ковалевський. Зі споминів засланого без суду. Л. Н. Вістник 1901, XI, 52—68, XII, 128—149), у статті Ів. Франка (Микола Васильович Ковалевський. Кілька споминів і листів на пам'ять десятиліття його смерти. ЛНВ. 1908 р. кн. I, стор. 124—138, стаття вельми цікава), у споминах Олени Пчілки (Рідний Край, 1907 р. ч. 7) і в споминах його доброго знайомого, старого громадянина (Маг-ін. Микола Васильович Ковалевський. Л. Н. Вістник, 1909 р., II. 371—379, III, 537—547).

й добробут народу українського. Після визволення крепаків була в Київі недільна школа, де працював М. Драгоманов. Там-же працював і Ковалевський. Він і Драгоманов були земляки-гадячани і багато в чому були однодумцями ще і в ті часи. В школі недільній намагалися тоді вчити по-українському. Та недільні школи проіснували недовго, їх було покасовано.

Скінчивши Ковалевський університета, вступив на „Высшіе Педагогическіе Курсы“ в Петербурзі при „Главномъ Военно-Учебномъ Управленіи“. Скінчивши їх, приїхав до Київа.

У Київі він став учителювати в кадетському корпусі вкупі з Павлом Гнатовичем Житецьким, В. Л. Беренштамом, Ю. Ю. Цвітковським. Всі вони належали до київської Старої Укр. Громади. Викладити він мусів тільки історію Росії, але поширив свою працю й викладав історію України та знайомив учнів з своїми революційними ідеями. Начальником корпусу був тоді розумний та чесний педагог, генерал Юшенов. Сам він може й нічого не мав проти такого напрямку молодого талановитого педагога Ковалевського, та побоявся Петербургу і через те перевів Ковалевського з історії на російську словесність: так, мовляв, безпечніше буде. Та не помоглося, бо Ковалевський завсіди і всюди був той самий палкий революціонер та пропагандист. То й словесности російської не довго він навчав своїх учнів. Року 1877-го він був уже в Одесі. Учителювати в школах було вже йому не вільно і жив він з приватних лекцій. Пропаганди він не кинув і ширив свої революційні думки, де тільки була хоч будь-яка змога. Він казав: „Кожну ідею треба ставити в увесь її зріст, а боротьбу з ворогами треба вести заразом по всій лінії“. Як казав, так і робив. Належав він до одеської української Громади, в якій громадянами були такі визначні люди, як Л. Смоленський та О. Андрієвський, ще університетські товариші Ковалевського.

З подружнім життям якось не повелося йому. Одружився він з М. Воронцовою, сестрою відомого російського публіциста-економіста, що підписувався В. В. Належала вона до гурту російських терористів. Ковалевські розійшлися, і єдина їх дочка, Галя жила в батька.

Року 1879 та 1880-го після підкопів у банках та після замаху на Олександра II новоросійський генерал-губернатор Тотлебен з відомими Панютіним та Стрельниковим страшно лютували на півдні України: трусам та арештам не було краю. Суджено мало кого, а здебільшого справи вирішувано було без суду, порядком адміністративним. Арештовано було тоді й Ковалевського, Мальованого, Андрієвського, Борисова і без суду заслано в східній Сибір. Ковалевського заслано в Мінусинськ. Свою подорож туди і життя там він коротко описав у своїх споминах, що звуться: „Зі споминів засланого без суду“ [1]).

Ось початок тих споминів: „Одеса. Червень 1879 р. Година після півночі. Стук у двері перебиває мені сон. Не тяжко догадатись, що віщують сі пізні відвідини. Вже скілька тижнів у місті відбуваються арешти в невиданому досі розмірі: основно перечищують громаду. Певне—подумав я—уважали за потрібне, в інтересі державної дезінфекції, взяти й мою особу з обороту, я не помилився. Поліцейський урядник невисокого чина в супроводі 10—20 москалів увійшов у мою домівку і заявив мені, що я арештований з наказу новоросійського генерал-губернатора Тотлебена.

Звістка ся не зробила на мене пригнітаючого враження, скоріш навіть тішила мене. Се не фраза! Бувають такі обставини, коли невимовно тяжко і сором жити на волі. Я переживав власне тепер такий душевний настрій“ (стор. 52). І далі: „Такі почування, бентежачи мою хвору душу,

---

[1]) Л. Н. Вістник, 1901, XI, 52—68, XII, 128—149.

примусили мене навіть радісно прийняти звістку про мій арешт і тим не мало здивувати поліцейського урядника.

Почався трус. Обнишпорили домівку по всіх усюдах і забрали й контрибуцію: збірки фотографій та педагогичных і газетних чернеток, що не дали потім для переможця ніякої приключки для розмов зо мною з поводу захопленого і на все пропащого для мене матеріялу.

— Великі влови відбулись сеї ночі,—відзиваюсь я до поліцейського урядника вже по дорозі до тюремного замку.

— Та певне осетрів наловили чимало,—була відповідь.

— І всіх їх умістять у тому закладі для виховання?—знов питаю я, показуючи в напрямі тюремного замку.

— Ну вже-ж. Усі там стрінетесь" (стор. 53).

І справді, Ковалевський стрів дуже багатьох.

„Арешти зроблено в такому великому розмірі, поведено так без розбору, з таким нехтуванням недосяжности (себ-то незайманости, *М. Г.*) особи, що життя стратило вже серіозний інтерес і, замісць паніки, арешти робили на більшість потерпівших тілько враження дикої фарси. І я не міг не піддатись загальному веселому настроєві. Того почуття ніяковости перед арештованими, що так мучило мене раніще, тепер не могло вже бути, коли і я прийняв на себе не меншу частину відповідальности, а бридота тодішнього погрому будила і в мене іроничні відносини до кари, яка нас чекала" (стор. 54).

А кара була не мала. Важка подорож, з невимовно огидними „етапами"; плямистий тиф, що не поминув і Ковалевського, в дорозі; потім важке життя в засланні. Добре, що хоч недовгий час довелося там гибіти.

У Сибіру Ковалевський познайомився з Американцем Кенаном, що написав книгу: „Сибирь и ссылка". Ковалевський багато відомостів подав йому про життя засланців у Сибіру [1]).

В журналі „Былое" розповідалося про одного візника десь на Дону, що підчас революції 1905-го року звертав на себе увагу своїми революційними розмовами та розумінням революційного і національного руху. Виявилося, що він, засланий на Сибір за злочин не політичний, ішов в одній валці з Ковалевським, розмовляв і з ним і наслідком розмов було те, що він став революціонером на ґрунті національному. Як він повертався з заслання додому, то Ковалевський дав йому сто карбованців, щоб він став візником і ширив революційні ідеї; а що він був Українець, то мусів дбати і про відродження рідного краю та народу.

Таких учнів Ковалевського було напевно чимало.

Вернувся Ковалевський з Сибіру р. 1882-го. Йому заборонено було жити в столицях, про вчителювання або про яку урядову посаду шкода було й думати. Оселився він у Київі і знову почав заробляти приватними лекціями. Грошей треба було чимало, бо треба було не тільки на прожиток йому з дочкою, а ще й на громадські справи. Прийшов час, коли опріче цього заробітку не було нічого, бо свою батьківщину Ковалевський віддав своїм крепакам, визволивши їх з крепацтва ще поперед маніфесту. По сестрі своїй бездітній одержав він більше як сто десятин землі та двічі її заставляв, а потім таки й продав, і гроші пішли здебільшого на справи громадські українські.

Ковалевський був „драгоманівець". З Драгомановим він приятелював ще замолоду, ще в студентські часи. Зостався він йому приятелем і тоді, коли Драгоманов жив за кордоном і коли Стара Київська Громада з ним розійшлася. Повернувшися Ковалевський з Сибіру, знову пристав

[1]) Цю книгу в українському перекладі Ковалевський видав потім своїм коштом.

був до Старої Громади, але довідавшися про відносини Громади до Драгоманова, вийшов з неї, але зносини з громадянами він не з усіма порвав. Маг-ін в своїх споминах про Ковалевського так характеризує його відносини до поодиноких людей і до гуртків: „Вони (відносини) витікали і складалися завжди в залежності від одповіди на поставлене заздалегідь самому собі питання: чим можна покористуватися у сього чоловіка чи в сих людей за-для української взагалі та драгоманівської зокрема справи? І якщо одповідь давала хоч яку-небудь надію, то вже Ковалевський уживав усяких способів, щоб досягти мети—тоб-то прилаштувати людину, а то й увесь гурт до українського діла в бажанім напрямі“ [1]).

Як Стара Громада розійшлася з Драгомановим і перестала висилати йому умовлені гроші, то, живучи він тоді в Женеві, опинився у тяжкому становищі і яко діяч громадський, бо не мав змоги видавати свої видання і ширити свої думки, і особисто, бо не вистачало на прожиток з сем'єю, а надто, що його дружина довгий час слабувала.

Тоді Ковалевський поставив собі за мету допомагати Драгоманову і на видання, і особисто. На якийсь час вистачало грошей, як він спершу заставив, а потім і продав свій хутір. Але тим грошам прийшов край. Та Ковалевський не міг помиритися з тим фактом, що грошей нема, то й грошей Драгоманову не посилати. Ні, гроші мусіли бути! І от він став „здирцею“, як говорили про нього. Він усю Україну обложив „данню“ задля своєї мети і їздив тую дань збирати.

Не отак-то вже й багато було тих „данників“, та жили вони геть по всій Україні, то й доводилося Ковалевському їздити по всіх більших містах українських, а часом то й кудись убік звернути, бо десь там на хуторі пробував якийсь „данник“.

Тяжка то була праця. Маг-ін, що добре знав її, так пише про неї: „Ся сторона діяльности—збирання грошей—була за-для Ковалевського найнеприємнішою і не тільки через те, що сама по собі вона важка, що вона завжди відривала його від другої роботи та примушувала його, вже долітнього чоловіка, пектись або мерзти і в літнє пекло і в зимню заверюху, то по залізницях, то кіньми—иноді за сто і більше верст од залізниці—відшукуючи суголосних людей, а головне через усякі прикрі зустрічі, образливі відмови та ганебні брехні і т. и. Приятелі дивувалися, як то він може усе теє перемогти, на що Ковалевський бувало відповідає: „Поможіть-же, якщо ви щиро спочуваєте. А чи знаєте ви, як то жахливо иноді стає, коли дивишся на людину, як на „рублевую бумажку“; або як то приємно підходити до чоловіка і робити догади: „чи звучить у нього в кишені спроможність“ [2]).

І оту тяжку працю Ковалевський уперто робив, уперто відбував те, що сам собі загадав. І праця та давала йому велике моральне задоволення своїми наслідками. Без тієї праці Ковалевського не було-б і Драгоманова такого, якого маємо.

Розповідала мені Людмила Михайлівна Драгоманова, що великої дяки заробив Ковалевський і від України, і особисто від сем'ї Драгоманова. В Женеві дуже сутужно бувало Драгомановим з грішми. „Одного разу,—казала Людмила Михайлівна,—дійшлося до того, що не міг Михайло Петрович з дому вийти, бо так подерлися черевики, що вже й полатати не можна було, а нові купити не було за що. Аж тут приїздить Микола Васильович, привозить гроші. Уявіть собі, яка була радість! Або як віддавала дочку за Шишманова. Уже треба молоду в Болгарію виправляти.

---

[1]) Маг-ін. Микола Васильович Ковалевський. Л. Н. Вістник, 1909, III, 539.
[2]) Маг-ін. Микола Васильович Ковалевський, Л. Н. Вістник. 1909, III, 542—543.

а тут найпотрібнішого нема за що купити. Але з'явився наш добрий геній, Микола Васильович, і ми змогли виправити свою молоду. І багато-багато разів бував він нам добрим генієм".

Як переїхав Драгоманов у Болгарію професорувати в софійському університеті, то матеріяльний стан його так поліпшав, що вже допомоги від Ковалевського він особисто не потрібував, але на видання гроші були потрібні. У Львові почав виходити тижневик „Народ", орган галицької радикальної партії, потім місячник „Життя і Слово", виходили книжки Драгоманова—на все те потрібні були гроші, і Ковалевський їх постачав, їздючи по Україні і збираючи „дань". Він робив це і по смерті Драгоманова, бо всі ті видання були драгоманівського напрямку.

Я вперше побачила його в Чернігові. Тоді вже він жив у Київі самотний, бо дочка його одружилася з Дегенем і в Київі не жила. Був він тоді кремезний дід, лисий, з довгою сивою апостольською бородою. Гарне було в нього обличчя, надто вражало високе чоло й дивно молоді темні блискучі очі і їх гострий погляд. Він приїхав у Чернігів збирати щорічну дань.

Яка то була тяжка і прикра праця—збирати ті гроші! Не дурно серед громадянства тогочасного тільки один чоловік винявся, що присвятив своє життя на ту працю. Принаймні я другого не знаю, та мабуть і ніхто не знає.

От приїздить Микола Васильович у Чернігів.

— О, вже приїхав здирщик,—говорять „данники", які жартовливо, а які то й сердито.

Ох і тяжка-ж то була робота—видирати в людей тії гроші! І прозьбою і грозьбою видирав їх Микола Васильович. Говорити та впевняти йому доводилось мало не до кривавого поту. І він говорив, упевняв, прохав, страхав і таки досягав свого—гроші мусіли дати.

Дві його „данниці" жалілися, що мусіли позичити грошей, щоб заплатити „дань" Ковалевському.

— Знаєте, як він лякав нас, —казали панни: „Як не дасте грошей, то повішусь у вас на воротях".

Одного разу приїхав він не тільки по звичайну дань, а ще хотів, щоб чернігівська громада дала більшу суму на видання „Життя і Слова". Насамперед прийшов він до Грінченка розпитатися, чого можна сподіватися, бо в громаді великий вплив мав Шраг, а він у ті часи більше був прихильний до „Правди", ніж до „Життя і Слова". Сказав Ковалевський, що хотів-би одержати від громади дві сотні карбованців. Такі гроші громада могла дати, але треба було змогти їх узяти. Певне рахувати Грінченко міг тільки на Аркадія Верзилова, бо то був певний драгоманівець, а решту треба було переконати дати таку силу грошей.

Увечері пішли до Шрага, там мала зібратися громада. Ковалевський зостався у вітальні, громадяни радилися в кабінеті. Дебати були дуже жваві і тяглися дуже довго, а Ковалевський хотів того-ж вечора виїхати з Чернігова. От він ходить-ходить по вітальні, тоді підійде до дверей у кабінет, постукає. Відповідають, що ще не вирішили. І так не раз він стукав, поки нарешті відчинено перед ними двері і дано йому дві сотні карбованців. Задоволений поїхав старий з Чернігова.

Але-ж не тільки треба було назбирати грошей; ще треба було їх і доправити куди слід. Не дуже любив Ковалевський передавати гроші, волів одвозити сам, але йому, яко неблагонадійному, доводилося багато клопотатися, щоб здобути закордонний паспорт. І здобуваючи він паспорт, завсігди писав, що їде в Болгарію, бо так чомусь легше було здобути дозвіл на виїзд.

В-останнє приїздив Микола Васильович у Чернігів після доччиної смерти. Вона впала з поїзду і вбилася. Ми жили в дворі. Якось я глянула у вікно і побачила, що двором іде якийсь старий похилий дід у довгому кожусі. Я не пізнала, хто то, тільки вже відчинивши двері, побачила, що то Ковалевський. Тяжке горе враз зістаріло його, зігнуло, пригасило йому очі, притлумило його дзвінку мову. Але і під вагою тяжкого горя він не кидав своєї каторжної праці і їздив збирати гроші. Та вже недовго довелось йому це робити—бо вже недовго пожив.

Він приятелював з сем'єю Косачів: і з старими, і з молодими: Лесею Українкою та її сестрою, О. П. Кривенюковою. Р. 1897 у Косачів гостювали їх родички, дочки Драгоманова. Як вони виїздили з Київа, то Косачі поїхали на вокзал проводити їх; поїхав і Ковалевський. На вокзалі О. П. Кривенюкова помітила, що він недобре себе почуває. Як пішов поїзд, вона не хотіла пустити його самого додому, а хотіла провести його. Але він ні за що не згодився, бо ніколи не любив турбувати собою людей. Поїхав додому сам.

Коли через день пішли його одвідати, то побачили його вже неживого, і тіло його лагодилися везти в анатомічний театр. Мабуть він помер тієї-ж ночи, як приїхав з вокзалу, бо жінка, що услуговувала йому, застала його другого дня вже неживого.

Поховано його на Байковій горі. Р. 1909-го друзі його поставили на могилі надгробок. На надгробкові написано:

Слова його лились, текли
І в серце падали глибоко
І ніби тим огнем пекли
Холодні душі...

На могилі його розрісся бузок. Ніхто не одвідує самотної могили. Старі друзі покійного повмирали або повиїздили, або вже не мають сили одвідувати, а нове покоління може і не знає про нього. Та хоч-би й знало, то новому поколінню байдуже про старі могили.

Подала *М. Грінченкова.*

Із листування з акад. О. О. Шахматовим.

У мене збереглось 42 листи покійного петербурзького академика О. О. Шахматова (пом. 16 серпня 1920 р.). Не маючи змоги зараз надрукувати всі сі листи, подаю лише ту частину, яка має загальніший інтерес і не торкається моїх персональних з ним зносин та звязків.

Листування моє з небіжчиком почалось з 1912 р., коли я ще не був з ним персонально знайомий. Літом цього року я послав покійному О. О. відбитку однієї моєї статті з питань про початок христіянства на Русі; одержавши її, Шахматов 29 серпня 1912 р. написав мені першого листа, і з цього часу до осени 1917 р. у нас йшло систематичне листування на питання наукові і персональні, якому сприяли персональні зустрічі у Петербурзі. З осени 1917 р. листування, через незалежні від нас обох обставини, припинилося до весни 1920 р., коли я одержав від небіжчика два його останні листи. Тут я подаю уривки з 10 листів—від 11 вересня, 7 і 22 грудня 1912 р., 17 лютого, 1 жовтня, 2 листопада і 23 грудня 1913 р., 2 листопада 1914 р. і від 26 квітня і 25 травня 1920 р.

I. 11. IX. 1912. На оба Ваши вопросы мнѣ трудно отвѣтить. Конечно, неясно, когда введено у насъ Визант. лѣтосчисленіе, но всего вѣроятнѣе, что съ момента крещенія Византійцы считали по сентябрьскимъ годамъ. Если древняя Русь имѣла мартовскіе, то она заимствовала ихъ, пови-

димому, не изъ Византіи, а вѣроятно изъ Болгаріи... Второй вопросъ о Θеопемптѣ оставлю пока безъ отвѣта; данныхъ у меня нѣтъ. Въ Вашей статьѣ о крещеніи Руси меня поразило Ваше отчетливое представленіе о трехъ древнерусскихъ центрахъ. Изученіе исторіи Р. языка убѣждаетъ меня въ распаденіи его на три нарѣчія: южное, сѣверное и восточное, что соотвѣтствуетъ Кіеву, Новгороду и Тмутаракани...

II. 7. XII. 1912 ...Кратко изложу, какъ я себѣ представляю разселеніе. Все восточное славянство жило нѣкогда въ среднемъ Поднѣпровьѣ и въ Поднѣстровьѣ. Въ это время Ляхи колонизовали Бѣлоруссію и заняли верхнее Поднѣпровье. Затѣмъ русское племя разбилось на три группы. Первая двинулась на востокъ къ Дону, вторая къ сѣверу въ сѣверное Поднѣпровье, верхнее Поволжье, озерную область, третья оставалась на югѣ, распространяясь къ сѣверу въ Бѣлоруссію и сѣв. Поднѣпровье. Слѣд-но, сѣвернороссы, восточнороссы и южнороссы. Сѣвернороссы, пробиваясь черезъ Ляховъ, заразили свой языкъ ляшскими особенностями. Южнороссы и Бѣлороссы поглотили ляшскихъ поселенцевъ. Съ теченіемъ времени восточнороссы изъ юговостока, тѣснимые кочевниками, двинулись на сѣверъ и сѣверозападъ. Достигши сѣверозапада, восточнороссы смѣшались въ Бѣлоруссіи съ южнороссами и образовали бѣлорусскую народность. Осѣвши на Окѣ, восточнороссы столкнулись съ сѣвернороссами и результатомъ ихъ сближенія, ихъ сожительства, ихъ общихъ усилій явилось великорусское племя, великор. государство... Бѣлороссы—это сложное явленіе: его составныя части: элементы южнорусскіе, восточнорусскіе и ляшскіе... Далѣе великороссы—это сложное явленіе: его составныя части до сихъ поръ слились только въ центрѣ (Москва и т. д.), различаясь на окраинахъ: южновеликороссы Тулы, Курска и сѣвернове-ликороссы Повѣнца, Новгорода имѣютъ мало общаго между собою. Вести вообще великороссовъ изъ Новгорода такъ же невозможно, какъ изъ Тмутаракани. Другое дѣло: отождествлять южновеликороссовъ съ восточнороссами (сидѣвшими въ Тмутаракани)...

III. 22. XII. 1912 ...Вы спрашиваете, когда, по моему, шла колонизація новгородскаго сѣвера славянами. Думаю, что въ VIII—IX в., причемъ славянамъ, для того, чтобы пробиться къ Волхву и Ильменю (бывшимъ въ рукахъ финновъ, подвластныхъ скандинавамъ), пришлось оттѣснить ляшскія племена, занявшія сѣверное Поднѣпровье. Въ сѣвернорусскомъ нарѣчіи есть слѣды смѣшенія русскаго языка съ польскими діалект. особенностями: мѣну ч и ц сѣвернорусскую я понимаю, какъ вліяніе ляховъ, у мазуровъ нѣтъ ч, а только ц; столкнувшись съ ними, в.-славяне естественно стали смѣшивать ч и ц. Но, конечно, это все гипотезы. Совѣтую относиться къ моимъ предположеніямъ съ большой осторожностью. Многія изъ моихъ гипотезъ имѣютъ часто временный характеръ; это мои рабочія гипотезы, безъ которыхъ не могу обойтись для дальнѣйшей работы...

Ваши замѣчанія объ „Арта“ любопытны... Признаюсь, арабы для меня не очень ясны...

IV. 17. II. 1913 р. ...Я далеко не всегда могу слѣдовать за догадками Приселкова... Жду его большого труда о Печерскомъ монастырѣ и надѣюсь тогда возразить ему кое-что. Отождествленіе Иларіона съ Никономъ остроумно, но не вѣроятно.. Не признаю сколько-нибудь вѣроятнымъ времясчисленіе Житія Антонія. Отвергаю поэтому и показаніе его о началѣ Печ. монастыря въ 1030-хъ годахъ... Поляне и Сѣверяне—южнороссы, Вятичи—восточнороссы, предки совр. южно-великороссовъ (Рязанцевъ, Туляковъ, Калужанъ и т. д.).

V. 1 X. 1913 р. Прочелъ Вашу книгу съ большимъ интересомъ... Ваши возраженія по главному вопросу и по ряду частныхъ заставляютъ

меня пересмотрѣть все то, противъ чего Вы возражаете. Борьба съ норманизмомъ не такъ проста, какъ Вы, думается, готовы признать. Во-первыхъ, не такъ легко отдѣлаться отъ свидѣтельства лѣтописи; во-вторыхъ, названіе шведовъ финнами Ruotsi вѣдь тождественно съ „Русь“; въ третьихъ, имѣемъ совр. греческое свидѣтельство у продолжателя Амартола по [1]) списку (съ котораго сдѣланъ слав. переводъ) οἱ Ρῶς οἱ καὶ Δρουγουβίται λεγόμενοι, οἵ ἐκ γένους τῶν Φράγγων ὄντες [2]); соотвѣтствующій слав. текстъ: „отъ рода варяжска сущимъ“ (П. С. Р. Л. I, прим., с. 245); въ четвертыхъ, норманское происхожденіе русской дружины (которое допускаете и Вы) и др. Не представите ли Вы свой трудъ [3]) на какую нибудь акад. премію. Вы увидите тогда печатный разборъ со стороны того или иного спеціалиста. У меня много частныхъ возраженій. Напр. неудачно то, что Вы говорите о глагол. миссалѣ. Совсѣмъ не понимаю, какъ связать его съ Ярополкомъ. Весьма неосторожно соображеніе о Перещепинскомъ кладѣ. Невозможна коньектура—„свои Игореви“, невозможна грамматически. А „злодѣи Игоревы“—вѣдь это искаженіе „изъ лодѣи“. Но есть и прекрасныя мѣста.

VI. 2. XI. 1913 ...Вы спрашиваете о географическо-этнограф. введеніи къ русской лѣтописи, его источникѣ, его анализѣ. Я теперь сижу надъ этой работой, предполагая въ будущемъ году выпустить изслѣдованіе объ источникахъ и составѣ Повѣсти вр. лѣтъ и дать возстановленный текстъ ея [4]). Прямо скажу, что эта часть лѣтописи не проанализирована, хотя въ общемъ источники ея ясны.

VII. 23.XII. 1913... 4 книжка [5]) заполнена, въ ней будетъ Ваша замѣтка о Приселковѣ. Его книга [6]) заслуживала бы болѣе обстоятельнаго разбора... Лично я отношусь отрицательно къ первымъ двумъ главамъ [7]), но столѣтіе отъ 1051 до 1147 изложено весьма интересно... Въ заключеніе моего письма я позволю себѣ отмѣтить слѣдующее существенное различіе между нашими изслѣдованіями. Я историкъ литературы или точнѣе стремлюсь быть таковымъ въ своихъ работахъ по лѣтописи. Вы историкъ. Я постигаю литературные факты, Вы стремитесь постичь факты историческіе... Истор. факты дошли до насъ въ литер. традиціи, въ литер. памятникахъ, они свѣтятъ черезъ тусклую призму литер. памятниковъ. Выдѣленію историческихъ фактовъ должна предшествовать работа надъ литерат. составомъ источниковъ...

VIII. 2.XI. 1914... Я былъ все это время страшно занятъ. Б. м., сказываются года. Я положительно не справляюсь съ лежащею на мнѣ работой. Усердно готовлюсь къ лекціямъ. Читаю сейчасъ введеніе въ исторію р. языка [8]). И сейчасъ пересматриваю вопросы, на которыхъ мы съ Вами спеціализировались — говорю о началѣ Русскаго государства и разселеніи р. племенъ.—Въ концѣ сентября пришлось похоронить моего учителя и одного изъ самыхъ дорогихъ мнѣ людей Ф. Ѳ. Фортунатова; его смерть подшибла меня нравственно. Впрочемъ, насъ всѣхъ подшибла еще и война, удручающимъ образомъ давящая на нервную систему и не дающая спокойствія для занятій. Съ большою радостью повидался бы

[1]) Тут одно слово закреслено.
[2]) Ср. у Муральта, изд. 841 стр. прим. ***.
[3]) „Начало христіанства Руси“, Полтава, 1913 р.
[4]) Очевидно, „Повѣсть временныхъ лѣтъ“, Петроградъ, 1916 р.
[5]) „Извѣстій отдѣленія русскаго языка и словесности И. Академіи Наукъ“ за 1913 р.
[6]) „Очерки по церковно-политической исторіи Кіевской Руси X—XII вв.“, Петербург, 1913 р.
[7]) Зазначеної книжки М. Д. Приселкова.
[8]) Наслідком цих лекцій явилась книжка —„Введеніе въ курсъ исторіи русскаго языка“, Петроградъ, 1916 р.

съ Вами. На письмѣ всего не скажешь... Только въ реальныхъ очертаніяхъ ощутивъ, осязавъ памятникъ X--XI вѣка, содержавшій такія записи о событіяхъ этихъ вѣковъ, которыя до насъ не дошли въ лѣтописи, я повѣрю въ содержаніе подобныхъ записей [1]). Хронологія до 945 года совершенно, абсолютно недостовѣрна... Главный вопросъ нашей исторіографіи отношеніе Повѣсти вр. лѣтъ и Новгор. 1-го младшего свода... На дняхъ для Сборника въ честь Ѳ. А. Брауна напишу статью о договорѣ 911 года. Усиленно работаю надъ крит. изданіемъ Повѣсти вр. лѣтъ, но не успѣваю за типографіей... Я уяснилъ себѣ вопросъ о черноморской Руси. Мое Введеніе [2]) хотятъ печатать. Пришлю его Вамъ".

IX. 26.IV. 1920... „Теперь Вы, какъ вижу, совершенно оторваны отъ научныхъ круговъ и не знаете, что происходитъ въ главныхъ центрахъ. У насъ очень тяжело для научной работы. Всякое печатаніе по крайней мѣрѣ въ нашей типографіи прекратилось почти совсѣмъ. Чтеніе лекцій въ университетѣ идетъ туго при очень невеликомъ числѣ слушателей. Зиму мы выдержали весьма тяжелую; надежды на то, что слѣдующая зима будетъ легче, ни у кого изъ насъ нѣтъ. Заготовки дровъ не видно, а отъ холода мы уже довольно пострадали. Я занимаюсь преимущественно синтаксисомъ [3]), но занимаюсь урывками; много, очень много трачу времени на домашнія работы. Недавно въ приложеніи къ Истор. журналу вышла моя брошюра „Древнѣйшія судьбы р. племени", говорю въ ней объ интересующихъ Васъ вопросахъ. Между прочимъ, я окончательно утвердился въ томъ, что первое русское государство (о которомъ говорятъ арабы) основано было на сѣверѣ и имѣло центромъ Холмградъ, соврем. Старую Руссу. Вы видите—я неисправимый норманистъ...

X. 25.V. 1920... Занимался много пилкой дровъ, колкой и ноской. Работать надъ наукой пришлось не много. Посылаю Вамъ небольшую статью, предназначавшуюся въ американское популярное изданіе, изъ-за войны не состоявшееся [4]). Теперь думаю засѣсть за курсъ для Археол. Института „Истор. этнографія Восточной Европы" [5]). Это отвлечетъ меня отъ тяжелыхъ мыслей и переживаній. Все это время занимался языкомъ, составленіемъ очерка синтаксиса. Недѣли двѣ тому назадъ я нечаянно попалъ на двѣ рукописи Исторіи Татищева, попавшія въ Академію изъ Воронцовскаго архива. Это дало мнѣ поводъ написать статью о критическомъ изданіи Исторіи Россійской [6]); теперь имѣются всѣ нужные для такого изданія матеріалы. Кажется, я говорилъ Вамъ, что въ Академіи хранится рукопись первой редакціи труда Татищева, гдѣ онъ былъ достовѣренъ, гдѣ онъ точно слѣдовалъ за своими источниками, гдѣ онъ не изобрѣталъ ни древнихъ лѣтописей, ни преданій. И эту редакцію также необходимо издать... Типографское дѣло стало здѣсь. У людей науки сильное желаніе работать и создавать, но крылья обрѣзаны и многія начинанія сводятся къ шуму, суетнѣ, разговорамъ и посильному выкачиванію денегъ. А деньги нужны въ неимовѣрномъ количествѣ. Цѣны на все ужасающія... ...лучше ужъ на мѣстѣ переживать лихолѣтье.

Подав *Володимир Пархоменко.*

---

[1]) Маються на увазі замітки Никоновського літопису за IX вік, яких нема у „Повісті времен. літ",—порівняй 59 ст. кн. „Древн. судьбы русск. племени".

[2]) Вищезазначене „Введеніе въ курсъ исторіи русскаго языка". СПБ., 1916 р.

[3]) На великий жаль, слідів цієї роботи над синтаксою майже не знайдено в паперах небіжчика—невідомо чому, як і II т. „Пов. врем. літ.".

[4]) Це брошура—„Древнѣйшія судьбы русскаго племени", Петроград, 1919.

[5]) В паперах небіжчика лишився початок цієї роботи.

[6]) Надрукована—„Дѣла и Дни", кн. I, 1920 р.

Критика, звідомлення, обговорення.

Проф. Вадим Щербаківський. *Мальована неолітична керамика на Полтавщині. З додатком щоденних розкопів. (Науковий збірник Українського Университету в Празі. Т. І. Прага. Наклад Українського Университету в Празі, 1923 .*

Праця В. Щербаківського торкається давніх моментів життя чоловіка на території України. Справа йде про так звану „Трипільську культуру". До речи, з огляду на те, що все ясніше і яскравіше виявляється місце цієї української культури між инших европейських давніх культур, доведеться мабуть зовсім забути такі штучні назви її, як „передмікенська", „передісторична Грецька" і т. и., і залишитись при тій назві, яку вона одержала від першого місця знахідок у першого дослідувача В. Хвойки— „Трипільська культура". Бо, здається, що до походження її все менше і менше залишається сумнівів.

Треба зазначити, що раніш, до дослідів В. Щербаківського майже не було відомо знахідок цієї культури на Лівобережжю, за винятком двох випадків. Досліди-ж автора район їх розповсюдження збільшили і речі набувають все більшого і яснішого освітлення.

В. Щербаківський зробив досліди біля села Лукашів Переяславського повіту на Полтавщині. Речі з розкопів переховуються в Полтавському Музеї. Цей Лукашівський матеріял відмінний від решти знахідок.

Трипільська культура, як відомо, займає велику територію від Київа до Тесалії (з якою між иншим найбільш звязана) і до Адріятичного моря, а крім того трапляється і на сході: в останні часи виникає питання про відносини її до Уру Еріду і Ларса—цих древнє-вавилонських центрів культури, а далі і до Китаю.

За останні часи нашою культурою дуже зацікавлені західньо-европейські вчені, особливо Англійці, які присвятили цікаві праці як новим відкриттям, так і питанням що до звязків цієї культури з иншими. Уелс і С. Чайльд в Англії і Андерсон в Германії разом з иншими значно поширили наші знання що до цієї культури.

Головну ролю в знахідках цієї культури грає кераміка. Великий, цікавий своїми формами посуд, чудово пофарбований вільно розміщеними орнаментами, або прикрашений різаним орнаментом, звертає на себе увагу. Глиняні черіні, або точки невиясненого ще досі характеру, кістяні та кам'яні вироби, майже повна відсутність металу—все це ті явища, які дали можливість надати їй певний термін—кінець неоліту.

Матеріял Лукашівських знахідок має відміни: точки були розміщені в долині, майже в болоті, тоді як на Правобережжю і далі вони завжди відомі на високих місцях; кераміка їх однобарвна. Різаного та ліпного орнаменту дуже мало. Автор гадає що ця однобарвність є „ушляхотнілість смаку" і тому визначає сій культурі пізнішу добу. Не знаю, можливо що се й так, але поки-що фактичних підстав для такого міркування не бачу, їх бракує. Тим більше, що й мідяних виробів і навіть кам'яних шліфованих і свердлених тут не було відмічено. Тому гадаю, що рано ще висловлювати свою певність в належності Лукашівських точків до пізнішої доби неоліту, як робить це автор.

Далі—з огляду на те, що кераміка мальована такого-ж характеру як трипільська знаходиться і в таких віддалених країнах, як середземноморські, як Персія, як і инши країни, у вчених виникали ріжні теорії що до походження цієї культури. Вони поділялись на дві групи. Одна виводить всю кераміку з південного сходу. Друга—вважае її за автохтонну европейську, що в свій час впливала і на мікенську. Раптова поява цієї культури з Азії пояснялась як наслідок приходу людности з Азії. А раптовий кінець її приписують руху, натиску кочовників з північн. сходу колишньої Росії. Автор гадає инакше. Мешканцям Придунайщини, Наддністрянщини, Надбожанщини, Наддніпрянщини і иншим потрібна була сіль, за якою вони чумакували на чорноморські лимани. Сюди-ж могли приходити і мешканці инших країн Егейського моря і Месопотамського Межиріччя. Хто-небудь з них міг занести і знайомство з вищою керамічною технікою і з ритуалом палення небіжчиків, „а чумаки рознесли знайомство з сим по своїм країнам". Так!... але-ж, кожному відомо, оскільки традиційні, оскільки непохитні принципи ріжних древніх народів в їхніх ритуалах. Це перш за все треба взяти на увагу. Зміна релігійних та культових звичаїв—річ занадто трудна у якого-б то не було народу, а тим більше у народів на низькому ступні розвитку. Крім того, мандрівки за сіллю з одного боку і приїзд з другого з Азії—сполучення, хоч і можливе, але-ж ледве чи було коли-небудь постійне остільки, аби дати можливість великого впливу однієї культури на ряд инших. Тому ледве чи можливо погодитися з чумацькою теорією.

Цікаве запитання автора в останніх рядках його роботи про походження звичаю вважати постійним святим кутком так зване „покуття" у нашого селянина: пропозиція відповіди на нього теоретично є правдоподібна. Автор запитує, чи не є цей звичай—відгук далеких часів, коли в цьому кутку хати закопували в долівку урну з паленим небіжчиком. Але-ж практично до сього часу ні один дослідувач не знайшов абсолютно ніяких вказівок на такий звичай, на таку урну та таке місце в долівках давніших відомих хат, яку бажалось-би автору знайти для підтримки своєї теорії. І не поможе тут авторові і бажана „працьова гіпотеза". Бо, коли буде стояти урна в долівці, в кутку будови, то дослідувач цієї пам'ятки знайде її і без працьової гіпотези, инакше він не буде дослідувачем і нехай ніколи не береться за рискаль археолога дослідувача. А коли урни нема, то—повторюю—і гіпотеза не допоможе.

Праця В. Щербаківського крім своєї першої частини має ще додаток—щоденник розкопів. Після цілого ряду мало задовольняючих справоздань про досліди таких пам'яток його можна вважати за оден із кращих по тим спостереженням, які тут подані. Але все-ж таки бажалось-би-мати справоздання ще ширше.

За Лукашівською знахідкою—я певен в тому—мусять піти инші. Полтавщина поки-що буде крайнім східнім пограниччям Трипільської культури. У кожнім разі прибережна частина Полтавщини разом з знахідками на близькій до Полтавщини часті Чернігівщини дали початок таких знахідок і початок цікавий.

Микола Макаренко.

Dr. Lubor Niederle. *Slovanské Starozitnosti. Puvoda a pocatku slovanu vychodních Oddíl I.–Svazek IV v Praze 1924.* (на обгортці 1925), ст. 286.

Проф. Нідерле не належить до числа тих учених, що нехтують попередньою літературою (звичайно, крім своїх власних праць) і через це иноді „відкривають Америку", що її давно вже инші відкрили. Він завжди намагається взяти під увагу навіть найменші розвідки. Але події

останнього десятиріччя відірвали закордонних учених від Росії та України. Це, звичайно, не могло не відбитись на науковій вартості праці, присвяченій як-раз походженню оцих самих Росіян, Українців та Білорусів. Автор з цим згоджується в передмові, але каже, що насмілився випустити в світ свою працю, не дочекавшись кращих часів, головним чином, із „особистих причин, що полягають в його здоров'ї". Дійсно, ми знайшли де-які бібліографічні пропуски в праці Нідерле, що й будемо зазначати разом з иншими хибами при розгляді окремих глав.

1-а глава „Територія та сусіди" здебільшого повторює висновки раніших праць. Тільки в де-яких пунктах, часто шляхом логічних міркувань, відхиляється від своїх колишніх поглядів, напр., що до батківщини окремих частин слов'янства на слов'янській прабатьківщині. Виходячи з логічної підстави, а саме, з гадки, що на слов'янській прабатьківщині Слов'яни розміщувались відповідно до їх сучасного розселення, він приходить до висновку, що предки східніх Слов'ян займали східню частину цієї прабатьківщини, а коли предки Слов'ян помалу почали розсуватись із прабатьківщини в ріжні боки, тоді предки східнього слов'янства опинились на середньому бігу Дніпра. Отже тут і шукає Нідерле праруської батьківщини.

В цій самій главі шановний професор сперечається проти шахматовської гіпотези слов'янської прабатьківщини (стор. 15), далі наводить закиди проти відомої теорії Пейскера про тюркське пануваннян над Слов'янами, але сперечаючись із Пейскером, впадає в другу крайність і сам трохи не доводить іранське панування над Слов'янами на підставі значної кількости слів, що їх частина „добрих філологів" вважає за запозичення з іранських мов (стор. 27 й 57). Але як-раз в останні часи мовознавці значно скоротили цей список: див. Ільїнський, Праслав. грамат., стор. 32—33, а також його етимологію українського слова бажати, Изв. отд. р. яз. и сл. Р. А. Н., XXIII, кн. 1, 126—129, що його корінь він порівнює зі споконвічним слов'янським словом *bogъ* гадаю, що й chata споконвічне слов'янське слово, як недавно доводилось мені про це писати.

Доісторичному життю східнього слов'янства (до приходу Русів) присвячено другу главу, яку проф. Нідерле починає з відомостів Геродота про Неврів (стор. 57, а ще раніш стор. 23—24). Їх автор об'являє предками східніх Слов'ян, ба навіть лише однієї частини, а саме південної, себ-то предками Українців. Не можу з цим погодитись, бо так не могла розпочатись диференціяція праслов'янщини.

Що неприємно вражає в ній мовознавця, так це занадто великий список слов'янських запозичень із германських мов (стор. 70—71), що його автор подає за старими дослідниками. Цього, безумовно, не було-б, коли-б авторові довелось познайомитися із докладною працею Младенова „Старитѣ германски елементи въ славянскитѣ езици" (Сборн. за нар. умотвор., наука и книжн., XXV), що вийшла в світ ще р. 1909. Переглянувши питання про германські слова в слов'янських мовах, болгарський мовознавець зменшив їх кількість до 23.

Заслуговує уваги в цій главі ще питання про Антів, але на ньому ми спинимось далі, коли обговорюватимем зміст 5-ї глави.

В 3-й главі, „Rusové" чеський славіст розглядає питання про появу Руси, при чім так само, як і в своїому „Manuel de l'antiquité slave" (1923), схиляється на бік норманської теорії.

4-ту, найменшу главу присвячено географічному описові „Росії" в кінці 1-го тисячоліття.

Найбільша і, безумовно, найважливіша 5-а глава. Накресливши в загальних рисах, як східні Слов'яни розселювались у ріжних напрямках,

автор переходить далі до відомостів арабських письменників IX—X ст. про три центри Руси того часу, але що до розподілу східньо-слов'янських племен між цими трьома центрами я не можу погодитись із шановним професором. Влучніше, здається мені, розвязав питання про центри Руси IX—X в. та взагалі про розселення східніх Слов'ян проф. Пархоменко. (У истоков русской государственности, 1924; Початок історично-державного життя на Україні, 1925; трохи инакше в раніших статтях, „Три центра древнейш. Руси", Изв. отд. р. яз. и сл. Р. А. Н., XVIII, кн. 2, „Русь в IX в.", ibid., XXII, кн. 2), хоча де-в-чому й з ним можна не погодитись, а де-що можна додати. Висловивши гадку про те, що племена Куяба, Славія й Артанія, що про них читаємо в арабських письменників, уявляють із себе три центри Руси того часу—півд.-зах. або Київську, Новгородську та півд.-східню—Тмутороканську Русь, проф. Пархоменко зближує назву Артанія, з одного боку, з назвою Анти, з другого боку, з іменням вантіт у тих самих арабських письменниківв Отже виходить, що Прокопієві Анти під натиском якихось кочовникія пересунулись на схід, де вони й поклали початок Артанії. Скоро після IX в. півд.-східня група, що в неї входили В'ятичі, Поляни, Сіверяни та Радимичі, розпалась. Одна частина цієї групи, а саме В'ятичі і зберегли йменння vantit (з *е* носовим, що передається сполученням *ан* в арабській формі вантіт). Проф. Нідерле, що визнає можливим звязати йменно вантіт з іменням В'ятичі, рішуче, одначе, повстає проти думки, що ці дві назви стоять у звязку з іменням Анти. Але його закид протн такого порівняння не можна визнати влучним. Ще на стор. 80—81 він казав, що *я* в слові В'ятичі можна вивести з *ѥ* носового, між тим яа *ан*—в слові Анти ніби-то визначае *о* носове. Але по-перше, не можн. цілком покладатись на передачу того чи иншого йменння в чужоземця. Крім того, *ан*—навіть не промовлює проти *е* носового. Ми знаємо, що в східньо-слов'янських мовах *е* носове дало *а* з м'якістю попередньої шелестівки. Це треба з'ясовувати тим, що в праслов'янських говорах, що лягли в основу східньо-слов'янських мов, *е* носове придбало нахил до ширшого відтінку, себ-то змінилось на *а* носове (звичайно, з м'якістю попередньої шелестівки). Це могло статись ще до VI в. і отже й відбилось в передачі грецького письменника в сполученні *ан*. Відсутність *в* в Анти також можна буде зрозуміти, якщо згадаємо про те, що праслов. *v* було двогубним, близьким до нескладового, і через це Грек і не міг його передати на письмі (див. ст. Фринти, Rozpr. C. Ak. 1916).

Якщо нарешті ми погодимось з Брауном (Разыскан. в области готославянск. отношеній, ст. 333), що з „математичною точністю" з ріжних варіянтів назв Венедів за найправильнішу вважав форму vent, – то ми тоді зможемо привести в безпосередній звязок оцю низку йменнів: вент-анти-вантіти-Артанія-в'ятичі: ніщо з фонетичного боку не перешкоджає виводити в'ят—з вент.

Що до Славії, то гадаю, що її можна порівняти не тільки з пізнішими новгородськими Словінами, але також і з Птолемеєвими совенами (перше *в* вказує на тверду, так звану лабіяльну вимову *л*), що займають далеку північну країну на його мапі.

Але найбільш нас мусить цікавити доля тієї частини Артанії, що її становили Поляни та Сіверяни. Вийшовши з приозівської Руси в напрямі до Куяби, вони скоро заволоділи Наддніпрянщиною. І саме вступили вони в боротьбу з Деревлянами, Бужанами й Волинянами, що з ними вкупі й поклали початок північно-українському наріччю, в той час коли зерном півд.-укр. наріччя стали південні племена Куяби—Уличі та Тиверці. В звязку з наведеним варто згадати про те, що в своїй книзі

„Діялектологічна класифікація українських говорів“ (стор. 58) Ганцов, що вважає за споконвічні ріжниці між півд.-укр. та півн.-укр. наріччями, приблизно так само розподіляє старо-українські племена між цими двома наріччями.

Тепер спинюсь докладніш на де-яких із старо-укр. племен. Так само, як і акад. М. Грушевський, Нідерле не визнає Хорватів (а також і Сербів) за східньо-слов. плем'я (стор. 154—156). Далі подає ріжні записи йменння Уличів, що з них можемо зробити висновок, що старішою його формою було ѧгл.—Сусідами Уличів були Тиверці, що займали місцевості між Дністром та Дунаєм, себ-то, головним чином, сучасну Басарабію. Повідомлення літопису про те, що вони були тълковинами, себ-то тлумачами, Нідерле (стор. 162) пояснює тим, що вони знали грецьку мову, бо мешкали недалеко від чорноморских грецьких колоній. В передсмертній своїй праці „Древнейшие судьбы русского племени“ Шахматов, закидаючи Соболевському, вбачав у Тиверцях - тълковинах якесь змішане населення. В цьому безумовно є велика частина правди. Тиверці з'явились у наслідок змішання одного зі старо-українських племен з якимось неслов'янським. Але з яким? Гадаю, що цим неслов'янським племенем були Румуни. Якщо румунська мова виявляє великий вплив з боку болгарської мови, який сягає до досить ранніх часів, то, з другого боку, на сході румунська мова увійшла в зносини з укр. мовою. Цей вплив української мови на Молдован також був значний і остільки значний, що, на думку Вейганда (Jahresber. d. Instit. für rumän. Spr. XV, стор. 143—144), ріжниця між Молдаванами й Валахами виникла в наслідок ріжних слов'янських впливів: молдавське наріччя відбиває вплив укр. мови, між тим як валаське наріччя більш підпадало впливові болгарської мови. Я сподіваюсь у найближчому часі докладніше спинитись на питанні про взаємовідносини між укр. та румунськ. мовами, а поки-що згадаю тільки про те, що в грецьких документах XIV в. Басарабія називалась Росовлахією (д. Летоп. истор.-филол. общ. при Новорос. универс., XXV, стор. 356—357).

Кажучи про „Русів“ у Карпатах, Нідерле схиляється на бік тих, що відносили до давніх часів (до XI—XII ст.) їх появу на Карпатах, а на стор. 171 приймає навіть думку Шамбеля про те, що східню частину Словаччини заселювали колись „Руси“, себ-то якесь старо-українське плем'я. Цей погляд, що його, як відомо, зазначений словацький учений доводив у своїй книжці „Slovenská reč“ (1906), посилаючись на дослідження Гнатюка що до східньо-слов'янського наріччя, стоїть у звязку з його думкою про пізній прихід Словаків на місця їхніх сучасних осель. Припускаючи, що західню частину Словаччини до приходу сюди Словаків займали предки Чехів, ми зможемо зробити дуже цікавий висновок: предки Українців колись межували з предками Чехів, а в звязку з цим набувають значіння такі ізоглоси, що, єднаючи укр. та чеську мови, в той самий час відсутні в словацькій мові (напр. *g* на *h* в чеській та укр. мовах, в словацькій-же мові в більшости прикладів *g* залишається).

За акад. М. Грушевським та иншими Нідерле вважає (стор. 172 й д.), що стару назву дуліби заступили пізніші назви волинян, бужан та лучан. Добре зробив проф. Нідерле, що не ввів поруч зазначених племен ще плем'я лензенін, як це зробив чомусь проф. Пархоменко в своїй книжці „У истоков русской государственности“ (стор. 63). На думку Нідерле (ст. 147) лензеніни Костянтина Червонородного—це попсоване йменння лучан. [1])

---

[1]) Навпаки, у Пархоменка (ibid.) в півд.-зах. групі або Куябі не знаходимо Волинян та Бужан.

Що до Полян Нідерле виступає проти теорії Погодіна-Соболевського і між иншим, приймає думку М. С. Грушевського про те, що ймення Русь належало раніш лише племені Полян.

В кінці 5-ої глави автор розглядає питання про витворення трьох східньо-слов'янських мов, при чім зокрема зупиняється на українському питанні. Хоча він і визнає за де-якими мовознавцями, що укр. та рос. мови—це наріччя однієї мови, які не більш розріжняються між собою ніж французькі та німецькі діялекти (стор. 211, прим.), хоча й заявляє, що той, що захотів-би розділити єдиний „руський" народ, мусів був-би тоді розділити й єдиний чесько-словацький народ (чого, до речи, не дуже бажають чеські філологи), але-ж все-таки шановний археолог визнає право Українців на розвиток своєї культури, право зайняти в культурному житті місце рівноправне з Великорусами та Білорусами, те місце, що їм дала Петроградська Академія 1905 р. в відомій декларації („Объ отмѣнѣ стѣсненій малорусскаго печатнаго языка"), що її склали Корш, Шахматов і Фортунатов (стор. 212). Але невже це право й місце Українцям дала лише Російська Академія Наук?!

В останній главі, посилаючись на дослідження Спіцина та инш., автор намагається довести, що й з боку археологічного Русь у XI в. розпадалась на три великих галузі.

Праця проф. Нідерле, безсумнівно цінна як проба всебічного огляду питання про походження й найдавнішу історію східніх Слов'ян, заслуговує повної уваги як історика, так і мовознавця. Вона подає багатий матеріял, підсумки праць попередніх дослідників. Але є в ній і чимало хиб, які виникли не тільки тому, що автор не згадав тої чи иншої розвідки, а иноді як-раз і через те може, що згадав зайву статтю. В рецензії на „Manuel de l'antiquité slave" Нідерле це й зазначив акад. М. Грушевський, кажучи, що чеський учений часто поруч нових цінних досліджень користується висновками престарілих праць (Україна, 1924, 1—2, стор. 183). Але головна причина перелічених хиб книжки проф. Нідерле полягає в тому, що праця дослідника доісторичних часів слов'янства занадто тяжка. Йому доводиться бути разом і істориком, і археологом, і мовознавцем. З'єднати це все не так легко [1]), і поки-що, треба це визнати, спроби такого з'єднання не дали непохитних наслідків. Намагався зробити таку спробу й покійний акад. Шахматов, але він дав лише низку яскравих, дотепних гіпотез, що так часто заступали одна одну.

П. Бузук.

До заміток проф. Бузука, поданих головно з становища мовознавця, додам кілька уваг зі становища історика—в доповненнє того, що писав я з приводу короткого витягу з сеї праці опублікованого автором в його французькім підручнику (Україна 1924 р., кн. I—II).

З приводу сеї моєї рецензії в паризькім листку російських монархістів єдинонеділимців „Возрожденіе" (з 17.VIII) з'явилася лайлива статейка „М. Грушевський противъ Л. Нидерле" якогось таємничого Е. К., що добачила в ній не більше не менше як „предѣлъ грубости и одичанія", тому що я насмілився висловити де-які критичні замітки з приводу книги „знаменитаго, маститаго чешскаго ученаго", „высокоавторитетнаго слависта", „великаго слависта" і т. д. проф. Нідерле. Грубо висваривши мене за сі мої замітки [2]), Е. К. виясняє, „за что собственно великій славистъ

[1]) З таких помилок проти мовознавства в Нідерле зазначу ще повноголосні форму з **ele** (ст. 142): в сх.-сл. мовах з **telt** з'явилося **tolot**—молоко.

[2]) Дещо тут треба положити на карб словесних непорозумінь „возрожденскаго" слависта. Він напр. закидає мені, ніби я поставив Нідерлеві в вину, що він „въ свое

подвергается подобнымъ выходкамъ зарвавшагося сепаратиста": „Отвѣтъ этому мы найдемъ въ словахъ, которыми Нидерле заканчиваетъ свою книгу, словахъ, конечно, весьма неугодныхъ г. Грушевскому и его единомышленникамъ. Этими словами, къ которымъ россійскому (sic!) человѣку добавить рѣшительно нечего, и мы закончимъ данную замѣтку: Различія между Великороссіей и Малороссіей достаточно опредѣлились въ наше время, и нѣтъ ничего удивительнаго, что Украина требуетъ равныхъ съ Великороссіей правъ для своего языка и для своего народа. И, тѣмъ не менѣе, подобная эволюція, поддерживаемая, главнымъ образомъ, политическимъ самолюбіемъ, не зашла еще столь далеко, чтобы порвать существенное единство русскаго народа, она не мѣшаетъ тремъ группамъ, его составляющимъ, оставаться связанными между собою крѣпчайшими узами въ средѣ остального Славянства. Три великіе русскіе діалекта менѣе разнятся между собой, чѣмъ діалекты французскіе или нѣмецкіе, какъ это справедливо отмѣчаетъ А. Милле (sic), выдающійся знатокъ славянской лингвистики. И Бѣлоруссія, и Украина, и Великороссія, даже если каждая изъ нихъ получитъ свою политическую самостоятельность, все же останутся частями единаго народа, единаго государства, крѣпко спаяннаго изъ свободныхъ и братски объединенныхъ частей".

Зайвою річчю вважаю доводити своє право критично оцінювати досліди чеського славіста, за котрими пильно сліджу вже цілих тридцять літ; і мабуть таки не гірше ніж сей анонімний автор оцінюю їх сильні і слабі сторони. Але не вважаю можливим проминути сеї дрібної, але характеристичної ілюстрації—*де* знаходять своїх прихильників всеруські декларації проф. Нідерле, котрими він псує в очах всякого серйозного наукового робітника свої наукові праці,—і не обійшовся без них і в отсій своїй новій книзі. Замісць того щоб представити процес диференціяції Східнього Слов'янства в історичнім розвитку на фактичнім документальнім матеріялі, він заявляє, що се не завдання його книги, а натомісць він засвідчить тільки своє „пересвідченнє":

„Хоч диференціяція поступила вже так далеко, що Україна тепер домагається признання свого язика і народу за рівноцінну й рівноправну одиницю поруч Великої, не кажучи—Білої Руси, і дурницею було-б відмовляти їй того права,—але весь той, здебільшого політикою підживлений дифереціянційний розвій не зайшов так далеко, аби захитати фактичну одність руського народу, що постійно в'яже міцно всі його галузі в одну одиницю супроти инших слов'янських народів. Ні оден з вищевказаних фактів: ні язиковий, ні антропологічний, ні культурний, ні політичний, ні економічний, не був так сильний, аби розірвати стару одність народу. Хоча від XIII в. можна говорити про Малу, Білу і Велику Русь, і в дальших століттях їх індивідуалізація поступала далі, але при тім ті три Русі постійно зіставалися інтегральними частями одного руського народу, так як то було з племенами і областями в літописній добі. В моїх очах ся одність—чи краще сказати: та єдина підстава, існує і буде існувати далі, хоч-би Україна здобула повну самостійність політичну, так само як існує

время приложилъ много усилій, дабы установить принадлежность славянамъ „полей погребальныхъ урнъ" между Одрою и Лабою, а теперь „перекинулся" (sic)[1]) и говоритъ, что это „праздное дѣло", і завважає, що характеризувати еволюцію в гадках проф. Нідерле „словомъ „перекинулся", совсѣмъ неумѣстно, чтобы не сказать болѣе." Я згоджуюсь вповні і без застережень, що говорити про проф. Нідерле, що він „перекинулся", не було-б на місці. Тільки-ж я й не говорив сього. У мене було написано, що проф. Нідерле „переконався". А „перекинувся" і „переконався" се „двѣ большія разницы", говорячи „истинно-русскою" мовою.

[1]) Сей sic належить „маститому" чи „многообѣщающему" (не знаю, як його потитулувати) славистові „Возрожденія".

спільна, єдина підстава Чехів і Словаків. Хто хоче розділяти два руські народи, мусить так само розділити народ чеський і словацький. Руські язики ще більш нероздільні, особливо Білорущина і Великорущина. Тому можна бажати всякого успіху змаганням малоруської чи української інтелігенції, коли вона силується добути свому народові рівноправне з иншими місце... але всяке заперечування тісного звязку і спільного походження з Великою й Білою Руссю вважаю за неправильне і зайве. Занадто багато спільного ще й досі в'яже части руського народу між собою, і той грішить против себе і Слов'янства, хто насильно розбиває те, що скували віки, замість аби помагати утворити оден з свобідних частей зложений нарід і державу руську" (с. 212—3).

Може се й дуже зручний аргумент ad hominem супроти чеського читача: що коли він признає право України на самоозначення, то мусить тим самим признати його і для Словаччини, — але таке політиканство робить неприємне враження в книзі, що має претенсію замінити для сучасного Слов'янства великий твір Шафарика. Українців остороги й погрози проф. Нідерле не загріють ані простудять,—але вони вносять фальшиву ноту в виклад автора, викликаючи в читача підозріння в сторонничості добору матеріялу і освітлення його під тим кутом, щоб він ніяк не захитав „одности Руського народу", а навпаки оборонив її, чим мога, перед яким-небудь розділом.

І се відчувається дійсно. Напр. у викладі питання про Антів автор і в сій книзі, висловивши свій погляд, що се був ряд племен „южноруської галузи", пускається в таку інтерпретацію: „Не був то окремий слов'янський нарід", „малоруський" або „український" в значінню новіших українських теорій. Такого народу в IV—VII століттю ще тут не було. Було лише кілька южно-руських племен, що були звязані в політичну цілість на якийсь час. Антське сполученнє не може бути назване малоруським в національнім розумінню слова, тому що не знаємо, чи ціла малоруська галузь Шахматова творила його, а по-друге—се було тільки часове політичне сполученнє южноруських племен наоколо одного великого центра, подібного до того, що почав творитись на півночі в Великім Новгороді, на заході в Галичу, а на Оці в Рязані" (с. 78). Автор не пояснює при тім, хто се так налякав його „українськими теоріями", але річ очевидна, що весь сей екскурс тут зовсім зайвий—тим більше, що термін „южно-руський", котрий автор противставляє небезпечному „малоруському" чи „українському", для IV—VI в. так само анахроністичний, як і сі.

Так само, враження певної навмисности робить підчеркуваннє автором в сій книжці, як і в попереднім французькім витягу, „русской науки", „русских учених" і т. д. Навіть аз многогрішний сепаратист зарахований до „новіших руських учених"—з моєю статтею в Записках тов. Шевченка (с. 255). Тільки на однім здається місці стрічаємося з „малоруськими істориками Костомаровим і Житецьким" (с. 202). А зловорожим українським іменем ш. автор нікого не назвав!

Українська література в сій книзі все-таки використана в ширшій мірі ніж в попередній, і взагалі літературний апарат в ній значно підновлений. Власне—п і д н о в л е н и й, то значить в примітках то-що вже готової праці подописувані цитати на літературу, але органічно в структурі її вона не грає відповідної ролі. Автор сам натякає в передмові, що виготовивши працю досить давно, він в останній хвилі доповнив її новою літературою, котру йому вдалося зібрати після війни, чимало вже підчас самого друку, що затягся мабуть через се на довгий час. Але стара література та ставлені нею питання все-таки і в сій новій редакції грають непропорціонально

велику ролю, в порівнянню з новішою. Антикварність, дрібничковість в ріжних другорядних історично-географічних питаннях, і перевага всякої такої мікрології над виясненнєм основних, кардинальних питань історичної еволюції Слов'янства зістаються далі головною хибою праці. Антропологічне, язикове і етнографічне вилученнє Східнього Слов'янства з всеслов'янської громади, фізичні, економічні й культурні фактори його розвою і диференціяції, фактори відцентрові і елементи звязку — сі питання або незачеплені, або зачеплені і нерозроблені, або „злизані"—збуті загальними фразами; натомісць більшу частину праці і місця присвячено ріжним дрібним питанням, котрі через їх дрібність і велику масу автор таки не міг все таки обговорити вичерпуюче, і здебільшого позбував відсилачами на літературу—по більшій части неповну і перестарілу.

Найсильніше з-поміж ріжних зачеркнених тут підходів до висвітлення первісної історії Східнього Слов'янства автор без сумніву чув себе в археології, котрій присвячена остання четвертина книги—одна з цікавіших її частин. Варто одмітити тут—при всіх компліментах автора на адресу „русской науки"—дуже песимістичні погляди його що до висліддів роботи „русских археологів", що дуже достроюються до недавно процитованих мною гадок иншого, російського дослідника, ак. Ростовцева (Україна, 1925, IV с., 157). „Система руської археології, не вважаючи на велику працю, виконану руськими археологами, і величезну масу матеріялу, винесеного ними з гробів і зібраного в колекціях,—по нинішний день суперечна і неясна", заявляє на вступі проф. Нідерле (с. 214), і в дальшім не перестає здержливо, але гірко жалуватися на ненауковий характер більшости російських розкопок, недокладні публікації їх, без ілюстрацій, котрі давали-б ученій публіці можність самостійно орієнтуватися в матеріялі. „Старші праці не мають вартости"—„все, що вийшло перед дев'ятдесятими роками XIX ст.", лаконічно завважає він, і для прикладу, посилаючись на оцінку Спіцина в Изв. Арх. XV, с. 84 дд., вказує на голосну працю Уварова „Меряне и ихъ бытъ по курганнымъ раскопкамъ" 1871, в котрих зібрано матеріял з 8 тис. могил, розкопаних для сього—і безповоротно знищених для науки (с. 242).

Ся праця Уварова, що нашими старими археологами вважалася взірцевою, класичною—каноном і прикладом для археологічних дослідів (я сам пам'ятаю, як київський студент 1880-х рр., з яким поважаннєм і похвалами говорив про сю працю пок. Антонович), тепер являється тільки сумною пам'яткою марнування археологічного матеріялу під егідою петербурзьких та московських установ. Проф. Нідерле мріє про такого „руського археолога", що дасть класифікацію „руських курганів", розділить їх по вікам і означить стадії культурного розвитку (с. 241). Але річ очевидна, що се буде можливе тоді тільки, коли сам археологічний дослід буде поведений більш планово і науково, ніж досі.

З тим усім і написанне такої книги про Східнє Слов'янство, яку замишляв проф. Нідерле—річ будучности, як я се передчував при виході першої книжки сеї праці в 1902 р. Дати нові „Слов'янські Старинності" для всього слов'янського світу, як дав свого часу Шафарик, при теперішнім стані дослідів перевищує сили одного, хоч-би як пильного і многостороннього дослідника. Свого часу критика знайшла ріжні дефекти в Слов'янській Етнографії проф. Нідерле (Slovanski Svèt), не свобідні від них і його „Старинності". Ерудиція його не може обхопити всього Слов'янського Світу, а ріжні русофільські і всякі инші упередження, котрі він уважає своїм обов'язком маніфестувати в своїх творах, не можуть не захитувати довір'я до їх висновків.

Авторові хотілось за всяку ціну докінчити першу, „історичну ча-

стину“ „Старинностей“ отсим томом (перший том — загальний, другий, в двох частях, був присвячений Слов'янству Полудневому, третій— Західньому, четвертий — Східньому),—щоб присвятити свої сили закінченню другої, „культурно-історичної“ частини (Život Slovanu). З сеї другої частини досі вийшли томи: про фізичне життє Старих Слов'ян (т. I), про одежу і житло (т. II), про слов'янську мітологію (т. III кн. I), про господарство і ремесла (т. IV). Кн. II т. II, присвячену праву, готовить до друку проф. Кадлец, кн. II т. IV—про торгівлю, воєнне діло та мистецтво слов'янське — ладить сам проф. Нідерле. Заразом готовить до друку нове, переглянене виданнє першого, вступного тому першої частини. Автор скаржиться на недугу, що змушує його спішити закінченнєм праці. Але літа проф. Нідерле не такі великі, і ми будемо сподіватись, що недуга його промине, і він матиме змогу далі поглубляти і вивершати працю свого життя. На мій погляд, величезний матеріял, згромаджений ним, дає дуже добру підставу для реального словника слов'янських старинностей, подібно як свого часу О. Шрадер, після довголітньої праці над компендіумом індо-европейських старинностей, спорудив такий, дуже цінний словник реалій. Для кращого і скоршого виконання проф. Нідерле міг-би з'єднати собі співробітників-спеціялістів з ріжних галузей, але довголітня праця над нинішнім курсом робить його дуже відповідною центральною фігурою й ініціятором цього сильно потрібного діла. Характер його роботи дуже добре відповідає завданням і характерові такого словника.

М. Грушевський.

Max Vasmer, Untersuchungen über die ältesten Wohnsitze der Slaven. I. Die Iranier in Südrussland. Leipzig, Markert u. Petters, 1923, ст. 80 (Veröffentlichungen des baltischen und slavischen Instituts an der Universität Leipzig, 3).

Проф. Фасмер поставив своїм завданням визначити найдавніший слов'янський осідок. Хронологічно се відповідає добі праслов'янської мови, від IV в. перед нашою ерою до IV в. по ній. Початком сеї доби було відділення Слов'ян від инших Індо-европейців (або як автор називає— Індогерманів), втім—і від найближчих балтійських народів; автор думає, що раніш як в IV в. перед н. е. не можна довести відокремлення балтійських мов від слов'янських. З другого боку—хоч і пізніш IV в. після н. е. між поодинокими слов'янськими територіями був звязок—але Слов'яни в тих часах розселилися вже так широко, що між ними мусіли бути значні язикові ріжниці. Визначити тодішню слов'янську територію, на гадку автора, найлегше методом виключення: вилучаючи з нинішньої слов'янської території ті краї, де нема чого шукати старого слов'янського осідку. Знов-же з ріжних кінців її найвигідніш почати від „Полудневої Росії“, тому що для неї розпоряджаємо старим історичним матеріялом. Але автор хоче доходити своєї мети за поміччю язикового матеріялу, головно—назв місцевостей і запозичених слів. При сій нагоді висловлює цілком оправдані жалі, що ми досі не маємо добрих збірок топографічного матеріялу й особових імен нашого півдня, а також кавказьких, іранських і турко-татарських територій.

Сама розвідка складається з чотирьох глав нерівної величини. Перша, на трьох сторінках, присвячена Кімеріям. Автор спиняється над самим іменем Кімеріїв (вважає його неясним), далі на двох кімерійських іменах: одно—Šandakšatru явно іранське, друге—Teušpa не ясне. Висновок: „Бідні останки мови дозволяють тільки констатувати, що кімерійські князі иноді носять іранські йменння. Але не можна рішити, чи й мова і нарід Кіме-

ріїв були іранські,—чи тільки де-які ймення пануючих. Можна ще згадати про змішування Кімеріїв і Скитів у Греків і Асирійців. По-за тим—крім можливости іранського походження приходить під увагу можливість тракійськаго походження Кімеріїв, тому що в античній традиції вони звязуються з безсумнівно тракійськими Трерами. Язиково обґрунтувати сю теорію поки що не можливо. Але нема ніякої підстави приділяти Кімеріїв і Траків до кавказької язикової групи, як робить Ростовцев (Эллинство, с. 32).

В гл. II, присвяченій Скитам (с. 7—23), автор рішуче обстоює їх іранство, особливо против монгольської теорії (відновленої Мінсом). Історичні свідоцтва і безсумнівні скитські слова, на його гадку, твердо і певно доводять, що скитська мова була іранська, її фонетика ближча до авестійської, ніж до старо-перської, і старша від авестійської.

Гл. III присвячена Сарматам, Алянам і Осетам. Етимологічний словник імен і слів, з літературних джерел, написів і т. ин., що можуть належати сим народам, або ставитися в звязок з ними, займає більшу частину розділу (с. 29—57). Тут коротко аналізовано цілий ряд інтересних історичних імен як Роксоляни, Ревксінали, Πάλα і Χάπα і т. ин.

Констатувавши таким чином, що чорноморське побережжє було заселене іранськими племенами, автор в IV главі перебирає іранські елементи в хорографії і топографії, поділивши свій матеріял відповідно старим губерням. Загальний висновок (с. 78): недостачу певних іранських назв в губ. Полтавській, Харківській, Воронізькій можна пояснити тим, що їх вигнали турко-татарські впливи. Далі на північ від Орловської губ. — в Калузькій і Тульській бракує їх також, але там таке пояснення не можливе: тут треба бачити північну границю Іранців. А що в Київській, Чернігівській і Волинській губ. також не можна вказати певних іранських назв,—причину того автор обіцяє пояснити в дальшім досліді старого слов'янського розселення.

Невелика книга проф. Фасмера має безсумнівну вартість, хоча їй шкодить, по-перше, те, що автор далеко не міг опанувати всеї потрібної літератури; почасти се залежить від нинішніх, майже непереборимих некорисних обставин наукової праці, почасти таки, видко, автор не має потрібного перегляду її. Друге—вже вище зазначена самим автором недостача потрібних збірок ономастичного матеріялу, сучасного і взагалі новішого походження.

М. Грушевський.

Др. **Філярет Колесса, Українські народні думи**. *Перше повне видання з розвідкою, поясненнями, нотами і знимками кобзарів. Видання Товариства „Просвіта“, Львів, 1920 р. стор. 160—VIII.*

Ся книжка з'явилася п'ять літ тому, але по-за Галичиною зісталась такою невідомою і навіть неприступною, що вважаємо потрібним хоч з таким опізненням подати коротку звістку і оцінку сеї публікації заслуженого дослідника, користаючи з примірника, надісланого ним до Укр. Академії Наук.

В переднім слові др. Колесса справедливо відзначає, що за сто літ, що минули від першої появи друкованої думи в 1819 р. в громадянстві, не раз відчувалась пекуча потреба повного хоч-би популярного видання дум, „не кажучи вже про наукове видання, з поясненнями, порівнаними вказівками, зведенням варіянтів—відмін кожної думи“. Справді, українські думи розкидані по багатьох збірниках пісень ріжного типу, і дотепер не було зроблено збірки, що містила-б в собі тільки думи, і в с і д у м и, так що збірка Ф. Колесси перша в сім роді, і ми мусимо привітати га-

лицьке громадянство з сим корисним надбанням. Збірка Колесси обіймає всі дотепер звісні думи (окрім фрагментів і пародій), подає тексти в автентичних записах без змін, скорочень, або зводження ріжних текстів до одного і при своїм завданню популярної книжки цілком відповідає науковим потребам, чим ріжниться, наприклад, від „Дум Кобзарських" Грінченка (Чернігів, 1897 р.), що хоч виконали надзвичайно важну функцію в справі популяризації дум, але не мали претенсій до наукової точности. Разом з автентичними записами там було зібрано також зведені тексти, зложені з шматочків ріжних варіянтів. З другого боку, широко звісна, популярна наукова збірка Д. Ревуцького „Українські думи і пісні історичні" (Київ, 1918 р.) не об'єднує всіх дум, і в більшій частині зложена з пісень.

Але повною і ся збірка д-ра Ф. Колесси може бути названа тільки в досить умовному значінню: в ній представлені всі теми дум, але не більше як одним варіянтом на кожну тему. Тимчасом повнота, розуміється, вимагає того, щоб були наведені всі варіянти: коли певна тема існує в двох або трьох одмінних і більш-менш рівноцінних варіянтах, то оден з них, хоч-би як влучно вибраний, все-таки не дасть повного уявлення про неї. Повна збірка дум в такім розумінню все-таки зістається дезидератом нашої наукової і популярно-наукової літератури.

Книга д-ра Колесси починається з „Переднього слова", де маємо перегляд збирачів та видавців дум і важнішу бібліографію. Потім іде вступна розвідка, що носить назву: „Українські народні думи, їх історичний підклад, наверствованнє, зміст і форма".

Перший розділ: „Дві верстви дум" знайомить з історією терміну дума. Автор остерігає (як се робив вже і М. Грушевський, Істор. України-Руси, т. VI, с. 614—16) не дивитись на старі згадки про „думи" такі, як Сарницького і ін., як на докази про існування дум в сучаснім розумінню. Вказує, що свідоцтво давности дум треба шукати в їх змісті і формі, сі-ж вказівки, на думку автора, поділяють всі думи на дві верстви, а з них кожна зложена з двох груп: старша верства: 1) думи невільницькі, 2) думи про боротьбу з Турками, та навчаючі; пізніша верства: 3) думи про Хмельниччину, 4) думи з часів по Хмельниччині.

Розділ другий виясняє історичний підклад дум старшого складу про боротьбу з Турками і Татарами, невільницьких і навчаючих.

Автор переглядає історичні обставини XV в. на Україні, особливо спиняється на нападах Менґлі-Ґерея і вирішує, що „на сю добу можна-б покласти витворення найдавніших невільницьких дум, якими були по всякій правдоподібности „невільницькі плачі" (с. 11), себ-то такі думи: обидва плачі, „Азовські брати", „Маруся Богуславка", „Ів. Богуславець", „Самійло Кішка" і „Соколя". Переказавши, далі, історію козацтва XVI в. і в першій половині XVII, його консолідацію поширення в суспільстві, звязок з церковними і книжними колами тих часів, автор думає, що, вже в першій четвертині XVII в. (але мабуть і не скорше), утвердилися серед козацтва ті релігійно-моральні основи, на яких мали зрости навчаючі думи з моралізуючою основою" (с. 24). Тут автор згадує думи, що оспівують активну боротьбу козацтва з Татарами і Турками, як „Хведір Безрідний", „Сірчиха", „Отаман Мат'яш" і ин., і ті, що мають моралістичний характер, що проводять ідею святости батьківського і материнського благословення та цінности і нерозривности родових звязків,—як думи про Коновченка, про Вдову, про Сестру і Брата і ин. Д-р Колесса підносить се, що лірична закраска дум першої верстви—невільничих і моралістичних, наближає їх до народніх пісень, що послужили їм основою, як старший рід творчости новішому.

Третій розділ вступної розвідки виясняє відгомони Хмельниччини і внутрішнього розладу серед козацтва в думах пізнішого складу. Після історичного огляду доби Хмельницького і порівнання з описом її в думах—з якого видно, що кобзарська традиція з одної сторони не мала повного розуміння для політики Хмельницького, а з другої—ідеалізувала його постать,—автор кладе тезу, що „думи про Хмельниччину при всій своїй однобочності зовсім вірно передають змагання і настрої, які в тій переломовій добі ворушили народніми масами. Се справді схоплені з життя реалістичні картини, що в цілості дають такий вірний і гарний у своїй простоті образ Хмельниччини, який тяжко було відтворити хоч-би й дуже талановитому поетови пізнішої доби на основі самих лиш історичних джерел. Усе те впевнює нас у погляді, що сі думи складалися хиба по свіжим слідам історичних подій“ (с. 34). До дум сеї другої верстви Колесса зачисляє також думи про Голоту, про Андибера, про „Козацьке життя“, що, на його думку, малюють розклад козаччини після Хмельницького. Що до першої з сих дум, то він признає, що вона „заснована на тому самому підкладі, що ліг в основу старинних дум про боротьбу з Татарами й Турками, однак цілим своїм стилем і насмішливим тоном, якого і сліду нема у старших думах, вона належить до пізнішої верстви“ (с. 38).

Четвертий розділ відповідає на питання, „в яких відносинах стоять думи до літературних творів середньої доби.“

Тут автор рішуче виступає проти теорії книжного походження дум, яку розвивали почасти Житецький, головно-ж акад. Перетц. Д-р Колесса відзначає спільність де-яких тем і настроїв в думах і в віршах XVII в., що були зібрані в II т. збірника Антоновича і Драгоманова, але як аргумент самостійности думи з усею силою підносить їх своєрідну форму, що не зустрічається в книжних утворах. А що до змісту, то він-же споріднює лиш новіші думи з книжною літературою. Старші думи і такого звязку не мають. Думи-ж про Хмельниччину мусіли теж повстати дуже скоро по подіях, бо коли-б вони були зложені на книжній підставі значно пізніше і потім пішли в народ, то як-би змогли вони зацікавити масу подіями, що стратили актуальність?

П'ятий розділ „Віршова й музична форма дум“—найбільш цікавий. Він знайомить в загальних рисах з вислідами попередніх студій автора, що дали вже цінну працю „Наверствування і характеристичні признаки українських народніх пісень“, (записки Н. Т. ім. Шевченка, т. CXXVI—VII, Львів, 1918 р., див. рецензію в „Україні“ кн. 1—2, 1925). Довівши, що музична форма дуже стара і звязує їх з середньовіччям, автор на підставі форми тексту дум розгортає їх історію, що лучить їх з народніми похоронними голосіннями і з Словом о полку Ігоря, яке теж має багато із голосінь. „Взагалі, каже автор, голосіння виявляють лише низший ступінь того самого рецитаційного стилю, який так буйно розвинувся в думах“. Се-ж впевняє його в тому, що форма думи „глибоко засвоєна українській народній поезії, оперта на прадавній літературній і усній традиції“ (с. 54).

Останній розділ дає біографії де-яких кобзарів: Никоненка, Шута, Вересая, Крюковського, Мих. Кравченка, Гончаренка.

Ціла розвідка написана дуже цікаво й інформативно з властивою авторові любов'ю до сеї теми і знанням її. Правда, де-які моменти в поділі верств викликають сумніви. Так напр., автор підносить думи з моралістичною закраскою до найстаршої верстви—на тій підставі, що вони виявляють спільність мотивів з піснями, які, взагалі, являються старшим родом творчости ніж думи. Але хоч пісні як рід творчости надзвичайно

старі, разом з тим вони, можна сказати, постійний фактор в українській літературі—і саме пісні на родинні теми з моралістичною тенденцією безумовно компонувалися і в XVII—XVIII вв., так само як повстають і тепер. Які-ж докази можна привести на те, що така дума, як прим. Удова, з'явилася разом з найстаршою верствою дум, а не з думами про Хмельниччину або й пізніше. Адже сам автор згадує нову думу М. Кравченка про його семейні нещастя в 1905 р. Коли-ж допустимо, що думи могли повстати і в порівнюючи недавніх часах, то саме ці моралістичні думи, де нема ніяких вказівок на минулі історичні обставини, здаються найближчими до нас. Але загалом книжка Ф. Колесси дає викінчену і певну систему розвою дум, що виповнить дуже важну прогалину в відомостях широких мас про поезію свого народу. Доводиться жалкувати, що через умови транспорту ся гарна студія остається недоступною громадянству радянської України.

Але найбільший інтерес сеї книжки для широких кругів в сороземірно повній збірці текстів дум. З найбільшою приємністю треба відзначити в ній дві думи, що хоч були давно друковані, але зістались зовсім по-за увагою дослідників дум; се дума про Смерть козака на Кодимській долині, що була надрукована в Історії Козачества Костомарова, і дума про Сон и Жену або, як вона тут названа, Ворожбаі з сну, що вийшла в збірнику Метлинського 70 літ тому, але дотепер не згадувалась в ніяких оглядах дум, так що се майже першодрук.

Натомісць може було-б краще не передруковувати думу про Козака-бандуриста, коли автор в передмові зазначає сам, що „де-які познаки промовляють за тим, що се підроблений твір". Сей текст дійсно треба приймати з застереженнями, а тому в популярній збірці друкувати його не зовсім доцільно.

Всі тексти поділено на строфи відповідно до музичних фраз і рецитаційних тирад, якими звичайно виголошують кобзарі свої речитативи, як се помітив автор в своїх працях про мелодії українських дум (Матер. до укр. етнольог. Н. Т. ім. Шевченка т. XIII і XIV). Змін в текстах майже нема—вони всі зазначені в примітках. Під текстом кожної думи подано спис инших її варіянтів, звичайно досить повний. Можна завважити, що запис Іващенка на с. 154, поданий як варіянт думи про поєдинок козака Голоти з Татарином, в дійсності не належить до сеї думи, а оповідає історію Андибера, хоч і має назву Голоти: ні поєдинку в сім варіянті, ні Татарина нема.

Всіх текстів в книзі 29. Нема тут дрібних фрагментів і пародій, як зазначено вже вище. Можливо, що автор умисне відкинув пародії, щоб не ослабляти загального тону збірки, яка спиняється на розцвіті дум. Але з другого боку се трохи передчасно вкорочує віку сій творчості.

На одній картці подано „кілька слів про фальшовані думи"—вказівки бібліографічні, і перегляд фальшивих дум: про князя поганина в Записках о Южной Руси I, с 178, п'ятьох фальшивих дум з „Запорозької Старини" і думи про Коломійця в збірнику Метлинського.

До книжки додано мелодії восьми дум за даними Колесси і Лисенка та вісім ілюстрацій, портретів і груп кобзарів.

К. Грушевська.

Алфавит декабристов. *Издание Центрархива под редакцией и с примечаниями Б. Л. Модзалевского и А. А. Сиверса.* Ленинград, 1925. 432 стор. in 8°. 4 р. 50 к.

Центрархів Р. С. Ф. Р. Р. готує до друку під загальною редакцією М. М. Покровського серію першорядної ваги матеріялів з історії по-

встання 1825-го р., як от де-кілька томів „Следственного дела", нарис Покровського „Декабристы", нарис т. Мільмана: „П. І. Пестель", „Русская Правда" Пестеля, нарис проф. Преснякова: „День 14-го декабря" „Материалы о восстании Черниговского полка" під редакцією т. т. Волосевича та Оксмана, монографію П. Є. Щеголева: „Восстание Черниговского полка", працю т. Нечкіної: „Общество Соединенных Славян" і т. и. Переведення накресленого плану в життя, мабуть, вимагатиме де-кількох років. Поки-що видрукувано лише перший том матеріялів про повстання декабристів та „Алфавит декабристов", який ми тут розглядаємо і який становить восьмий том „Дел Следственной Комиссии о злоумышленных обществах".

Остання з зазначених книг містить у собі передмову, текст відповідного рукопису кол. Державного Архіву (стор. 19—218), додатки до цього так званого „Алфавиту" та складений від редакторів покажчик усіх осіб, що про них згадано в книзі (стор. 263—432).

У передмові показано, що до цього часу дослідники ще не користувалися з цього надзвичайно цінного документу, який яскраво й наочно знайомить з розмірами декабристського руху та з особистим складом його учасників, і за цей документ треба визнати „Алфавит", що його й опубліковано. До цього подано відповідну довідку про оточення, серед якого він з'явився, та з'ясовано його фактичну цінність. На свій час лише довідник для специфічних цілей. „Алфавит" містить у собі прізвища як 290 душ, що виратувались із процесу чисті від усяких підозрінь, так і 289 осіб, що їх у тій чи иншій мірі визнано за винних. До першої половини належали особи, звільнені з виправдними посвідками (34 душі), визнані за непричетних до таємних товариств (115 душ); ті, що їх Найвища Слідча Комісія лишила без уваги (120 душ); ті, що їх занесено за непорозумінням (10 душ), та нарешті 11 викажчиків. З другої половини визнано за винних і в тій чи иншій мірі покарано 131 душу (5—шибеницею, 88—засланням на каторгу, 18—поселенням, 1—проживанням на Сибіру, 4—роботами по фортецях та 15—розжалуванням у прості салдати), 124 особи переведено до инших полків або на инші посади, віддано під поліційний догляд або для дальшого слідства, 4 чужоземців вислано за кордон, доля 9-тьох лишилася невизначена, а 21 душа навіть передчасно померла (перед слідством чи підчас його переведення).

У „Алфавиті", який охоплює майже половину досить значної на розмір книги, велику цікавість мають як реєстр непевних осіб, так і вказівки на матеріял для їх обвинувачення. З осіб нас здебільшого цікавлять, звичайно, ті, хто мав відношення до півдня кол. Російської держави, а зокрема до повстання Чернігівського полку. Першу з цих категорій становлять представники від національности єврейської, польської, української й великоруської. Не зупиняючись на представниках єврейства, які відогравали иноді ролю розвідчиків, шпигунів і навіть викажчиків (варто пригадати, наприклад, прізвища Ойшлендера, Козлинського або тих, що про них згадано в документах Ю. Г. Оксмана), визначимо лише де-кількох Поляків та Українців. З Поляків, крім низки дідичів кол. Південно-Західнього Краю та офіцерів російської армії, мають для нас цікавість: Коровицький, що про нього згадує як про Куровицького в своїх мемуарах Руліковський, сам мемуарист Руліковський (подається де-який матеріял до його характеристики), його сусіда по маетку Станислав Ярошкура (що на запросини пристати до таємного політичного польського Патріотичного Товариства поставив умову, щоб знесено кріпацтво), волинський губерський дворянський маршал гр. Мошинський, другий польський мемуарист гр. Олізар, граф Ржевуський (інформатор польського мемуариста Чайков-

ського про подробиці втихомирення Чернігівського полку, а разом один з тих, хто ширив чутку про смерть Миколи I) й т. и. З представників української національности, які фігурують в „Алфавиті", найцікавіші: прапорщик Полтавського полку Драгоманов (дядько М. П-ча), два Капнисти (брати мемуаристки Скалон), письменник Котляревський, син відомого протопопа Київського Софійського Собору Левзанда, добре знані полтавські дідичі Лукашевич, Родзянко, Тарновський та инші. З осіб великоруського походження, що провадили свою діяльність на Україні та що їх заведено до „Алфавиту", найбільшу привертають увагу професор Харківського університету Богородицький, властитель кріпацької посілости на Київщині (Корсунь з околицями) найясніший князь і генерал Лопухін, кол. правитель канцелярії „Малоросійського" генерал-губернатора відомий Новіков та инші.

Цікаві відомості про найчисленніших у „Алфавиті" офіцерів ріжних полків, що були членами Південного Товариства („Южного Общества"), як Пестель, Артамон Муравйов, Повало-Швейковський, брати Муравйови-Апостоли, Бестужев-Рюмін та инші, або Товариство Сполучених Слов'ян („Общества Соединенных Славян"), як Берстель, Горбачевський та його товариші, не кажучи, певне, про тих зосібна, що служили в Чернігівському полку: опріч знайомих раніш, уперше відомі стають прізвища офіцерів-чернігівців Алендаренка (sic!), Кільхена та Ядрилло (про якого, що-правда, почасти згадано й у Шугурова, в посвідченнях Ракузи), зрештою Лебедев (відомий і Руліковському), що його позначено лише пізніше (в „Покажчику"). Взагалі тут, як і в „Додатку", подано досить багато матеріялу для життєписів, поміж иншими, низки офіцерів Чернігівського полку (наприклад, відомості про походження Бистрицького та Маєвського з Київщини, Апостола-Кегича з Полтавщини, Мозалевського з Курщини), або про належність до польської національности Войніловича, Маєвського та Снізіневського (опріч Гебеля), також про моральне обличчя Бестужева-Рюміна, Кузьміна. С. Муравйова, Башмакова, Грохольського з Ракузою (безпідставні обмови їх обох підчас слідства) та инше.

Редактори видання вважали за необхідне подати додатковий до „Алфавиту" довідник (ніби окремий „Додаток") про бідолашного полкового пан-отця Кейзера, про офіцерів Чернігівського полку, що їх судила Могилівська військово-судова комісія, також про членів „Товариства військових друзів" і ще про 6 осіб.

В останній частині видання, що його оглядаємо, міститься „Покажчик", де зібрано життєписні відомості про походження, виховання, службу перед повстанням та прийдешню долю усіх осіб, які тим чи иншим способом причетні були до грудневих подій. Коли порівняти до попередніх розділів, то „Покажчик" для свого складання вимагав найбільше праці. Зате, здається, він є тепер найцікавішою частиною книги, бо дає коштовний матеріял до характеристики майже всіх у ній згаданих осіб.

Вважаю за зайве докладно пояснять цінність видання, яке дає багато (хоча трохи й однобічного) матеріялу, що знайомить більш як з півтисячею представників своїми поглядами поступової частини громадянства за 100 років перед цим. Можна зробити де-які зауваження лише з приводу головним чином „Покажчика", а власне зауважити неповність часом повідомлень (наприклад, про Гебеля. Люблінського, Ракузу), де-яку невиразність або недокладність (наприклад, у повідомленні на стор. 281, що Бестужев-Рюмін жив у С. Муравйова-Апостола), неперевіреність де-яких дат (наприклад, року народження Башмакова, часу смерти Соловйова), прізвищ (наприклад, Тихановський чи Тихоновський, Щепилло чи Щипилло й т. инше) та місцевостей (наприклад, у свідченнях Сухинова,

а також і в його життєпису, згадується с. Мазиниці замість Мазепинці кол. Київської губерні), подекуди трошки чудні бібліографічні довідки (наприклад, посилка на те, що оповідання Вадковського видрукувало лише ляйпцігське видавництво Каспровича, а не згадано про лондонське видання Герцена) або навіть помилкові (наприклад, на стор. 300: „Rokosz pułku Czernihowskiego“ Руліковського, що в дійсності видруковано в місячнику „Nasza Przyszłość“ р. 1908, в №№ VI й VII, зазначено надрукованим ніби-то в газеті „Dziennik Kijowski“ за р. 1917 в № 167, тоді як там вміщено лише маленьку замітку „Pamięci dekabristów“ Л. Р-ського) й т. инше. Проте-ж огріхів, що їх можна в досить чималій книзі спостерегти, не надто вже й багато, та й тих не можна зарахувати до категорії хиб поважних.

Л. Д.

М. В. Нечкина и Е. В. Сказин. *Семинарий по декабризму. Под редакцией В. Невского.* „Прометей“, Москва, 1925. 148 стор. in 8⁰. 1 р. 10 к.

Книга, що має спочатку переднє слово редакторів та вступ складачів і в основній частині своїй являє собою спеціяльний довідник, як указує сама її назва, ставить собі завдання переважно педагогічні. Вона є спробою дати одну з підручних чи допомічних книг сучасній вищій школі, що шукає нових методів навчання та змагається викладати способи наукового дослідження підчас студентських лабораторних студій семінарського типу в царині суспільнознавства. Зосібна, книжка т.т. Нечкіної та Сказина має своїм завданням дати керовникові нитку до рясного матеріялу про рух декабристський. До речи, кожен із складачів вже має в даній галузі своє літературне ім'я.

Услід за відповідним редакційним переднім словом, яке поміж иншим обороняє (від товаришів, подібних до Ольмінського) право цікавитись рухом декабристським та виявляє необхідність розглядати його по можливості всебічно, вступ складачів накреслює положення держави, що переживала ряд наслідків од зміни економічної структури, яка саме в державі відбувалася, формулує розуміння „декабризм“ та висвітлює значіння декабристів, яко ідеологів революційного моменту та разом як революційних тактиків в розвитку протиурядового руху. Основна частина книги містить в собі 128 зформулованих тем для семінарських студій, таку саму кількість запитальників з ґрунтовними артикулами для систематичного опрацьовання кожної з тих тем, зрештою з покажчиком відповідного матеріялу історичних джерел та підручних книжок.

В широкості накресленого підходу до праці (порів., наприклад, багатство тем для історіографічного підходу, для характеристики тогочасних стосунків економічних, для ознайомлення із становищем армії, з діяльністю так Південного Товариства, як і Товариства Сполучених Слов'ян, з політичною ідеологією Микити Муравйова, Пестеля, а також Луніна, Тургенєва, Муравйова-Апостола, для ролі повстанчого Чернігівського полку як в цілому, так і в окремих його представниках, в літературному відгомоні подій і т. и.), в достатній кількості рекомендованої спеціяльної літератури та в останній свіжості її—право книги на цікавість читачів до неї й по-за мурами школи. Варто пригадати лише хоч-би покажчик західньо-европейської літератури питання.

Багатство тем, що їх призначено до опрацьовання та що відбивається на невитриманості конструкцій, на небезпеці повторювань та ризикованості не досить ґрунтовної розробки (на це поміж иншим указує й редактор у переднім слові), не вилучає у низці випадків і де-яких прогалин. Даючи більшу увагу Південному Товариству (8 тем), аніж Північному, а особливо Товариству Сполучених Слов'ян, що стає тепер сливе мод-

ним (12 тем), ставлячи за традицією Сухинова вище за Кузьміна з товаришами й таке инше, оцей довідник (до речи, докладністю він стоїть нижче од покажчика т. Селіванова) нічого, наприклад, не каже про відгомони подій на Україні ні тої доби, ані наступної (згадаймо, наприклад, про Шевченка та Кирило-Методіївське Братство), хоч праці Іконнікова, Оксмана, Рєпінського та инших досить відомі авторам. Даючи можливо повну довідку про стан бібліографії питання на Заході (до речи, названо перший лише том Шніцлера та не згадано про першу з даного питання працю Шімана), автори нехтують літературою польською, зосібна мемуаристами польськими, як Руліковський та добре відомий в літературі російській гр. Олізар (згадай Кропотова, Іконнікова та инших), або-ж Чайковського, хоча й література польська, коли взяти на увагу одну з тем („Міцкевич та декабристи"), почасти їм відома.

Ціна в цілому цікавого видання трохи висока. *Л. Д.*

Вл. Селиванов. *Декабристы 1825—1925. Систематический указатель русской литературы.* Ленинград, „Колос". 1925, 106 + 3 стр. in 16°. Цена 70 коп.

Відповідні відомості угруповано в 10 відділах. Найповніші з них такі: документи, що належать самим декабристам (тоб-то їхні мемуари, викази їх підчас слідства, листи, літературні твори), загальні розвідки про декабристів (праці спеціяльні й загально-історичні), 14 грудня року 1825-го (джерела, їх обробка та мемуари й спеціяльні праці), а найбільш—література про окремих декабристів (52½ стор. з матеріялом для характеристики 125 осіб). Основна частина довідника має спочатку передне слово, а в кінці книги упорядковано поміж иншим алфавитного покажчика 732 авторів 1195 з даного питання друкованих праць. Ця довідка стверджує наочно й цікавість, яка є в літературі до руху декабристського, і велику працю, яку впорядчик проробив сам.

З поданих у книзі даних видко, що найбільшою поміж декабристами популярністю користуються: Рилєєв (у довіднику 121 число вказівок), А. Бестужев-Марлінський (100 чисел), Тургенєв (82 числа), В. Кюхельбекер (76 чисел), Д. Завалішин (45 чисел), І. Пущин, князь Одоєвський, Орлов, кн. Оболенський, Батен(ь)ков, М. Муравйов-Апостол, князь Волконський, М. Бестужев (усі в межах четвертого десятка), барон Штейнгель, Пестель, Лунін, барон Розен, М. Бестужев, Якушкін, С. Муравйов-Апостол, Фонвізин (усі в межах третього десятка), тоді як про Горбачевського, наприклад, згадано в 14 випадках, а про Бестужева-Рюміна лише в одному. Літературна популярність, як бачимо (принаймні, для автора покажчика), иноді несповна відповідає минулій політичній ролі того або иншого декабриста. Із сучасних дослідників декабристами та рухом декабристським найбільше цікавились Щеголев, Штрайх, Богучарський, в. кн. Миколай Михайлович, Модзалевський, Семевський, Шільдер, Шіман, Венгеров та инші, що їх імення кажуть сами про себе.

Покажчик виходить з друкованої російської літератури, яка з'явилась в колишній Росії, теперішній Р. С. Ф. Р. Р., почасти й за кордоном, але є в ньому також вказівки на праці й не російською мовою. Він повніший, коли порівняти з бібліографічними довідниками „Антиквара" за р. 1903-й та десятого випуску „Вестника Коммунистической Академии" за р. 1925-й або-ж „Семинария" Нечкіної та Сказина, хоча й у ньому, коли охота, можна знайти низку прогалин (наприклад, про повстання Чернігівського полку, про Горбачевського, бар. Соловйова, Сухинова, Тургенєва, про книги Головачова, Балабанова й т. и.). „Литература о декабристах" Пікснова й Ченцова у виданні Центрархіва Р. С. Ф. Р. Р., на вихід якої

сподіваємось, можливо, перебільшить зазначений довідник, але впорядчик останнього й не мав претенсій на всевичерпну докладність поданих відомостей, маючи головним чином на увазі провінціяльне оточення низки узагальнюючих праць з даного питання до дня роковин декабристів.

Розглянена книга проте принесе свою користь і нефахівцеві. *Л. Д.*

В. Базилевич. *Декабристи на Київщині*. Д. В. У. Київ, 1926. 55 коп. Чистенько видана, невеличка (64 стор. in 8⁰) книжка містить в собі 5 розділів. Текст її, що на початку має на де-кілька рядків передмову, ілюстровано рядом малюнків (портретами, крайовидами з альбома Де-ля-Фліза, автографом та мапою місцевости подій), і до нього додано винесені на окремі сторінки примітки так до самого тексту, як і до ілюстраций Симетричності окремих частин праці та її живому, легкому стилеві відповідають вартості виконання її, що з'явились як наслідок піклування автора використати по змозі попередню літературу питання, підшукати відповідний новий матеріял та самому одвідати де-які місця минулих подій наприклад, Васильків та Триліси). Авторові де-яких друкованих вже статтів з даного питання прийшла щаслива думка відгукнутися й у праці загального характеру на столітні роковини знаменних у Київі та на Київщині подій, і ця думка знайшла собі цікавий та цілком влучний зверхній вияв. Про те, як сумлінно автор поставився до своєї праці. свідчить поміж иншим впорядкований ним бібліографічний довідник та досить уважлива коректа.

Правда, можна висловити й ряд побажань книзі, яку розглядаємо. Наприклад. щоб надати їй бібліографічної докладности, можна зауважити, що „Православный катехизис" та „Воззвание" С. Муравйова-Апостола (й Бестужева-Рюміна) видав не один лише Бороздін (стор. 59) та й не він уперше, або про місце смерти Бистрицького (стор. 60) каже не один лише князь Трубецький та також і не він уперше. Певно, несповна подано й довідки (порівняй покажчики Мезьєра, Нечкіної й Сказина, а також Селіванова) про відгуки подій в літературі художній (стор. 54).

Недокладно й неясно подано відомості про кару салдатів Чернігівського полку за їх провини. Ще можна було-б за нагоди (стор. 45) повідомити, що Соловйов, Сухинов, Мозалевський та Бистрицький у київській тюрмі, згідно з Горбачевським, зустрілися з юнкером та салдатами кол. Чернігівського полку перед їх засланням на Кавказ.

З недоглядів можна занотувати низку прогріхів в топономастиці: р. Тясмин (стор. 14), наприклад, названо Тясминкою, Устимовку (на мапі й у тексті, стор. 55) — Устиновкою, Солтанівку — Салтанівкою (там само), а Каменка (теж там) має російську назву. Далі, не установлено, як вірніше писати прізвище графа Хоткевича чи Ходкевича (стор. 7). Також декабриста Тізенгавзена автор титулує бароном (стор. 23) і т. и.

До несправностей, наприклад, належать заяви, що Горбачевський був старішим з членів Товариства Сполучених Слов'ян (стор. 11), що ніби Люблінський і року 1825 укупі з Борисовим стояв на чолі того Товариства, що ніби-то Бистрицький був членом змови (стор. 25), що у Василькові вже 23 грудня знали про столичну катастрофу 14-го грудня, через це ніби-то другого дня ранком С. Муравйов-Апостол вкупі з братом виїхали до Житомиру (стор. 26). Недокладно також з боку стилістичного чи топографічного висловився автор, що брати по дорозі на Троянів заїхали до Олександра Муравйова (стор. 27): О. Муравйов власне в Троянові й жив. Така-ж хронологічна недоладність у автора, коли він занотовує час двохразового заїзду Бестужева-Рюміна до гр. Олізара. Одну з рогаток в місті Василькові названо Богуславською

(стор. 30) замість Білоцерківської. До повстання Чернігівського полку (стор. 41), коли не рахувати 83 душ з першої мушкетерської роти, не прилучилася лише гренадерська рота капітана Козлова, та й з неї були дезертири, які також товаришували в дорозі Муравйову та яких згодом розшукував уряд. Інформації Гогеля, що подав Оксман, походили з Волині, а не з околиць Василькова (стор. 46) й таке инше.

Автор припускає навіть гіперболізацію або поширене тлумачення в повідомленнях своїх, наприклад, про те, як Гебель приїхав до Триліс з жандарями (стор. 28: а з ним був лише офіцер Ланг), про те, ніби в момент арештування Фурман та Башмаков були сильно на підпитку (стор. 28), ніби київські вулиці було переповнено („плавом пливли“) москалями та людністю (це вночі чи удосвіта!) перед арештом Мозалевського, ніби тоді арештовували, мовляв, і тих людей у Київі, які знаходили (й навіть приносили до начальства) примірники „Православного Катехизиса“ (стор. 39).

Подібна до зазначеного явища також модернізація: наприклад, гусарів полку принца Оранського, що брали участь в приборканні Чернігівського полку, названо Білоруськими (стор. 43), або сказано (стор. 43), що Іполіт Муравйов-Апостол заподіяв собі смерть пострілом з „револьвера“.

Далі, здається мені, що автор ставиться з надто великою довірою до наведених від Горбачевського мотивів перекидання урядових військ (стор. 39—40), до картини бійки, змальованої від Муравйова-Апостола (стор. 43), до закидів у нерішучості, які Горбачевський робить С. Муравйову-Апостолу (стор. 44), до пльоток, що рахували на пікантність, як поручика Павлова, який не прилучився до повстанців, переховувала ніби-то під своїми перинами жінка васильківського городничого, до повідомленнів, ніби С. Муравйов-Апостол мав колись намір підбурити до повстання своїх селян і ніби уряд наклав заборону на його (в дійсності власність його батька!) полтавські маєтки (стор. 52—60).

Автор не мав даних і для повідомлення, що Бестужев-Рюмін підказував Кейзерові підчас читання „Православного Катехизиса“ та навіть голосно те читання повторював (стор. 34), що прапорщик Мозалевський, коли їздив до Київа, був у цивільному одягу (стор. 36).

В залежності від того, як автор ставиться до відповідних джерел дознавання, він робить помилки, коли повідомляє, наприклад, що М. Муравйов-Апостол лише недавно ніби приїздив до свого брата Сергія (стор. 26), що С. Муравйов-Апостол (згадаймо про переговори його з гр. Мошинським!) у Житомирі ніби не здибав нікого з членів потайних товариств (стор. 26), що Гебель готувався до ночівки, коли приїхав до Трилісів (стор. 28), що після того, як його поранено, його зараз-же ніби-то одвезено до Василькова (стор. 28), що С. Муравйов-Апостол вкупі з ротою Кузьміна вирушив із Трилісів до Ковалівки (стор. 28), що генералові Гогелю лише за Миколи I доручено було потайний догляд за станом у війську на півдні держави й т. и.

Усе занотоване ми констатуємо (може видатися зокола, надто вже докладно) головним чином тому, що бажаємо цій книзі (до речи, першій з даної царини українською мовою), яка заслуговує на можливе розповсюдження, незабаром побачити світ і в новому виданні, до того без зазначених хиб, хоч взагалі вони не такі то вже й серйозні.

Л. Добровольський.

Акад. С. Єфремов. *Іван Левицький-Нечуй.* Слово—Київ, 1925 р. 124 стор.+додаток 48, in-16°. Ціна 16 карб.

Це переробка старої праці ак. С. Єфремова „Бытописатель пореформенной Украины“, що її було надруковано в „Кіевской Старинѣ“ за 1905 р. № 1 (98—118 сс.), але тут її збільшено принаймні вп'ятеро.

Детальніше розказано про останні роки життя письменника, коли він так різко розійшовся з молодою генерацією українських діячів в такому дрібному питанню, як правопис, і виступає з своїми дивовижними новаторствами, і взагалі більше сказано про його творчий шлях. Як звичайно це ми бачимо у С. Єфремова, працю написано живо, читається вона з цікавістю, хоч де-чого-б ми побажали і більшого від нарису, що малює таку все таки центральну фігуру в нашому письменстві. Так, творчий шлях Левицького охоплено не досить глибоко і його діяльність не звязано тісніше з тими культурними діячами, з якими він все таки при всій своїй кабінетній натурі мав зносини, і через те і де-які типи романів Левицького зачеплено тільки побіжно: автор не зупинився на них так, як того вони вимагали, і не освітив їх яскраво. Кажучи так, ми маємо на думці такі типи, як Радюк і Комашко. Безперечно, в цих типах Левицький малював культурників своєї доби, таких, як Куліш, і не даремно Радюкові приписано таку фразу, яку сказав і Куліш Плетньововій доньці, в яку він був закоханий в молоді роки: „Вот и вы современем научитесь по украински"; і відповідь якої: „Никогда" назавше розбила його почуття (Див. Огоновський. Истор. литературы русской, ч. III, I від., стор. 95; „Хмари", Українська Накладня, Київ-Ляйпціг, стор. 348).

І коли подивитись на Радюка та Комашка з цього боку, цеб-то як на типові образи наших культурників 60—80 рр., то може і не треба казати, що образ Радюка являється „невдалий з програмового боку" (с. 130): тут не програма, а відбиток життя--образ Радюка втілює можна сказати мистецьки певні життьові явища своєї епохи—і я-б сказав, вихідною точкою для утворення образа Радюка послужив Куліш першою половиною своєї діяльности. Звичайно, Левицький тут багато перетворив, як це завше роблять письменники,—ну, а Куліш був досить типова фігура на свій час. І хоч образ Радюка не може дорівнювати своєю широтою до Рудіна Тургенєвського, але він і не дуже далеко від нього відстає, поділяє з ним всі хиби позитивних образів.

Далі творчий шлях Левицького, ті впливи, що їх зазнав письменник, мало з'ясовані в книжці. Автор між иншим на підставі статті Левицького „Сьогочасне літературне прямування", надрукованої анонімно в „Правді" 1878 та 1884 р., але написаної десь на початку 1878 р., зазначає, що в ній Левицький „з почуттям посилається на Золя [1]), і це надзвичайно важлива вказівка на шляху спізнання літературних впливів на нашого письменника" (с. 80). Правда, далі автор каже, що „конкретних слідів безпосереднього впливу на нього Золя ми показати не можемо; можливо їх не знайде й найпильніший аналіз та порівняння обох авторів. Але це не позбавляє нашого висновку всієї сили". „Золя був, очевидно, серед тих авторів, що самим духом, напрямком, манерою, способом, впливали на нашого автора" і т. д. Так, все це правда. Але сказавши про той загальний вплив, що його мали на автора французькі натуралістичні письменники, автор нічого не каже про впливи на нього корифеїв тодішньої російської літератури, таких, як Тургенєв, і раніших, як Гоголь [2]).

[1]) Тут між иншим автор робить помилку, кажучи, що популярність Золя в Росії прийшла вже пізніше й припадає власне на 80 рр., що й літератури про французького письменника російською мовою тоді, як писав Левицький свою статтю, все одно, що й не було,—в „Отечественных Записках" 1876 р. № 7 появилась досить велика стаття Боборикіна про французький натуралістичний роман, де Золя присвячено 24 стор., та і з 1875 р. Золя став постійним співробітником „Вестника Европы", де друкувались і його романи, і його критичні статті. В зазначеній статті Боборикін, як і Левицький, каже між иншим про те незадоволення, що його викликав реалізм Золя у сучасних йому критиків.

[2]) Автор тільки каже, що Левицький т. с. конкурував своїми творами з такими російськими письменниками, як Тургенєв, Островський і инші (с. 83).

Що до Тургенєва, то вплив композиції його великих романів виразно позначився на теж великих романах Левицького, як „Пречепа", „Хмари", „Над Чорним морем". Нарешті, невиразно обмальовано взагалі світогляд Левицького і залежність від цього світогляду як тем, так і самої мистецької форми його творів.

М. Марковський.

Dr. Karel Matoušek: *Podkarpatská Rus* (Všeobecný zeměpis se zvláštním zřetelem k životu lidu). „Země a lidé" svazek 55. Nákladem České Grafické Unie A. S. v Praze 1924, 250 ст. 8°, za Kč. 19.—, váz Kč. 23.—.

В процесі політичного перебування Европи після світової війни з'явилася нова політична одиниця, як член державної цілости,—Підкарпатська Русь, колишня Русь Угорська, що, за розпадом Угорської держави, з'єдналася з Чехословацькою республікою на автономних основах.

Численна література, що повиходила за цей час про Підкарпатську Русь в Чехословаччині, показує на той інтерес, з яким зустріли її нові співземляки. Книга д-ра Карла Матоушка найбільша розміром праця з присвячених Підкарпатській Русі від Чехословаків.

В короткому вступі автор зазначає, що ця праця входить, як складова частина, до його „Všeobecného zeměpisu Slovenska" (36-й том тієї збірки) і являється наслідком наукових подорожей самого автора по всій Підкарпатській Русі (ст. 5). В розділі першому спиняється автор на історії прилучення Підкарпатської Руси до Чехословацької республіки: знайомить з площею, географічним положенням країни і кордонами її, підкреслюючи їх оборонне значіння для цілої держави (7—16). В дальших розділах—Горопис (ст. 16—36). Водопис с. (36—45), Підсоння (45—50), Рослинність (50—53), Звірина (53—57), Мінеральні багатства і мінеральні води (57—63), Населення (63 - 73), Народності (73 - 90), Жиди (90—99), Питання язикове (99—102), Віра (102—121), Освіта і шкільна справа (121—130), Народнє мистецтво (130—143), Життя Верховини (143—151), Заняття: Хліборобство (151—162), Скотарство (162—172), Земельна реформа (172—176), Лісове господарство (176—182), Ремесла і торгівля (183—187), Промисли і водяні сили (187—192), Транспорт (192—202), Політичні відносини і правління (202—219), Характер селищ (219—223), Містопис (223—242)—автор дає досить докладні інформації краєзнавчого характеру що до географії, етнографії, демографії, а почасти й соціяльно-політичних відносин. Книга наділена численними ілюстраціями (23), статистичними таблицями (17) і мапою Підкарпатської Руси в теперішніх її межах. Статистичні дані автор брав із державного статистичного бюра за переписом р. 1921, а почасти сам збирав на місці. Кладучи в основу своєї праці ці дані, автор іде шляхом порівняння сучасного стану Підкарпатської Руси із станом її за життя під угорським пануванням, в якому він вбачає причину культурного занепаду і економічного зубоження її головної народности—Русинів; саме цій народності віддає автор найбільшу і прихильну увагу. Книга написана популярно і для ознайомлення з життям країни і люду її дає чимало добре систематизованого матеріялу. Для українського читача особливий інтерес мають сторінки з найновішої історії Підкарпатської Руси: прилучення її до Чехословаччини, конституція, політичні відносини і правування і т. д. На жаль, автор не зміг удержатися на висоті наукової об'єктивности і вніс в книгу свої особисті політичні і національні симпатії, чим до певної міри позбавив її наукової вартости, а географічній праці надав характеру публіцистичного, навіть агітаційного. Автор перейняв віками культивоване в Чехії москвофільство, пройнявся ним до саможертви і зарясннв книгу проявами

цього свого почуття. Відданість Росії (звичайно, Росії старого порядку!) застує в авторові інстинкт державної самоохорони. Читаємо, напр., на ст. 11-й: „Але наш схід, то-ж вхідні ворота до Росії: коли-ж Росія опам'ятається і вступить знову в ряди упорядкованих і сильних держав, тоді напевне затужить за спорідненою народністю східньої Галичини і стане правдоподібно нашим прямим сусідом. Тепер-же показується в повному обсягу безмежне значіння Підкарпатської Руси для нашої республіки. Коли Чехія—наше обличчя до Західньої Европи, то Підкарпатська Русь—наша рука, що показує на схід і будить приємну надію на майбутній союз з Росією". З Росією, звісно, „майбутньою, оздоровленою" (ст. 11). Але чому автор думає, що туга такої Росії, про яку він марить, за спорідненими народностями обмежилась-би на самій Галичині, особливо коли вона (Росія) стане прямим сусідом Чехословаччини? Чому не можна припустити, що в „майбутньої" Росії прокинулись би колишні поривання досягти того слов'янофільського ідеалу, що всі „славянские ручьи сольются в русском море"? Таке безоглядне москвофільство тепер, коли Чехи діждали своєї держави, видається анахронізмом. Нема чого й казати, що на вівтар цієї великої любови до колишньої чи „майбутньої" Росії, як жертовні дари, положено Русинів і їх мову. Коли стара угорська статистика грішила проти правди тим, що допускала збільшення мадярської народности за рахунок Русинів і Словаків (див. стор. 75), то нова чеська статистика не далеко відійшла від неї, не розрізняючи тих самих Русинів і Великоросів. Як зазначає сам автор, „чехословацька статистика р. 1921 не розрізняла „Русские" і „Русини", а звела їх в одну рубрику „Rusové", „Ruská národnost" [1]). Вони й сами,—завважає він далі,—не знають різниці і зовуть себе Рус, Русняк, але рідко Русин, хоч де-які чехословацькі урядові кола цю останню назву підтримують" (ст. 78), чого автор не виправдує. Збільшивши таким чином русинське населення тими Руськими, що останніми роками емігрували з Росії і перебувають тепер на Підкарпатській Русі, автор робить велике наукове відкриття що до мови Русинів. „Верховина,—пише він,—заховала в тутешній мові багато консервативного, численні архаїзми і своєрідні особливості. Крім того тутешня руська мова, через велике висунення (країни) на захід, відхилилася від мови великоруської і підлягла сусіднім спорідненим мовам, на заході словацькій, а на північному сході—українській (розрядка моя—*О. А.*). Підкарпатсько-руська мова без сумніву один з паростків могутнього руського пня, але більше подібна до малоруської чи української, ніж власне до великоруської мови" (ст. 99).

Згадуючи далі про великоруську граматику Кирила Сабова (р. 1865) і Митраків „Русско-мад'ярский" словник (р. 1881), що були навіяні москвофільськими симпатіями після походу російського війська в 1849 році, автор сам зазначає, що „обидва мішали великоруську мову з церковнослов'янською" (ст. 100). Коментарії зайві. Всім добре відома та „великоруська" мова з галицьких москвофільських писаннів. Гостро осуджуючи угорський насильницький режим і обвинувачуючи Мадярів в некультурності Русинів, що сталася в наслідок мадяризації школи, автор, проте, висловлює жаль з того приводу, що школа на сучасній Підкарпатській Русі не змосковлена, що по школах заведено мову українську, бо за конституцією республіки за урядову і навчальну мову проголошено мову місцеву народню. Правда, і тут знайдено компромісовий вихід, а саме:

---

[1]) В розумінні кожного Чеха Rusové, ruská národnost і Великороси, великоруська народність—синоніми.

заведено по школах мову українську, але з правописом російським на полегкість учительству, що позвикало до великоруської мови, і народові (хто знає письма), щоб міг читати молитовники, російським правописом писані. „Проти заведення великоруської мови до шкіл народніх,—пише автор,—говорило, головним чином, те, що підкарпатсько-руський народ її добре не розуміє“ (ст. 101). Отже, не вважаючи на те, „росли на Підкарпатській Русі і в Чехії прояви неспокою від такої українізації країни і від збільшення руської і слов'янської розколотости язикової і культурної. То там, то тут ширилися бажання, щоб по школах всіх ступенів було заведено, як мову навчання, мову великоруську, що більше пристосована до місцевих потреб. Підкарпатськоруське учительство і всі чеські партійні коаліції, крім народовців і соціял-демократів [1]), добивалися великоруського напрямку“ (ст. 102). Нас дивує, розуміється, такий погляд на національну справу в культурній чеській країні, що сама не дуже давно визволилася з-під гніту чужої держави, бо автор не поясняє, чому, для піднесення культурного рівня Русинів, краща москалізація русинської школи від мадяризації. Не поясняє автор і того, чому він, як географ, вважає лінгвістичні питання предметом своєї компетенції, а як чеський громадянин, припускає можливим накидати свої уподобання чужій йому країні їй-же на шкоду.

Необ'єктивний автор і в питаннях віри. Останнім часом на Підкарпатській Русі загострилася боротьба двох релігій: греко-католицької (нараховує 54,5% вірних) і православної (10%). Автор виразно став на боці православних, ще й свій уряд закликає до того. „Треба,—пише він,—щоб могутньому православію швидче було дано потрібні церкви, а також грошову допомогу від держави. Православний рух невпинно йде вперед і зростає, бо він народній, прирожденний... Чехословацька влада не сміє його не дооцінювати, ачи йому перешкоджати; вона повинна шанувати його народність і слов'янськість“ (ст. 118—119). Читаєш ці рядки і дивуєшся: як може автор не зважати, що тепер инші ідеї опанували народи. З дальших рядків довідуємося і про таке: „Під впливом революційної доби і переповненої гіркости місцями православний рух збочив за межі закону і допустився насильства проти ненавидних уніятських попів, і мусіли многії з чеських суддів, ідучи проти голосу свого серця, осуджувати православне надхнення і повертати церкви знов уніятам. Експоновані Чехи, хоч сами релігійно не виступають, а проте в більшості симпатизують православію, бо розуміють його природність і бачать в ньому ідею слов'янську і процес, що має з'єднати руських в один народ“ (розрядка моя—*О. А.*). Що це—„православие, самодержавие и русская народность“? Яким чином в молодій Чеській республіці могла так пишно процвісти ця формула царської Росії? Чи не запізно? Чи не намагається автор стати plus royaliste que le roi même?—бо Нова Росія сама вже відмовилась від тих гасел.

На щастя для Підкарпатської Руси теперішній чехословацький уряд не поділяє поглядів д-ра Карла Матоушка, на що автор не раз із жалем нарікає в своїй книзі.

Дуже цінними в книзі являються статистичні дані, той непідмовний язик цифр, що безсторонньо малює нам стан Підкарпатської Руси тоді, за Мадярів і тепер, на 1921 р. Ріжниці великої власне нема, та й бути не може за короткий час нового життя Підкарпатської Руси. Як тоді, так і тепер підкарпатські Русини убогі і матеріяльно і культурно.

---

[1]) Великоруського напрямку держаться: народні демократи, чехословацькі соціялісти і республіканці (аграрники),—як зазначає автор в примітці на ст. 102.

З усієї площі земельного маєтку тільки $^1/_5$ частина належить хліборобам, що складають $^2/_3$ всього населення Підкарпатської Руси (із них 60% Русинів, 22% Мадярів, 5% Жидів), всією-ж землею володіють великі (20%) і середні (12%) поміщики, держава (29%), а 20% урбаріяльної землі. Лісна площа сягає 49% всієї землі, але це багатство підкарпатсько-руської землі не належить Русинам: ліси то поміщицькі, то державні ($^1/_2$%), то урбаріяльні, а у Русина свого лісу не вистачає на задоволення мінімальних потреб. Матеріяльні злидні, брак інтеліґенції (до того-ж здебільшого москвофільського напрямку), мадяризація школи були причиною того, що Русини і досі стоять на низькому рівні культури. Підкарпатська Русь що до грамотности заняла останнє місце в Чехословацькій республіці. Ще сумніша картина буде, як порівняти ступінь грамотности поміж народностями на самій Підкарпатській Русі: грамотних Чехів 97,7%, Мадярів 83,4%, Німців 80,3%, Жидів 68%, Словаків 62,7%, а Русинів тільки 33,3%. Культурність Чехів нехай буде запорукою того, що з цим новим сусідом Підкарпатська Русь вийде на шлях культурного життя і матеріяльного достатку. Побажаймо-ж словом автора, щоб „Прага і Ужгород, Чехи і Русини тісніше зблизилися і взаємно відчули себе правдивими братами".

Тим більший маємо жаль до автора, що книга д-ра Карла Матоушка, ставлячи собі завданням ознайомити широкі чеські кола з Підкарпатською Руссю, подає інформації в такому необ'єктивному, навіть тенденційному освітленні. В своїй характеристиці літератури про Підкарпатьску Русь, уміщеній в кінці книги, автор відзначає як ваду однієї праці її її українську орієнтацію („také mu vadí ukrajinské hledisko"). Так само і ми можемо сказати, що цікавій взагалі книзі д-ра Карла Матоушка vadí antiukrajinské hledisko.

О. Андрієвська.

Дорошенко Дм. *Славянський світ в його минулому й сучасному.* Берлин, 1922, т.т. I—III, ст. 240+268+264, 8 мая.

У передмові до своєї книжки автор говорить: „Як перша спроба такого видання у нашій літературі, моя книга певно не обійшлася без помилок та хиб, і я буду дуже вдячний фаховим знавцям та рецензентам, коли вони мені їх вкажуть, маючи на увазі ці помилки виправити, якщо тільки цій книзі судилося коли-небудь діждатися нового видання". Відповіддю на бажання автора нехай будуть отсі замітки. Усіх численних помилок і хиб, що є в книзі, ми не будемо перелічувати, а зазначимо тільки важніші.

На ст. 90 т. I між старослов'янськими пам'ятниками, писаними кирилицею, показане і знамените Зографське євангеліє, писане майже усе глаголицею: з 304 арк. нею писано 288 арк.—се-ж оден з стовпів глаголическої письменности!

На ст. 94 т. I зовсім не згаданий правдивий починатель новоболгарської літератури Филип Станиславов, болгарський католицький єпіскоп у Павликіян, що видав 1651 р. першу новоболгарську друковану книжку „Абагар", яка була призначена, щоб повернути у католицтво Болгар (Див. ст. М. Попруженка „Абагар", „Известия Отд. Рус. Яз. и Слов. Акад. Наук", т. X кн. 4, 1905, Петербург). Також не знаходимо у книзі навіть імени одного з найвидатніших починателів кашубської літератури *Яроша Дирди* (або Дердовський Ероним, 1852—1902), автора поеми про пана Чорлинського, яку він 1880 р. в Торуні „Zetgot dla swojech druhow kaszebsciech". Випущені зовсім і такі значні чеські письменники, як поет і вчений історик-археолог *Воцель* (його поема

„Лабірінт славы"; книжка його „Pravěk Země české" є й у російському перекладі „Бытовая исторія славянъ", Кіевъ, 1875), *Ю. Зейеръ* (1841 1901)— письменник саморідний і яскравий (див., напр., рос. переклад В. Ленського книжки його „Домъ подъ утопающей звѣздою" Петроградъ, изд. „Міръ"), як *Малий* (1811 – 85), якого шеститомна праця „Naše znovuzrození" (1880—84) високо ціниться у Чехів. *Ів. Скеолич* сербський історик літератури (1877 — 1914) вже вмер. (див. ст. 175 т. II, де він показаний як ще живий).

У І-му-ж таки томі на ст. 107 автор каже: „вже в VIII столітті Великоруси сколонізували межиріччя Волги, Оки, заложили тут державний центр і виступають з яскравими ознаками эформованої народности", а на 15 ст. це формування однесено у XII—XIII вв. Де-ж правда? Праця Е. Карскаго „Бѣлоруссы" вже числить і II і III т.т., а не тільки I (див. ст. 29 т. I). Вказавши російський переклад О. Бодянського Шафарикових „Словянських Старожитност." (М. 1844), можна було-б добавити ще й про зроблений теж Бодянським рос. переклад і Шафарикового „Славянское народоописаніе" (М. 1843).

У т. III на ст. 167 утворення чеської Александреиди, зложеної 1265—80 р., як довів се ще Фр. Прусик (Ctských Alexandreid rymovaných pramenové, Прага, 1891, ст. 64), одчесено нашим автором до XIV в. На 189 ст. того-ж таки тому автор приписує В. Ганці відкриття не тільки Краледворського рукопису, але й Зеленогорського (Суд Любушин), що його прислав поштою у Чеський музей анонім (потім розкритий) і який був зараз-же визнаний І. Добровським, як підробка, тоді як у автентичності Краледворського рукопису сей славіст не сумнівався. Ад. Чорний видавав не „Slovanský svět" (207 ст. т. III), а „Slovanský Přehled", де дійсно одводилося місце і для статтей про літературу і культурне життя України. Завісний філолог Я. Гебауер зложив історичну граматику чеської мови (mluvnice) у 3 част., а не „капітальний історичний словник" (ст. 209—10 т. III).

На ст. 213 т. III треба поправити плутанину про якогось Яна IV...

З дрібних помилок, яких у книзі Д. Дорошенка дуже багато, вкажу тільки такі: Нач и Гусле (треба: Мач-меч и Гусле, ст. 207 т. II), Жабоян (треба: Жабляк, ст. 146 т. II), Ирашек (треба: Ірасек— славний чеський письменник, ст. 205 — 206 т. III). На ст. 166, 206 т. II автор, не розібравши значіння сербського слова „Дика" (пиха, слава, улюблена, коханка), написав його „Дійка" у назві твору С. Милутиновича „Дика Црангорска". Числові дати дуже часто бувають невірні або неточні; напр., С. Твардовський, автор „Wojna domowa", жив буцімто усього 6 л. (1660—1666 р., ст. 49, т. II), Е. Оржешкова — наче-бто жила тільки 18 л. (1892—1910, ст. 86, т. II). Через те буває иноді у автора і велика плутанина. Так, на 121 ст. II т. у автора сказано, „що турки взяли в 1459 р. Смедерево, столицю Юрія Бранковича і обернули Сербію в свій пашалик, Бранкович утік на Угорщину", а між тим вище рік смерти деспота Бранковича показаний 1457! (А. Бранкович вмер дійсно 1456 р.).

Шкода, що автор пише Карловиц (німец.) замість слов'янського Карловци, Вальяваца замість Вальявца од Вальявац, де *а* — секундарного походження, з ірраціонала *ь*, з якого в східньо-серб. говірках вийшло *е*: Кременець (з Кременьц). Через те, що і сербське секундарне *а* і руське також *е* — звуки збіглі, вони не вдержуються в посередніх відмінках і випадають: Кремінця, Крушевцю, Крагуєвца і ин. Але годі вже! Sapienti sat!

А. Степович.

Хроніка.

Українське наукове життя по-за межами У. С. Р. Р. в рр. 1914—1925. Західня Україна. Від того часу, як я подав свій останній огляд української наукової продукції (в „Україні“ 1914 р., книжка 1 і 2. Огляд за 1913 р.), на землях Західньої України, передовсім так званої австрійської України, себ-то Галичини і Буковини, наступив цілий ряд таких колосальних змін у політичному й культурному життю, які очевидно не могли не заважити на її науковій роботі.

Світова війна, що одним із жахливих театрів своїх вибрала і наші західні землі, а потім польсько-українська війна і окупація Галичини Польщею, а Буковини Румунією, цілком природньо не могли сприяти розвиткові тут української культури взагалі, а науки зокрема.

Перед війною наукове життя Галицької України розвивалося, порівнюючи, нормально, з року на рік поступаючи наперед. Концентрувалося воно у Львові в Науковому Т-ві ім. Шевченка, заложеному за допомогою російських Українців і спомаганому ними матеріяльно й інтелектуально.

Це виїмкове становище Т-ва Шевченка, як одинокого наукового огнища для колишньої австро-угорської нашої займанщини, зосталося таким і досі для цілої теперішньої польської займанщини. По-за Галичиною, а властиво Львовом, ні на Підляшшю, ні в Холмщині, ні навіть на Волині не бачимо не то що ніякої наукової установи, а навіть і спорадичних наукових видань. Західні землі, що відійшли від Великої України до Польщі, ще надто бідні на інтелігентні сили, щоб на се спромогтися. Навіть просвітньо-культурні починання там ще надто слабкі, як з причини згаданої бідности, так і через політичний режим, ще тяжчий, ніж у Галичині.

Та вернім до Наукового Товариства.

За Австрії збільшувалися поволі, але невпинно матеріяльні й інтелектуальні засоби Наукового Т-ва ім. Шевченка, зростали наукові і культурні ресурси сеї інституції, що-раз більшого розмаху набирав її видавничий рух, значно побільшувалися бібліотека і музей.

А заразом Наукове Товариство ставало дійсною науковою школою, свого рода неофіціяльною Українською Академією Наук, що гуртувала тоді не лише старі, відомі наукові сили, а й притягала й виробляла на наукових робітників елемент свіжий, молодий, що виходив з австрійських вищих шкіл. Ряди сих молодих робітників що-раз зростали й таким чином забезпечували тяглість і неперервність української наукової роботи, яка починала вкладатися в свої власні традиційні форми і завдяки тому набирати сама з себе розгонової сили.

Війна раптом перервала сей нормальний процес. Українське наукове життя на якийсь час сливе цілком припинилося, передусім через російську інвазію. Як відомо, з заняттям російською армією Галичини і Буковини українство взагалі підпало тут переслідуванням і гоненням та потерпіло великі матеріяльні й культурні шкоди. Не минуло сеї долі і Наукове Товариство. Російська військова влада припинила всяку наукову діяльність Товариства, закрила книгарню, окупувала друкарню, звідки пізніше, покидаючи Львів, вивезла найкращу машину й новий гарний шрифт та й взагалі господарювала по всіх льокалях Т-ва, як який вандал. Наслідком господарювання російської солдатески в друкарні пропало без сліду багато цінних наукових праць, приготованих до друку (історичні

матеріяли проф. С. Томашівського, матеріяли до укр. етнології та ин.), або вже й розпочатих друком (з-поміж них найдітливішою є втрата більшої частини III тому „Матеріялів до історії української пісні й вірші" М. Возняка). В музею підчас ревізії згинули де-які збірки, наприкл., збірка старинної зброї, в бібліотеці де-які книжки. Найбільші втрати понесло Наукове Товариство в т. зв. „Академічнім Домі" при вул. Супінського, де давніше містилися всі наукові установи Т-ва. Перед самим вибухом війни перенесено звідси бібліотеку й музей до новонабутої каменицї у протилежному кінці міста, по сусідству з друкарнею Т-ва, де вони й досі знаходяться (вул. Чарнецького ч. 24). Не було одначе часу перенести канцелярію бібліотеки з усім її інвентарем та залею часописів, де були зібрані газети й журнали біжучого (1914) року. Зосталася неперенесеною й шафа з архівом Етнографічної Комісії, де крім чисто етнографічних матеріялів переховувалися ще й рукописи Федьковича та переписка Конїського в справі життєпису Шевченка.

В результаті все се добро безповоротно загинуло. Зацілїли припадково, з малими ушкодженнями, лише інвентарні книжки бібліотеки та каталогові картки. Зате решта була понівечена, пом'ята та й подерта на дрібні шматки. Утрачені збори часописів з 1914 року бібліотека поволі й досі доповняє, але архів Комісії пропав навіки, а з ним і безцінна просто збірка історичних пісень, зібраних М. Драгомановим і тов. та доповнена Гнатюком і приладжена вже на половину до друку, великі збірки пісень, оповідань і описів обрядів і звичаїв Тарасевського, Степаненка і Дикарева, етнографічні матеріяли численних галицьких збирачів на яких 20 томів друку і вся переписка секретаріяту в справах наукових із ріжними українськими й чужими ученими.

Нічого й казати, що увесь час російської інвазії Наукове Т-во було нечинне. Багато діячів і урядників його мусіли втекти зі Львова до Відня, або були покликані до війська, а ті, хто лишився, були наражені на ревізії, арештування, а вкінці і на вивезення. Так, вивезли москалі члена Відділу Др. Вол. Охримовича (на Сибір), знаного діяча Костя Паньківського, що не раз був членом Відділу, багато заслужився для розвитку Товариства і опікувався ним підчас інвазії, управителя книгарні А. Дермаля (два останні й померли на вигнанню), письменника і теж бувшого члена Відділу М. Мочульського та инших.

Та й по-за сим війна взагалі обезкровила Товариство. Австрія покликала в ряди війська сливе всіх дорослих мущин у силі віку, і серед них знайшлося багато українських наукових робітників, що таким чином на довший час були відірвані від наукової роботи. Не один з них передчасно погиб на війні з великою втратою для української науки. Так, у самім початку війни в бою під Галичем поляг молодий аплікант музею Т-ва Володимир Гребеняк, що заповідався на талановитого дослідника української преісторії. Безперечно, інвазія прискорила смерть і незабутнього Івана Франка та його товариша Михайла Павлика, а також заслуженого дослідника Гуцульщини, проф. Володимира Шухевича.

З уступленням російської армії з Галичини відновилася, правда, наукова діяльність Товариства, але темп її все-ж-таки значно ослаб у порівнанню з передвоєнними часами в наслідку щойно представлених причин: матеріяльних шкод, нанесених інвазією, і абсорбованню культурних сил військовою службою. Але сяк-так робота почала наладжуватися, одначе ненадовго. З упадком Австрії розгорілася польсько-українська війна, яка сю роботу знову припинила. Західньо-Українська Народня Республіка, занята боротьбою за існування, не могла й думати про яку-небудь культурну, а тим більше наукову роботу. Їй на се просто не ставало

сил, які були заняті або у війську, або в адміністрації. Та й часу властиво не було. До того-ж місце осідку Наукового Т-ва—Львів—було заняте ворогом, а у Львові в тім часі нічого й думати було про якусь українську роботу. Науковому Т-ву доводилося обороняти себе й свої установи від зазіхань чужої збройної сили, яка не цуралася ревізій, арештовань та всяких більших і менших шикан. Так, ледві вдалося оборонити друкарню від реквізиції машин.

Крім мимовільної примусової наукової летаргії принесла боротьба за волю Західньої України й болючі втрати в культурних силах. Серед них найбільш дітклив і—се передчасна смерть талановитого історика Івана Джиджори, що вмер на сухоти, спричинені війною, у квітні 1919 р., та смерть від тифу відомого критика Миколи Федюшки (Євшана), що помер на тиф у Винниці в листопаді 1919 р.

Правда, з покінченням польсько-української війни, Наукове Т-во знову могло взятися до своєї роботи, але тепер, з запануванням Польщі над Галичиною, обставини сі різко змінилися у порівнанню до австрійських часів. Передусім відпали всякі субвенції всім українським культурним установам від держави і краю, які мали вони за Австрії. Перестало їх одержувати й Наукове Т-во. Таким чином здане воно тепер виключно на свої власні сили. Се очевидно в великій мірі перепиняє його розвиток, бо Товариство не таке багате, щоб могло обійтися без помочи з боку. Адже відомо, що наукові видання взагалі сливе не оплачуються, а тим більше у такім біднім краю, як Галичина. Але мало того, що Т-во утратило всяку поміч з краєвих і державних фондів, польські власті не щадили йому инших ударів, які спиняли його наукову й культурну роботу. Так, усупереч статуту, не дозволено Т-ву на уладження публічних викладів характеру університетських курсів в-осени 1919 року, а через рік заборонено йому провадити наукові робітні з участю університетської молоди. Така сама доля постигла й подібні заходи инших українських культурних установ—Товариства наукових викладів ім. Петра Могили й Ставропігійського Інституту, що був, як і Народній Дім, якийсь час у руках Українців, переданий їм австрійським урядом підчас війни.

Нарешті відібрано Товариству і концесію на друк шкільних книжок для державних народніх і виділових шкіл (всю концесію передано москвофільському Ставроп. Інститутові, ще раніше відданому назад у руки москвофілів), чим значно підтято доходи Товариства. А сі доходи і сами по собі через воєнні обставини значно змаліли. Упадок-же спочатку австрійської, а потім польської валюти спричинив велику шкоду Товариству, звівши на нівець ріжні грошеві фонди, якими воно орудувало.

Крім того не сприяла спокійній науковій роботі Товариства й тяжка політична атмосфера, яка запанувала в цілім краю під Польщею. В боротьбі з українським визвольним рухом польська влада й громадянство не щадили й культурних установ. Підчас розгару т. зв. „саботажистської акції“ в краю перевели власті в-осени 1922 р. численні ревізії по українських культурно-просвітніх інституціях, а рівночасно якісь невисліджені злочинці пробували висадити їх у повітря. В кінці вересня, у відплату за визвольну боротьбу українського населення, ворожа рука не завагалася посягнути на культурне майно сього населення. В краю і в його столиці раптом, наче на чийсь приказ, вибухли бомби в українських установах, а за сими вибухами почалися знову поліційні ревізії. Так, 21. IX підложено бомбу в Т-ві „Просвіта“ у Львові, а 23. IX в Академічному Домі, де містилася українська жіноча гімназія, та в бібліотеці Наукового Товариства, де перед тим зроблено ревізію. В тім самім часі

підложено бомбу під українську гімназію в Долині і Укр. „Сокіл“ у Станиславові.

Вкінці треба взяти під увагу і неможливі цензурні умови, які стоять на перешкоді свобідним зносинам Товариства з культурним світом. Всякі закордонні посилки до Товариства підлягають гострій цензурі, і цілий ряд видань—книжок, журналів і газет, особливо українських, зостається через се Товариству недоступний. Так, напр., Т-во не дістає жадної української газети й книжки з Америки, бо їх цензура не пускає. Проскакують спорадично хіба тільки окремі нумери. Те саме відноситься й до українських видань, які виходили чи виходять в Европі. Більшість їх попадає дуже швидко на індекс заборонених, і для Товариства не робиться що до сього ніяких виїмків. Нічого й казати, що видання з Радянської України сливе недоступні з очевидною шкодою для науки. Навіть чисто наукові видання цілими місяцями лежать в цензурі. В справі цензурних перепон вносив Український Соймовий Клуб у Варшаві інтерпеляції, але се нічого не помогло. Міністерство Внутрішніх Справ відповіло, що все робиться „на законній підставі“.

Крім цензурних митарств існують ще й инші—митні. Всупереч закону цловий уряд накладає навіть на обмінні (від наукових інституцій з инших держав) посилки—мито, як на якийсь товар.

До всього сього треба додати ще й те, що багато культурних сил перебуває й досі на еміграції, не можучи повернути до краю.

Отже при оцінці діяльности Наукового Товариства неодмінно треба взяти на увагу всі згадані вище несприятливі „зовнішні“ обставини. Але крім сих незалежних від самого Товариства причин є ще й свої внутрішні, котрі зле відбивалися на його роботі. Се, порівнюючи, часта зміна проводу в Товаристві і звязана з сим хиткість наукового плану. Поки був головою проф. М. Грушевський, існувала певна провідна лінія в науковій роботі, котра велася по певному, заздалегідь обдуманому плану. З уступленням його в 1913 році ся плановість захиталася. Кожний новий голова мав свій план і свої уподобання, або вів справу й зовсім без усякого плану [1]). Недостача сильної керуючої руки не могла очевидно не відбитися негативно на науковій продукції Товариства, надто серед тих тяжких обставин, в яких йому довелося жити в останнім десятиліттю. Правда, відноситься се не так до самого може темпу роботи, скільки до її доцільности. Певну припадковість наукової продукції Товариства слід пояснити саме сею причиною. Форсовано де-які видання (напр. Математично-природописний Збірник) на шкоду иншим (напр. Етнографічному Збірникові), розпочинано нові (напр. „Праці“ комісії класичної філології, а в останньому часі фізіографічної й правничої), коли недокінчено давніших (напр. покажчика до Франка і до Записок). Друковано праці цінні, але далекі від безпосередніх завдань української науки (напр поважна антропологічна студія д-ра І. Раковського про „Кости Черемисів“ мала-б більше рації появитися у виданню якоїсь із західньо-европейських наукових інституцій; для Т-ва такого рода праці є безперечно люксусом), в де-яких історичних виданнях і студіях проявляється особливе замилування до старої галицької церковщини й рутенства зі шкодою для тем живіших і сучасніших. Цілий ряд дуже важних видавництв фактично припинений, як от цінні „Студії з поля суспільних наук і ста-

---

[1]) По резигнації з головства акад. М. Грушевського в-осени 1913 р. провід у Т-ві обняв д-р С Томашівський, а коли він з вибухом війни пішов до війська, заступав його д-р В. Щурат. Через воєнні обставин Загальні Збори скликано аж на-весні 1921 р., коли д-р Щурат став і формальним головою Т-ва. Від 1923 р. головує в Т-ві проф. К. Студинський. Таким чином у воєннім часі відповідає за ведення справ д-р Щурат.

тистики", завданням яких було вивчення українського соціяльно-економічного життя, „Памятки української мови і літератури", а знов инші появилися тільки по одному тому і то тільки через те, що були приготовані або й розпочаті друком далеко ще перед війною („Збірник історичної Секції", „Жерела", „Матеріяли до української бібліографії" та инші). Відділ з оглядів на ощадність ухвалив навіть в часі війни не друкувати ніяких матеріялів, і ся ухвала, хоч консеквентно не дотримувана в инших видавництвах, болюче відбилася на таких европейської слави видавництвах Товариства, як Етнографічний Збірник і Матеріяли до укр. етнології, друкування котрих фактично припинено зі шкодою для української науки. На диво рівночасно з сими скороченнями в однім напрямі йде поширення в другім. В 1918 році повстають нові Комісії, як згадувана вже Комісія класичної філології, або Комісія для історії українського мистецтва, відновлюється старі—Правнича та Фізіографічна, але всі во и здебільшого лише животіють, а де-які то й умирають власною смертю ще в зародку. Одні з них, на мій погляд, зовсім зайві (як от Ком. класичної філології), другі важні, але на жаль з вини проводу не розвинулися і не дали того, що могли були дати. Так, виключно з вини проводу захиріла така незвичайно важна Комісія, як Комісія для історії українського мистецтва, що досі не спромоглася видати жадної праці, хоч їх зголошено було чимало і хоч по-за Науковим Товариством такі праці, не зважаючи на пануючу скруту, таки появляються.

Взагалі, переглядаючи „Хроніку" Товариства, бачиш, скільки то було ріжних планів і проєктів, а вкінці з того всього мало що здійснено. Змарновано напр. такий скарб, як малюнки Башилова й Бальмена до рукописного ілюстрованого Кобзаря Шевченка з 1847 р., що тепер переховується у Всеукраїнській Академії Наук. Ще в 1918 р. припадком дістало Наукове Т-во негативи до сих ілюстрацій, але й досі не спромоглося їх видати, хоч се було-б прямим обов'язком передовсім згаданої вище Комісії для історії укр. мистецтва. Якби в своїм часі Т-во видало оті ілюстрації, то се було-б великою сенсацією й принесло-б Товариству крім слави чималий дохід.

Правда, багато у сім хаосі завинив хаос самого життя, яке затемнювало цілі й завдання західньо-української науки. Перед війною Наукове Товариство намагалося бути всеукраїнською інституцією, в часі війни були надії, що побідне закінчення її дасть Науковому Товариству повну спромогу стати саме такою інституцією, Українською Академією Наук, але вже з вибухом революції на Великій Україні повинні були провідники Товариства зрозуміти, що Українська Академія Наук може бути тільки в серці України, в Київі, а львівському Науковому Товариству судилося зостатися тільки провінціяльною установою. До сього його скромного завдання й слід було приноровитися та спрямувати наукову роботу в вужче русло.

Очевидно бо, що Наукове Товариство повинне тепер звернути всю свою увагу на студії народнього життя Західньої України, головно її суспільно-економічного побуту, етнології, історії, літератури, мови, то-що. Такого звуження рамок вимагають від Товариства і його скромні засоби. Справи чистої науки і взагалі дисциплін, не звязаних безпосередньо з життям України Західньої, на мій погляд, повинні відпасти. Їм місце у виданнях Всеукраїнської Академії Наук і туди повинні тутешні дослідники їх посилати. Справді бо, для нас тут Черемиси і класичні Греки чи Римляни, або якісь математичні чи їм подібні студії менше важні, ніж напр. студії демографічні чи фольклористичні. Найбільше, що можна-б у нас видавати з царини точних наук, се хіба самі термінологічні словники, але вони знаходять собі місце у виданнях Всеукраїнської Академії Наук.

Такі то булі внутрішні негативні сторони життя Товариства, що їх ні політичними, ні фінансовими обставинами виправдати не можна. Треба сподіватися, що новий голова, д-р К. Студинський, упорядкувавши фінанси Т-ва, візьметься й до відповідного поставлення його видавничої справи, очевидно з тими змінами, які диктує Т-ву його теперішнє становище локальної наукової установи.

Та не вважаючи на всі отсі негативні сторони—зовнішні і внутрішні—життя Наукового Товариства в воєнних і повоєнних часах, воно все-ж таки чимало зробило на полі української науки. Сказавши по правді, його дорібок за сі часи дуже великий. Можна було-б побоюватися, що Товариство, під тягарем фінансової і всякої иншої скрути, захиріє; одначе сього, на щастя, не сталося. Силою інерції, даною передвоєнним розвитком, воно не тільки вдержалося на поверхні західньо-українського культурного життя, але й виявило значну живучість, яка пророкує йому кращу будучину.

Пригляньмося-ж тепер, що дало Н. Товариство за сі нещасливі роки воєнної хуртовини.

Від 1914 року до сього часу вийшли отсі видання Товариства:

1. Записки—21 том у 15 книгах, а саме: в 1914 р.—т. 117—118, присвячений І. Франкові, ст. 394 і т. 121, ст. 240; в 1915 р.—т. 122, ст. 211; в 1917 р.—т. 119—120, присвячений Шевченкові, ст. 376 і т. 123—124, ст. 319; в 1918 р:—т. 125, ст. 200 і 126—127, ст. 282; в 1919 р.—т. 128, ст. 226; в 1920 р.—т. 129, ст. 217 і т. 130, ст. 167; в 1921 р.—т. 131, ст. 254; в 1922 р.—т. 132, ст. 217 і т. 133, присвячений М. Грушевському, ст. 224; в 1924 р.—т. 134—135, ст. 248 і 1925 р.—т. 136—137, ст. 254. З того одна книга (т. 117—118) має властиво відійти на рахунок 1913 р. Очевидно, дати мають формальне значіння, бо рідко коли призначені на даний рік книжки Записок чи инших видань Т-ва появлялися в своїм часі. Вихід їх усе був залежний від фінансової спроможности друкарні й енергії та впливів редактора.

Якби Наукове Товариство розвивалося нормально, то за 1914—1925 рр. повинно було-б вийти 72 томи (по 6 на рік), кожний розміром не 180 з чимсь сторін, як тепер, а що найменше на 3 аркуші друку більший (в 1912 р. том пересічно виносив 230 сторін).

В укладі „Записок“ зроблено одну важну зміну супроти давніших, редагованих проф. М. Грушевським (останній том, що вийшов за його редакцією, був т. 116), а саме скасовано відділи хроніки і рецензій. Сю нещасливу реформу пояснювано бажанням наблизити орган Товариства до органів чужих академій наук. Скасовані відділи малося, правда, провадити в спеціяльному окремому бібліографічному видавництві, але до сього і досі не дійшло, а тимчасом „Записки“ втратили одну з найцінніших своїх частин, за якою щиро жалують усі прихильники українознавства. Останнім часом зайшла ще одна зміна — поділено „Записки“ на дві окремі частини: праці історично-філософічної секції й праці філологічної секції. Том 134—135 вийшов як орган першої, під редакцією І. Крипякевича, а т. 136—137—другої, під редакцією проф. К. Студинського.

2. Збірник Історично-фільософічної Секції. Вийшов тільки один том, 14-ий у 1914 р. (малюнки Шевченка під редакцією і зі вступом О. Новицького, ст. 89 тексту + 83 таблиці малюнків).

3. Збірник Філольольогічної Секції: три книжки (тт. 16—21), а саме: 1916 р. т. 17—18 (К. Студинський, Львівська духовна семінарія в рр. 1829—1843, ст. (4) + CCIX + 416); в 1917 р. т. 16 (Я. Гординський, До історії культурного і політичного життя в Галичині в 60 рр., ст. VII+

264); в 1925 р. т. 19—21 (І. Огієнко, І том Історії українського друкарства, ст. 418).

4. Збірник математично-природописної секції: 4 книжки (тт. 17—19 і 21—22), а саме: в 1916 р. т. 17, ст. 109; в 1919 р. т. 18—19, ст. 401; в 1922 р. т. 21, ст. 140 і т. 22, ст. 356. Останній, 22-й том містить словар М. Мельника: Українська номенклятура вищих ростин, а решта — се збірки розвідок із математики, фізики, хемії та антропології.

5. Жерела до історії України (видає Археографічна Комісія) один том, 16-й, виданий в 1919 р., а розпочатий друком давніше (1-й випуск І тому „Донесень нунціїв 1648 — 57 рр. про Україну", збірка матеріялів проф. С. Томашівського, ст. 235).

6. Етноґрафічний Збірник (видає Етнографічна Комісія)— 3 книги: т. 35-й, 1914 р., ст. XXIV + 279 і т. 36-й, 1914 р., ст. XV + 380 (містять два томи колядок і щедрівок у виданню В. Гнатюка); в 1916 р. вийшов том 37 - 38, ст. LVI + 559 (дуже важна збірка В. Гнатюка „Байки").

7. Матеріяли до української етнольоґії (теж видання Етнографічної Комісії) 4 книжки: в 1916 р. т. 16, ст. XXII + 108 (мелодії Поділля і Холмщини); в 1918 р. т. 17 (І. Раковського „Кости Черемисів", ч. І, ст. 331) і т. 18, збірка ріжних розвідок, ст. 276; в 1919 р. т. 19—20, теж збірка розвідок, ст. 390.

8. Український архів (вид. історично-філософ. секції) — 5 книжок, тт. 10—15: в 1914 р. т. 10-й (М. Возняка, Матеріяли до історії укр. пісні і вірші, т. 2, ст. 240); в 1920 р. т. 13—14 (К. Студинського, Матеріяли до історії культурного життя в Галичині в рр. 1795—1857, ст. 431); в 1921 р. т. 15 (І. Брика, Матеріяли до історії українсько-чеських взаємин в першій половині XIX ст., ст. VIII + 159); в 1924 р. т. 12 (В. Щурата, Листи митрополита М. Левицького до єпископа Ів. Снігурського, 1813—1847 рр., ст. XVI + 231) і в 1925 р. т. 11-й (М. Возняка, зацілілі аркуші третього тому мат. до історії укр. пісні і вірші, ст. 109).

9. Українська Бібліотека (вид. філолог. секції)—в 1918 р. вийшов т. 3-й: Писання О. Федьковича, т. 3-й, ч. І. Б. „Драми", видав О. Колесса, ст. XXII + 266 (видання се приготоване і видруковане ще геть перед війною, лише тепер випущене).

10. Праці комісії клясичної фільольоґії, випуск 1-й, 1919 р., ст. 29 (Ф. Колесси про „Анабазіс Ксенофонта", по латині; річ, що сміло могла-б вийти при якімсь гімназіяльнім звідомленню).

11. Збірник Фізіоґрафічної Комісії, вип. 1-й, 1925 р., ст. 42.

12. Матеріяли до української бібліоґрафії — 2 випуски: в 1918 р. т. 4-й, випуск 1-й (В. Дорошенка, Показчик до Франка, ст. 80; частина з приготовленої праці видрукована ще перед війною, а тепер тільки випущена в світ) і 1924 р. т. 5, випуск 1-ий (І. Калиновича, Бібліографія українознавства за 1914—23 рр., ст. 59).

13. Хроніка Т-ва: 1914 р. вип. 1 (ч. 57), ст. 63 і вип. 2—3 (ч. 58—9), ст. 55; в 1918 р. ч. 60—62 (від 1. VII. 1914 до 1. VII. 1918), ст. 164; 1920 р. ч. 63—4 (від 1. VII. 1918 до кінця 1920 р.), ст. 114 і 1922 р. ч. 65—6 (за 1921—1922 рр.), ст. 114.

14. Chronik, німецький текст хроніки з 1914 р. ч. 57 і ч. 58—59, ст. 54 39.

15. Sitzungsberichte der mathematischnaturwissenschaftlich-ärztlichen Sektion, Heft 1. 1924, ст. 40 і Heft 2. 1925, ст. 12.

Крім того по-за серіями видало Товариство ще отсі речі:

1. 1914 р. Кобзар Т. Шевченка, фототипія 1-ого видання 1840 р., ст. 114.
2. 1916 р. Über Urteilsgefühle von Dr. St. Balej. ст. 128.
3. Правописні правила, опрацьовані Язиковою Комісією Товариства. Два наклади: 1922 і 1923 р. по 29 ст.
4. Наукове Товариство ім. Шевченка (з нагоди 50-ліття його заснування), В Гнатюка, 1923 р., ст. 15, 16°.
5. Бібліотека Наукового Т-ва ім. Шевченка у Львові, І. Кревецького, 1923 р., ст. 16, 16°.
6. Правильник Наукової Комісії правничої, 1923 р., ст. 8.
7. Земля свідком минулого (географічні назви як історичне жерело). М. Кордуби. Накладом Археографічної Комісії, 1924 р., ст. 14.
8. Наукове Т-во ім. Шевченка у Львові. [З нагоди 40-ліття заснования Т-ва і 30-ліття перемінення його на наукове]. В. Дорошенка (Київ, 1913 р., ст. 88; брошура почата друком 1913 р., а вийшла в світ щойно в 1914 р., тому тут її нотуємо).

Слід зазначити тут також отсі меморіяли НТШ., друковані на правах рукописів: 1 Denkschrift ueber die Notwendigkeit der Errichtung einer ukrainischen Uniwersität in Lemberg, 1916, ст. 8 (для австр. уряду). 2. Пропамятне письмо з приводу заборони польською Кураторією Львівського Шкільного Округа національного імени українського народу, 1923, ст. 8 (окремо по-українськи, французьки й німецьки, для ріжних европейських наукових інституцій).

Разом усі ці видання дають 765 друкованих аркушів.

По-за тим ще треба відмітити велику стінну карту України, зладжену відомим українським географом Ст. Рудницьким і видану Т-вом у Відні.

Так представляється видавнича діяльність Товариства за рр. 1914—1925. Сюди ще слід-би додати кількатомовий Збірник з нагоди 50-ліття існування Товариства, а також збірник праць Правничої Комісії, але ці видання ще не покінчені друком і вийдуть в світ хіба з кінцем 1925 або з початком 1926 р.

Як бачимо, то на тяжкі обставини діяльність зовсім показна і що до кількости і що до якости. Багато бо розвідок у „Записках“ Т-ва і праць та матеріялів у виданнях його Секцій і Комісій мають справді велику наукову вартість. Та сей огляд був-би неповний, якби ми не згадали ще про видання книгарні Наукового Товариства, серед котрих теж маємо і наукові речі. Тут передовсім треба згадати: 1) німецьку студію покійного А. Єнзена Taras Schewtschenko, видану у Відні 1916 р., ст. XVIII+158; 2) друге видання М Костомарова Історії України в життєписах у перекладі Ол. Барвінського, 1918 р., ст. 495; 3) передрук першого видання Енеїди І. Котляревського, 1918 р., ст. VI+228; 4) В. Щурата, На досвітку нової доби. Статті і замітки до історії відродження Галицької України, 1919 р., ст. 188; а надто 5) журнал „Стара Україна“, присвячений українській історії й культурі, під редакцією І. Кревецького, який в 1924 р. виходив накладом книгарні і дав за рік великий том коло 200 ст. in 4°. В 1925 р. журнал сей переняло само Наукове Товариство, за рік дав він поважний том по-над 200 сторін in 4°.

„Стара Україна“ згуртувала кругом себе кількадесять авторів і за короткий час зробила чималий вклад в українську науку й культуру взагалі. В журналі подибуємо масу прецікавого, часом першорядного матеріялу до історії України і її культури взагалі (освіта, друкарство, мистецтво, то-що). Сміло можна сказати, що рідко яке видання Товариства стільки прислужилося поширенню відомостей про рідну культуру в найширших верствах української громади, як саме „Стара Україна“, завдяки

своєму цікавому, живому і доступному викладу. В теперішніх умовах культурного життя Західньої України журнал сей Т-ву ледві оплачується, хоч редактор і співробітники працюють безплатно (тілько один-два співробітники діс али якусь незначну винагороду за свою працю). Очевидно на таке видавниц во не можна дивитися як на дохідне „підприємство", бо хоч воно не збагачує Товариства, то збагачує українську культуру, що властиво і є безпосереднім завданням Товариства. Одначе „Стара Україна" все-ж-таки дохідніша, ніж инші видавництва, а з погляду очевидної корисности своєї роботи значно їх перевищує. Тому не можна не пожаліти, що Відділ, замість робити ощадності на инших, культурно менш важних видавництвах, носиться з гадкою в 1926 р. припинити сей журнал. Се був-би надто болючий удар для української культури і тому треба сподіватися, що до сього не дійде.

Крім наукових видавництв славу Товариства творять його Бібліотека і Музей. В часі війни вони потерпіли розмірно небагато, а зросли дуже значно. Бібліотека перейшла вже по-за 100.000 томів і збагатилася за обговорений час багатьма дуже цінними дарами: покійний І. Франко відписав їй свій великої ваги книгозбір, по-над 6000 томів книжок, і чималий архів, так само заповіли їй свої книгозбори Е. Олесницький, о. П. Крипякевич, проф. Ю. Медвецький (цінна збірка книг і брошур, головно до геології Східньої Галичини). Наслідники покійного редактора „Діла", Івана Белея подарували бібліотеці його архів, цінний особливо перепискою з ріжними українськими письменниками. По-за тим багато инших осіб та інституцій дарували бібліотеці свої книжки і рукописи. З відновленням обміну знов у великій скількості почали напливати видання з цілого культурного світу — дуже багатьох з них не має жадна инша бібліотека в краю.

Так само значно зріс і Музей. Йому дарував свою гарну збірку з Гуцульщини покійний Лука Гарматій; другу, теж дуже цінну гуцульську збірку закупило Товариство від родини покійного інж. Червінського; крім того значно зросли відділи археології, палеонтології, геології та инші. Покійний проф. І. Верхратський дарував свою гарну збірку мотилів і хрущів Сх. Галичини, одиноку може в краю; д-р Е. Волощак—гербарій; инші особи—поодинокі менші дари.

На жаль, се установи недохідні і тому їх не оцінюється як належить. В значній мірі свій розвиток завдячують вони своїм службовцям, що, не вважаючи на холод і инші недогоди, запопадливо працювали над збільшенням і упорядкованням бібліотечних і музейних зборів.

Крім бібліотеки і музею повстали по війні при Товаристві ще дві инші наукові установи: Інститут нормальної і патологічної психології, під управою д-ра Ст. Балея й Робітня для бактеріологічних досліджів, з багатим інвентарем, під управою д-ра М. Музики. Особливо друга розвивається дуже успішно й приносить честь Товариству.

Наукове Товариство ім. Шевченка було властиво одиноким більшим українським науковим огнищем на цілім просторі Західньої України. Ніякі инші наукові українські культурно-просвітні інституції не можуть навіть рівнятися з ним. Але й вони причинилися де в чім до розвитку рідної науки і тому слід згадати на сьому місці і про них. Передусім тут треба відмітити видавничу діяльність „Національного Музею" ім. митр. А. Шептицького.

По повороті з російського полону директора музею І. Свєнціцького, що був вивезений в 1915 р. Москалями як закладник, розпочав він за грошевою підмогою земляків із краю і Америки видавництво Музею.

Досі вийшло кілька цінних праць під сею фірмою: 1) Прикраси галицьких рукописів XVI—XVII вв., три випуски, 1922 23 рр., 2) І. Свєнціцького: Початки книгопечатання на землях України, 1924 р.. 3) Вол. Січинського: Архитектура в стародруках і його-ж Деревляні дзвінниці і церкви галицької України XVI—XIX ст., 4) Вол. Пещанського: Давні килими України (останні три в 1925 р.).

Далі треба згадати за І-во „Просвіту" у Львові, котре не зважаючи на прикрі матеріяльні і політичні умови (як уже згадувано, в 1922 р. і під „Просвітою" вибухла бомба, на астя, не спричинивши значнішої шкоди), видало по-за численними популярними книжками й кілька наукових: 3 томи Історії Укр. Літератури М. Возняка (т. І, 1920 р., т. ІІ, 1921 р., т. ІІІ, 1924 р.), доведеної до XIX століття, і Ф. Колесси, Українські народні думи. 1920 р.

Українське Педагогічне Т-во видало за сей час низку шкільних підручників, серед яких на окрему згадку заслугує хрестоматія М. Возняка „Старе українське письменство", 1922 р.

Слід теж відмітити цінний „Збірник Львівської Ставропігії" т. І, 1921 р., виданий Ставропігійським Інститутом під редакцією К. Студинського.

Видання се стало можливим завдяки згаданій вище передачі сеї установи австрійським урядом українському громадянству. Польська влада одначе швидко уневажнила сю передачу й віддала Інститут, як і Народній Дім, назад москвофілам, котрі як не дбали за науку, так і далі не дбають. Тому Збірник і спинився на 1-м томі. Містить він у собі 8 праць ріжних авторів до історії Ставропігійського братства й Інституту.

Заснований взимі 1920 року, по забороні польською владою університетських курсів Науковому Т-ву ім. Шевченка і ин. культурним установам, тайний Український Університет у Львові працював увесь час у надто несприятливій атмосфері, щоб міг розвинути якес видавництво. Переслідуваний польською поліцією, котра вічно полювала за викладами, арештовувала і в'язнила професорів і слухачів, Університет мусів працювати в підземеллях, криючися від людського ока. В таких умовах, очевидно, нічого й було думати про видавничу діяльність суто-наукового характеру. Та й засобів на се не було. Появилося тільки кілька літографованих курсів—викладів з української історіографії, з історії українського права і т. и., але все се записи слухачів, роблені ними прихапцем, для своїх практичних потреб, і яко такі не мають більшого наукового значіння, а тому наводити їх тут нема потреби.

Нарешті останніми часами появилися й наукові органи, присвячені церковно-богословським справам. В 1923 р. повстало у Львові „Українське Богословське Наукове Т-во", яке розпочало ряд видань: 1) теоретичний богословський орган „Богословія", досі вийшло 3 томи, по тому що-року, 2) „Праці", яких появився поки що 1-й том, 1925 р., присвячений виключно И. Кунцевичу, й 3) „Бібліотеку".

А знов Чин св. Василія Великого у Жовкві від 1924 р. розпочав видавання своїх „Записок", котрих досі вийшло 2 томи, а від 1926 р. має виходити 4 книжки річно. Крім того видає сей Чин ще „Бібліотеку Записок", в якій виходять відбитки з „Записок". Видання сі присвячені головно сучасному й минулому самого Чину, але дають місце й загально-українським темам, так чи инакше звязаним із церковним життям.

Будемо сподіватися, що повстання обох згаданих видавництв допоможе Науковому Т-ву ім. Шевченка зробитись органом вільної світської,

далекої від усякої клерикальної закраски науки, відтягнувши від нього передусім церковщину і всяку звязану з нею схоластику. Тепер усякі розвідки й матеріяли, звязані з тим періодом культурно-національного життя Галичини, коли в ній верховодило духовенство, можуть відійти до сих видавництв. Поки в Галичині з чисто місцевих причин не зможе Наукове Товариство ім. Ш. трактувати теми церковного характеру в дусі незалежної, вільної, світської науки, і се вже буде великий плюс.

По-за згаданими вище інституціями появилися де-які менші наукові розвідки ще в „Звітах“ українських гімназій. Так, у Звітах, виданих перед війною, 1914 р., знаходимо ряд розвідок про Шевченка з нагоди 100-літньої річниці його смерти. Підчас вій и—світової, а після польсько-української—шкільна наука часто переривалася, звідомлення виходили нерегулярно, а як і виходили, то вже сливе без розвідок. В останнім році тільки укр. жіноча гімназія Василіянок у Львові спромоглася на звіт із цікавою розвідкою В Щурата про Франкового „Івана Вишенського“. Де-що цікаве вийшло й окремими виданнями в ріжних приватних видавництвах, як от напр. С. Томашівського, Українська Історія ч. 1, 1919 р., І. Свєнціцького, Нарис з історії української мови, 1920 р., але го і їх тут усі вичисляти—надіюся зробити се пізніше. Так само не вичислятиму й цікавіших із наукового боку статтей у ріжних часописах загально-літературного, політичного чи фахового характеру (як от: „Шляхи“, „Життя й Мистецтво“, „Літературно-Науковий Вістник“, „Українська Школа“, „Учитель“ та инші). Відмічу тільки на закінчення одинокий у Галичині бібліографічний журнал—вісн к українського книжкового руху „Книжка“, видаваний видавництвом „Бистриця“ у Станиславові в рр. 1921—23 під ред. Ів. Чепиги.

Редактор провадив „Книжку“ з великим піетизмом до свого діла, але журнал погубила його провінціяльність. Видавана на глухій провінції, бідній на культурні сили, „Книжка“ не могла стати на відповідній висоті і впала не лише з браку грошей та передплатників, але й через свою убогість і сірість. Одначе, не зважаючи на се, не можна її поминути, як першу спробу бібліографічного журналу в Галичині.

Закарпаття. По-за Галичиною сякий-такий український національний рух розвивається тільки на Закарпатті. В травні 1920 року закарпатські Українці засновують в Ужгороді Т-во „Просвіта“ на взір львівської Просвіти. Одним із завдань її є видання популярних просвітніх книжок для народу. Досі вийшло їх кількадесять, і між ними є декілька, що мають і загальніше значіння, знайомлячи нас з історією українського Закарпаття та його просвітніми й літературними змаганнями під Мадярщиною. Ужгородська „П освіта“ не обмежилася одначе самою-но популярною літературою, а рішилася взятися і за наукову роботу. В результаті маємо цікаве видання „Науковий Зборник“ „Просвіти“, якого досі появилося три томи: I, 1922 р., II, 1923 р., III, 1924 р. В збірниках сих крім місцевих дослідників, о. В. Гаджеги, о. А. Волошина, пишуть українські вчені і з инших сторін: Галичани—М. Возняк, В. Гнатюк, Ф. Колесса, Ів. Панькевич, К. Студинський, Надднiпрянець Е. Перфецький, і чужинці: Москаль А. Петров і Чех Ф. Тихий. Цілком природньо, що всі студії в збірниках присвячені передусім Закарпатській Україні та її відносинам з Галичиною.

Буковина. На зеленій Буковині під тяжким румунським чоботом заглухло всяке українське культурне життя, і наукова робота, слабенька й за Австрії, нині зовсім не розвивається.

Заморська Україна. Українські колонії в Америці, як і давніше, нічим не причинилися до збільшення українського наукового дорібку. Там

видавано іно популярну літературу та всякі інформаційні брошури по-англійськи. Найвидатнішою з сього боку появою на американсько-українськім ґрунті є безперечно видання в англійському перекладі книги д-ра Ст. Рудницького „Land und Volk".

Зостається ще сказати про наукову продукцію на еміграції. Ще в часі світової війни великоукраїнська політична еміграція, згуртована в „Союзі визволення України", видала 1916 р. у Відні дві цінні українські праці по-німецьки: І-у частину російського „Очерка истории украинского народа" акад. М. Грушевського й згадану вище географію Ст. Рудницького „Land und Volk", не рахуючи дрібніших праць по-українськи та в ріжних чужих мовах. Крім того в одному таборі українських полонених у Німеччині, що стояли під опікою Союза, вийшла „Практична граматика української мови" В. Сімовича (Раштат, 1918 р.).

В кінці 1918 р. і на початку 1919 р. розпочинають за кордоном, головно у Відні, свою діяльність ріжні київські українські видавництва („Вернигора", „Дзвін", „Дніпросоюз", „Час" та инші), друкуючи здебільшого підручники й белетристику. В тім самім більше-менше часі розвиває у Німеччині видавничу продукцію галицький видавець Я. Оренштайн, перейменовуючи своє видавництво з „Галицької Накладні" на „Українську Накладню". Трохи згодом, в кінці 1919 р., переноситься з Кам'янця до Липська й „Українське видавництво на Катеринославщині" під орудою Е. Вирового, а ще пізніше повстає ціла низка вже суто-емігрантських видавництв—у Відні, Празі, Берліні та инших европейських містах. Так, у Берліні організується в 1920 р. видавництво „Українське Слово" гетьманського кольору, котре один час розвинуло було досить жваву діяльність на полі популярно-наукової й белетристичної літератури; там-же повстає видавництво „Ратай", теж із гетьманською закраскою, і т. д.

Кожне із сих видавництв дало щось і для української науки—де-які навіть організувалися як чисто наукові видавництва. Се відноситься головно до українських видавництв на території Чехословаччини, де найбільше скупчилася наддніпрянська й наддністрянська еміграція. Тут поруч із суто-політичними організаціями, в роді „Громадського Комітету" у Празі (заснованого 1921 р.), повстають установи чисто-культурні: Вільний Український Університет у Празі 1921 р., Українська Сільсько-Господарська Академія в Подєбрадах 1922 р., Український Вищий Педагогічний Інститут ім. Драгоманова у Празі 1923 р., а при них засновуються й відповідні видавництва, які розвивають досить енергійну діяльність, як у царині популярної літератури (видавання необхідних підручників для своїх слухачів—видавництво „Сіяч" при Педаг. Інституті, а особливо „Видавниче Т-во" при С.-Г. Академії), так і в царині чистої науки (Вільний університет).

В останніх часах, повстав у Празі окремий „Український Громадський Видавничий Фонд" 1925 р. для сотворення української наукової літератури характеру університетських курсів.

Слід відмітити ще три наукові Товариства, зорганізовані в Празі—„Спілку лікарів-українців у Чехословаччині", яка видає свій „Медичний Вістник", „Правниче Товариство" й „Історично-філологічне Т-во". Правниче поки-що досі нічим себе не виявило, а Іст.-філ. Т-во щойно приступило до видавничої діяльности.

Незалежно від усіх тих установ і товариств повстав в 1919 р. з ініціятиви акад. М. Грушевського „Український Соціологічний Інститут" у Відні, який поставив собі за ціль вивчення українського суспільства й видання відповідної соціологічної літератури.

Більше-менше подібні цілі ставить собі і новозаснований у Празі 1925 р.

„Український Інститут Громадознавства". Між иншим має він видавати як свій орган журнал „Суспільство" та ріжні окремі видання. Недавно вийшла перша книжка „Суспільства".

На терені Польщі спеціяльних наукових видавництв серед укр. еміграції не бачимо. Наукові сили сеї еміграції беруть участь або у львівських українських видавництвах, або у видавництвах за границями Польщі.

З сих видань слід передусім відмітити нові наклади відомих праць М. Грушевського, вид. „Дніпросоюзом", „Культурно-національний рух на Україні в XVI—XVII вв.", Відень, 1919 і „Ілюстрована Історія України", ibid., 1921 р. та В. Липинського „Україна на переломі 1657—1659 рр.", там-же, 1921 р.

Український Соціологічний Інститут випустив у рр. 1920—25 цілий ряд цікавих книжок: М. Грушевського „З історії релігійної думки на Україні", Львів, 1925; „З починів укр. соціялістичного руху" (М. Драгоманів і женевський соціялістичний гурток), Відень, 1921; „Початки громадянства" (ґенетична соціольоґія), Відень, 1921; К. Грушевської, „Примітивні оповідання" (Казки і байки Африки та Америки), ibid., 1923; М. Лозинського, „Галичина в р. 1918—1920", ibid.. 1922 р.; В. Старосольського, „Теорія нації", 1922 р.; П. Христюка, „Замітки і матеріяли до історії української революції 1917—1920 рр.", 4 томи, Відень, 1921—1922 і М. Шрага, „Держава і соціялістичне суспільство", Львів, 1923. Крім того випустив Соціологічний Інститут дві книжки по-французьки: Антологію української літератури до середини XIX ст. і Короткий нарис історії України М. Грушевського.

Накладом Українського Вільного Університету в Празі вийшло досі два томи його „Наукового Збірника" (т. I, 1923, т. II, 1925) з цілим рядом цікавих розвідок, які повиходили й окремими відбитками. Серед сих відбиток треба згадати „Показчик літератури українською мовою в Росії за 1798—1897 рр." Дм. Дорошенка. Є се друге, переглянене й значно доповнене видання „Показчика", що його автор розпочав друкувати ще 1917 р. в Чернівцях і що вийшов там уже в його відсутності. По-за сим випустив Університет цілий ряд окремих праць, присвячених укр. історії, історії українського права і права взагалі, проф. Р. Лащенка, Д. Дорошенка, Ст. Дністранського та инш., а також низки літографованих університетських викладів з ріжних галузей наук. З-поміж них годиться згадати тут за двотомовий курс проф. Ст. Рудницького „Основи землезнання України" й Д. Антоновича „Скорочений курс історії українського мистецтва".

Українське Історично-філологічне Т-во в 1925 р. видало кілька розвідок, головно на літературні теми, як от Ст. Смаль-Стоцького, Ритміка Шевченкової поезії, та инш.

Як уже згадувано, цілу низку курсів із ріжних галузей наук видав Укр. Гром. Видавничий Фонд. До українознавства відноситься з них цікава праця Д. Антоновича „Триста років укр. театру", 1925 р. Заходом Фонду, але під фірмою Інституту громадознавства вийшла праця І. Івасюка, „Кубань", 1925 р.

З приватних видавництв заслугують на увагу видання „Української Накладні", яка крім цілого ряду більших і менших белетристичних творів видатніших українських і европейських писъменників випустила в 5-ти великих томах „Повне видання творів Шевченка" під редакцією Б. Лепкого, нове переглянене і доповнене видання „Історії українського письменства" С. Єфремова, нове видання 1-ої книжки „Нарису історії укр. літератури" Б. Лепкого, нове, значно доповнене видання „Граматики української мови" В. Сімовича та ряд нарисів про українських письмен-

ників, передруки з київських видань: Єфремова про Коцюбинського, Бойка про Марка Вовчка, Д. Дорошенка про Куліша і Костомарова. По-за всякими видавництвами вийшли дуже цінні книжки акад. Грушевського, котрий видав 1922 р. другим виданням 8-ий том своєї фундаментальної „Історії України-Руси“ в 3 частинах, в 1923 р. 3 томи нової великої і також блискучої праці „Історія української літератури“.

Де-що цікаве з наукового погляду появилося і в ріжних емігрантських журналах, особливо в „Новій Україні“ та „Хліборобській Україні“, але вичислення всіх сих статтей виходить по-за рамки мого огляду.

На закінчення сього побіжного перегляду емігрантської наукової продукції слід згадати й про спробу бібліографічного органу. В 1921 р. у Відні „Об'єднання укр. видавців“ випустило перший випуск інтересного бібліографічного журналу „Книга“ зі статтями: М. Грушевського, І. Борщака, Д. Антоновича та ин. і багатою хронікою та бібліографією. На жаль, дальше сього першого випуска діло не пішло.

Так у короткім нарисі представляється українське наукове життя по-за границями У. С. Р. Р. *В. Д.*

Київський Центральний Архів давніх актів (бувш. при Київському Університеті) починає з 1925 роком 73 рік свого існування. Заснувався він року 1852 виключно. для збереження старих актових книжок, що розкидані були по тогочасних повітових та губерніяльних судах та палатах. Тогочасна комісія для досліду давніх актів звернула увагу на ці книжки, як на першорядні історичні джерела, і її заходами було засновано Архів давніх актів. На основі цих актів, археографічна комісія видала друком кілька десятків томів матеріялу, що придбали серед фахівців загальне визнання. Але цей-же Архів, будучи єдиним впорядкованим і вповні приступним для наукової праці Архівом, поновлювався за довгі роки свого існування ще й иншими матеріялами. Проте цей матеріял не підлягав пильному розгляду й обороні. бо вся увага, згідно з законами й розпорядженнями влади, звернена була на актові книжки. Тільки за останні роки поставлено було на чергу завдання з'ясувати, що зберігається в цьомуАрхіві. Розборку почали з решток давнішої частини архівних матеріялів, що переховувалися раніше в архіві генерал-губернаторів. Ці матеріяли ще в 80-х роках мали бути винесені з приміщення генерал-губернаторського архіву і працею тодішнього завідуючого Центральним Архівом, покійного Івана Мих. Каманіна, потрапили на схованку в Університет. Коли почалася розборка, то виявилося, що більшість справ належить до XVIII в. тут знаходяться рештки фондів самих ріжних установ. Так, чимало справ єсть Малоросійської Колегії, Генеральної Військової Канцелярії, Генерального Суду, Київського „Наместническаго Правления“, Генерал-Губернаторської Канцелярії початків та середини XVIII в. (часів до Катерини II). Єсть справи кінця XVIII і початків XIX вв. до 1827 року.

Розборка йде порівнююче швидко, не дивлячись на дуже кепський вигляд справ і пакунків, які між собою перемішані, часто розбиті по аркушам і попсовані так, що від найменшого дотику розвалюються на дрібні кавалки. Описано на 1 січня більше 3600 справ—складено тимчасовий картковий каталог, з зазначенням оглаву справи, кількости аркушів, архівного фонду й дати.

Серед цих справ єсть чимало цінного матеріялу до історії соціяльних та економічних відносин—про гайдамацькі рухи, про селян-утікачів, колоністів південної України XVIII в., про торгівлю, величезний матеріял статистичний, описи маєтків та таке инше.

Цим матеріялом почасти користувався В. О. М'якотін і вмістив про нього інформаційну замітку („Кіевская Старина“, 1891 р., II).

Користувався ним і проф. І. В. Лучицький (Юрид. Вѣст., 1890, IV).

Не .м нш інтересу в науковому розумінню уявляє з себе колекція архіваній, що перевезено її з Кам'янця-Подільського Це матеріял люстраційний—описи скарбових маєтків Поділля кінця XVIII, початків XIX в. Для історії селянства це дорогоцінний матеріял, що малює кріпацьке господарство по окремих маєтках більш як за 40 літ, даючи повну внутрішню картину життя кріпацької вотчини.

Таких справ прийнято, заінвентаризовано й описано 521.

В Центральному Архіві була чималенька колекція окремих грамот XV—XVIII вв., яку розміщено було по вітринах, як зразки урядових паперів. Повного опису цієї колекції не було до цього часу. За минулий рік складено докладного каталога, при чому виявилася чимала наукова вага цієї колекції—багато матеріялу відноситься до історії Київа, єсть окремі цікаві універсали гетьманів, починаючи з Богдана Хмельницького та кінчаючи Кирилом Розумовським, є оригінали царських грамот київським війтам, листи ріжних урядових осіб XVIII в., повідомлення генерал-губернаторів (київських) про пограничні справи, листи кримських ханів, турецьких пашів, то-що.

Ширші повідомлення про архівний матеріял, що має більш важливе наукове значіння, сподіваємося незабаром подати, якщо в головному розборку старих паперів буде закінчено. *В. Р.*

Історично-Архівний Гурток при Чернігівськім Губерніяльнім Архіві (**Губархі**) організовано лектором Чернігівського Інституту Народньої Освіти (І. Н. О.) В. В. Дубровським в жовтні 1922 р. Головним завданням організації гуртка було не тільки підготовити кваліфікованих практичних робітників по архівним справ м, але й утворити центр, коло якого скупчувала я-б науково-дослідницька праця. Члени гуртка—переважно студенти місцевого ІНО—мусіли не тільки ознайомитися з архівосховищами й матеріялами з історії України, але й з методами розроблення їх. Правда, Чернігівський Губерніяльний Архів, що після революції 1917 р. став щасливим спадкоємцем величезних і надзвичайно цінних архівів, потрібував, розуміється, в першу голову досвідчених практичних робітників. До Губарху майже що-дня надходили відомості про нищення різними установами, інституціями й окремими особами архівних матеріялів не тільки з округ, а й з самого Чернігова. Для збереження їх потрібні були люди. Тому і вся енергія членів гуртка спочатку була направлена ось таким чисто практичним шляхом вратування та впорядкування архівних матеріялів, яким загрожувала небезпека цілковитого знищення.

Але вся робота гуртка за період від часу його організації майже до березня 1923 р. не могла розвинутись і набрати добре організованого й систематичного характеру. Наслідки голоду, матеріяльна скрута членів гуртка, зимою брак світла та відповідного приміщення—все це в значній мірі гальмувало роботу гуртка. І лише на-весні 1925 р. праця гуртка почала набирати більш сталого й систематичного характеру. Вияснилась кількість постійних членів гуртка, характер і інтерес індивідуальної роботи кождого члена. Колективно членами гуртка було систематизовано й опрацьовано справи Новгород-Сіверського Намісництва за 1782 рік, яким через неуважне відношення бувшого губерніяльного правління загрожувала повна загибель. Члени гуртка, що вже мали певну підготовку, провадили самостійні праці над раніш підобраним і систематизованим архівним матеріялом. Так, було розроблено й зачитано цілий ряд тем по соціяльно-економічній історії Лівобережжя („Про козаків виборних і козаків підпомочників в Чернігівським Намісництві 1794 р."; „Економічні

причини суперечок козаків із сотниками в 1763 р. за матеріялами „Малорусской войсковой канцеляріи"; „Про реставрацію попереднього правління на Україні в 1796 р.").

Все літо 1923 р.члени гуртка приймали активну участь в археологічних розкопках і архітектурних обмірах Спасо-Преображенського собору, що переводили їх представники УАН, проф. М. О. Макаренко і І. В. Моргилевський. Під безпосереднім керовництвом згаданих професорів члени гуртка провадили нівеліровку, обмір, пробивку зондажів, пробивку й очистку шурфів і склепіння, земляні й инші цілком організаційного характеру праці. Члени гуртка, що від'їздили на літні вакації на села, також працювали над збиранням історико-археологічних і етнографічних матеріялів. Так, було записано весільні пісні й обряди у Сновській окрузі, розшукано і доставлено до Чернігова цінні стародруки, чимало монет XVII—XVIII ст. і инших пам'яток старовини. Теми занять поволі поширювались. Крім докладів членів гуртка й керовників його на теми з місцевої історії (як от реферат В. В. Бондаревського „Населення міст Чернігівського й Новгород-Сіверського намісництв по ревізьким сказкам 1782 р." і т. и), підчас дослідів над будівлею Спасо-Преображенського собору, було зачитано для членів гуртка різними вченими, що приїздили для наукових студій до Чернігова, цілий ряд докладів ширшого значіння з історії, археології й мистецтва України.

В 1924 році гурток ще з більшою інтенсивністю повів студії, та й у самій роботі гуртка помічається більша диференціяція; члени гуртка прийняли активну участь в працях дослідження вже Успенської церкви Єлецького манастиря, яке провадилось під керуванням представників УАН, проф. І. В. Моргилевського і М. Л. Бойчука. Але й самостійні індивідуальні студії тепер знайшли чимале місце в працях гуртка. Так, в історично-архівній секції було зачитано на протязі 1924 р. цілий ряд тем, між иншим: В. В. Дубровський „Проблеми історичного вивчення Чернігівщини"; Канарська „Суди в Малоросійській губ. в кінці XVIII ст.". Цілий ряд членів: Горига І., Мисюренко, Морачевський і инші продовжували свої студії над ревізькими сказками по окремих повітах і містах, а також зачитали низку докладів.

В 1924 році повела інтенсивну роботу й історично-революційна секція, що працювала під керовництом Г. Ф. Кириєнка. Крім праці коло систематизації й каталогізації архівних справ і головним чином по складанню покажчика матеріялів і хроніки революційного руху 1905—6 рр. на Чернігівщині, члени згаданої секції виявили чималий інтерес і до самостійної науково-дослідчої роботи. Наслідком цього було розроблено й зачитано низку рефератів на історико-революційні теми, як от „Революційна пропаганда на Чернігівщині в 1905 р.", зачитаний З. Оліфер і т. и.

Взагалі треба сказати, що процес організації гуртка закінчився. Як практично-організаційна, так і науково-дослідча робота вже ввійшла в нормальну колію. Пройдений вже шлях праць гуртка одже дає можливість сподіватися, що незабаром Чернігівський Краєвий Історичний Архів буде мати кадр як практично, так і теоретично підготовлених співробітників. Можна лише пожаліти, що адміністрація місцевого ІНО не дуже уважно ставиться до праць гуртка, як про це свідчать резолюції загальних зборів студентів, що виносились під впливом адміністрації: „Історично-архівного гуртка—читаємо тут—до плану роботи не включати, поскільки він не являється необхідним".

Архів Капністів. З доручення Археографічної Комісії при Всеукраїнській Академії Наук в-осени 1924 р. підчас подорожи на південь

я одержав у Кременчуці, у місцевої окрполітосвіти, архів Капністів і доставив його до Київа [1]).

Весь матеріял, що заховався у архіві Капністів, стосується до XVIII і XIX ст. і складається з листування, чернеток літературних творів Капністів та инших рукописів, з них зазначимо список літопису Г. Грабянки.

Листування збереглося чимало—всього 1120 листів, які охоплюють часи 1746—1918 рр., на російській, французькій, німецькій мовах. З XVIII ст. (1746—1799 р.) заховалося 528 л. Найбільш листів припадає на 1791—6 рр. Це листування дає чимало цікавого матеріялу для освітлення діяльности представників родини Капністів на Полтавщині. В листуванню маємо відомості про В. П. Капниста, який мав значні володіння у Кременчузькому, Хорольському, Миргородському повітах; деякий матеріял є відносно П. В. Капниста, що був підчас революції у Франції. Ім'я цього Капниста звязане з утворенням „республіки" у с. Турбайцях, з відомою мандрівкою до Берліну в 1791 р., щоб пошукати допомоги Прусії, якщо буде повстання України. Не кажемо вже про третього В. В. Капниста, відомого письменника своїх часів, автора „Ябеди" та инших творів. Крім відомостів про діяльність цих трьох Капністів у листуванню є чимало матеріялу про инших осіб, з якими Капнисти листувалися у XVIII і XIX ст. Зараз це листування в стадії розроблення.

Крім листування у архіві Капністів заховався чималий літературний матеріял. Тут у першу чергу зазначено рукопис, у якому подається тлумачення „Слова о полку Игоревѣ". Цей рукопис має заголовок „Кратькая повѣсть о несчасной войнѣ противу половцевъ удѣльного новгородъсѣверскаго князя Игоря Святославича по возвращеніи его изъ плѣна, съ присовокупленіемъ содержанія пѣсни о походѣ семъ"; рукопис міститься на 71 арк. in 4⁰, але не має кінця. Можна гадати, що ця спроба пояснення „Слова" належала одному з Капністів (можливо В. В. Капністові) і відноситься до першої чверти XIX ст. Рукопис складається зі вступу, за ним ідуть пояснення 143 речень „Слова", які звернули увагу автора. Перегляд пояснень показує, що автор використовував ріжний матеріял—„Исторію" Татищева, видання Нестора Літописця, твори Шишкова та инші. Тут потрібно зазначити пояснення висловів „Слова" відомим авторові українським фольклорним та філологічним матеріялом. З огляду на цікавість цього роду пояснень наведемо кілька прикладів. Вислів „Слова"—„Тіи бо безъ щитовъ съ засапожники" (132 N) автор пояснює так: „Слово засапожники означають здѣсь ясно оружіе носимое за сапогами въ Малороссіи и нынѣ многіе простые люди носятъ обыкновенные ножи въ кожаныхъ ножнахъ за сапогами". При поясненню вислову—„порохи поля покрываютъ" автор нагадує, що слово „порох" в передачі українською мовою на російську значить „пыль". Притягаються до пояснення висловів також назви сел, місцевостей. Вислів „Уже за шеломянемъ еси" (41 N) автор пробує пояснити назвою села Шишаків. „Слова шеломъ и шишакъ суть однозначущіе. Мѣстечко Шишакъ повидимому такъ прозванное отъ находящагося въ немъ весьма высокого и островерхого холма, лежитъ на лѣвомъ берегу рѣчки Псла, и слѣдовательно уже заграницею Переяславского княжества". Автор припускає уживання назви Шишаки в вислові „Шеломянем". Цей здогад буде правильний тоді, коли ми будемо мати відомості про існування с. Ши-

[1]) Цікавий матеріял цього архіву, що попав до м. Кременчука з с. Пісок на Кременчуччині, був предметом справоздання і докладу на засіданнях Археографічної Комісії та Історичної Секції при Всеукраїнській Академії Наук.

шаків у часи Київської держави. Ці всі відомості про тлумачення „Слова о полку Игоревѣ“ в першій чверті XIX ст. дозволяють визнати, що, можливо, у рукописі, що це дійшов до нас з архіву Капністів, маємо одну з перших і цікавих спроб підійти до розуміння „Слова о полку Игоревѣ“ на українському ґрунті; автор рукопису для пояснення „Слова“ використав не тільки відомий йому друкований матеріял, але і український філологічний, фольклорний, географічний матеріял, який в ті часи звернув його увагу.

З инших творів, крім „Слова о полку Игоревѣ“ заховалися чернетки літературних творів В. В. Капниста—2 чернетки „Ябеди“, чернетки „Школы отцовъ“, „Примѣчанія на оды Горація“, „Антигона“, „Картон“. Окремо переписана збірка „Сочиненія Василія Капниста ч. I“ (тут є ода на рабство). Всі ці твори відбили на собі впливи Катеринінської доби.

Крім листування та літературних матеріялів в привезеному до Київа архіві Капністів є всілякі матеріяли ріжного роду. З них увагу звертає історичний збірник, в якому спочатку вписаний один зі списків літопису Грабянки. При порівнянню цього списку з иншими виявилося, що наш Кременчуцький список літопису Грабянки нагадує в де-чому список А. Марковича, який не вповні використав Саличевський, коли друкував текст літопису Грабянки. Знаходження нового списку літопису Грабянки, який дуже був поширений на Україні по спостереженням В. Б. Антоновича, О. М. Лазаревського, М. Максимовича, ставить знов питання про потребу нового видання літопису Грабянки. Це визнавали знавці козацьких літописів. Покійний Ор. Ів. Левицький підготовляв матеріяли для нового видання літопису Грабянки.

В історичному збірникові крім списку літопису Грабянки, вміщені статті Богдана Хмельницького, Юрія Хмельницького, Дем'яна Многогрішного. Цікаві 2 „челобитія“ ніжинських та київських міщан. За ними зазначено статті Самойловича, Мазепи, копію маніфесту Петра про зраду Мазепи, інструкції Вельямінову, накази Малоросійської колегії. Далі ідуть пункти П. Апостола 1728 р., грамоти ріжного змісту Лизавети, Катерини II, накази Розумовського, розпорядження Румянцева. Ордером Румянцева 1785 р. про утворення карабінерних полків рукопис історичного збірника закінчується. Поданий зміст історичного збірника показує напрям інтересів автора, що укладав цей збірник десь у кінці XVIII чи може на початку XIX ст. Знахідка цього збірника також стверджує гадку, що поширення історичного знання крім літописів ішло через збірники, що очевидно укладалися більш освіченими представниками пануючих верств цих часів.

За матеріялами історичного характеру можна зазначити копії докладних записок Мордвінова, відомого діяча кінця XVIII і початку XIX ст. Мордвінов сполучав у собі політичний лібералізм з ідеалами російського кріпосника, який стояв за неторканість кріпацтва. Погляди Мордвінова користувалися в частині популярністю серед декабристів і взагалі серед широких кол тодішнього суспільства. Записки Мордвінова торкаються економічного та соціяльного питання тих часів і висвітлюють докладно погляди автора [1]). З инших паперів, що заховалися в архіві Капністів, занотуємо „Журналъ особой Коммиссіи для разбора возможныхъ мѣро-

[1]) В одній з своїх записок (31. X. 1825 р.) автор висловлює погляди на стан капіталізму в Росії. Автор приходить до висновку, що в Росії стало „истощеніе капиталовъ“, що треба для поліпшення економічного життя притягти закордонні капітали для підняття сільського господарства, для збудування фабрик та заводів, „ибо иностранный капиталъ употребленный на какое-либо изъ такихъ предпріятій породитъ въ скоромъ времени другія внутреннія капиталы: у земледѣльца и художника, у купца и промышленника“.

пріятій къ уменьшенію числа нерабочихъ дней и разгула во время праздниковъ въ средѣ сельскаго населенія“ (1874—5 рр.), рукопис„ О юридическихъ обычаяхъ крестьянъ Полтавской губерніи“. Де-який цікавий матеріял можна знайти і у инших паперах архіву Капністів.

Короткий зміст паперів архіву Капністів, що можна думати захова вся далеко не весь, показує цінність їх для змалювання ідеології Капністів, як представників дворянської верстви на Україні. Крім цього чималий матеріял в архіві Капністів дає листування; воно не тільки відбиває ідеологію кореспондентів, але дає цікаві відомості для характеристики економічних та соціяльних відносин в поміщицьких маєтках (напр., листи прикажчиків про стан господарства). Передачу цього архіву Кременчуцькою Окрполітосвітою до Археографічної Комісії при Всеукраїнській Академії Наук треба вітати і бажано-б, щоб инші політосвітні установи звернули також максимум уваги на охорону та збереження архівів, бо без цього збереження студіювання історії України не може бути всебічно зробленим. *М. Ткаченко.*

Пленум Правописної Комісії в Харкові. В листопаді цього року відбувся в Харкові пленум Державної Правописної Комісії при Наркомосвіті. Безпосереднім завданням Комісії на цьому пленумі було прослухати й обміркувати доповіді на окремі розділи укр. правопису, що намічені були ще на першому літньому пленумі Комісії в серпні місяці ц. р. (див. „Україна“ 1925, кн. 4, 187—188). Де-котрі з цих доповідей вже попереходили через відповідні підкомісії і подані були на пленумі, як проєкти цих підкомісій. На де-котрі теми, навпаки, не було готових і конкретних проєктів, а тому їх тут-же було доручено виробити спеціяльним підкомісіям. За час праці Комісії (11.XI—19.XI) вислухано й ухвалено такі проєкти: 1. Укр. альфабет (підкомісія: Дем'янчук, Німчинов, Ткаченко), 2. Правопис окремих літер у межах незмінної частини слова[1]) (доповідач Вс. Ганцов), 3. Правопис флексій (доп. О. Синявський), 4. Правопис чужих слів (доповідь на цю тему виготовила О. Курилова, але, як сама вона не приїхала, доповідав В. Дем'янчук, йому-ж доручено й остаточно зредагувати її відповідно до ухвал Комісії), 5. Укр. й рос. прізвища (доп. М. Сулима), 6. Чужі географ. назви (доп. М. Наконечний), 7. Граматична термінологія (окрім доповіди М. Йогансена, надіслали свої проєкти Підсекція грам. термінології при Інст. Укр. Наук. Мови і проф. М. Грунський, доповнив проєкт К. Німчинов), 8. Пунктуація (доп. О. Синявський), 9. План правоп. словника (доп. Гр. Голоскевич). Головував на засіданнях заступник Нар. Ком. Освіти П. Солодуб, секретарював П. Дятлів. Окрім згаданих уже вище членів Комісії, що виступали доповідачами, активну участь в обміркуванні правил укр. правопису взяли акад А. Кримський, акад. С. Єфремов та инші. Текст доповідей, повиправлюваний відповідно до тих змін, що поробила Комісія, ухвалено надрукувати як проєкт укр. правопису, що йому остаточну санкцію має дати ширша правописна конференція, яку намічено скликати на початку 1926 р. в Харкові. До того-ж часу друкований проєкт правопису розіслано буде науковим інституціям та ученим—авторитетним знавцям укр. мови—на Україні та за кордоном, котрі не могли взяти безпосередньої участи в праці Комісії. Так само поданий він буде й до уваги широких педагогічних кіл. Виготовити до друку текст правопису, опрацю-

[1]) Таку назву прийняла Комісія на попередньому пленумі для тієї частини правопису, що фактично окрім де-яких чисто графічних питаннів обіймає правопис окремих морфологічних частин слова (корінь, префікси, суфікси), що в живій мові залежно від ріжних умов можуть підлягати ріжним фонетичним змінам.

вавши його відповідно до ухвал Комісії, доручено редакційній колегії з харків'янина О. Синявського і киян: акад. А. Кримського та Вс. Ганцова. Перший фактично повинен проробити всю цю роботу на підставі протоколів і тоді надіслати її на перегляд двох київських членів.

Таким чином справа українського правопису, що його неусталеність так гостро відчувалася, надто останніми часами, відколи українська мова зробилася мовою державною,—наближається до свого остаточного вирішення. Правда, треба сказати, що справа українського правопису в працях Комісії була поставлена цілком практично, як це було й передбачено постановою Ради Народніх Комісарів про створення цієї Комісії і про її завдання. Комісія вже наперед знала і виходила з того в своїй праці, що усталення правопису не повинне бути кардинальною реформою укр. правопису, що основою його повинні залишатися „Найголовніші правила укр. правопису Укр. Акад. Наук", що вже давніше здобули затвердження від уряду і що протягом останніх років нерозривно були звязані з практикою укр. друкованого слова. Отже ні про доцільність „латинки", ні про зміну графічних засобів письма на основі того принципу, щоб кожному звукові відповідала окрема літера, не було мови. Традиційні графічні засоби і „Найголовніші правила укр. правопису", дійсно, залишилися тією основою, на якій збудовано систему укр. правопису. Головну увагу звернено було на ті пункти, на які „Найголов. правила" відповіди зовсім не давали, або на ті, які в цілому чи частинно викликали проти себе заперечення в дотеперішній практиці. Такі пункти, як останні, дуже легко зазнавали зміни. Так, ухвалено всупереч „Найголов. правилам" ставити протинку і в таких словах як з в'я з а т и, о б в'я з а т и, з в'я л и т и, з м'я к ш и т и і т. и., тоб-то всюди, де приголосний перед губним у таких сполученнях належить прирості кові; писати на початку слова тільки *і*, а не *и* (хоч цей пункт і викликав проти себе великі заперечення); писати ш і с т н а д ц я т ь, ш і с т д е с я т (а не шіснацять, шісдесять) і т. п., вживати тільки закінчення—и ч н и й, а не і ч н и й в прикметниках, утворених від чужих слів, та инш. Велику увагу звернено також на ті пункти, де практика укр. друкованого слова і педагогічного життя виявляла досі розбіжність і хитання. Поміж цими пунктами багато уваги дано випадкам чергування *о* з *і*, або міни *о* на *і*. Зафіксовано, як правописні, форми з б и р а т и, у м и р а т и (з *и*), а не з б і р а т и, у м і р а т и (з *і*), так само д р и ж а т и, к р и в а в и й, т р и в о г а (з *и*, а не з *і*). Проведено паралелізм і послідовність у графічну передачу звукових груп *жч* (із *з*+*ч*) і *щ* (із *с*+*ч*): п о к а ж ч и к, н и ж ч и й і п і щ и н а, п і щ а н и й і т. п. На потребу нормалізації мови увесь час оглядалася Комісія в своїй праці над усталенням укр. правопису і може найбільше в розділі флексій. В цьому розділі питання правопису цілком збігаються з питаннями граматичної норми. Непостійність правопису залежала тут раз-у-раз від того, що в дотеперішній укр. граматиці не було великого змагання до усталення певних граматичних форм, як нормальних, отже як правильних. Наші граматики наводили раз-у-раз по де-кілька паралельних закінченнів, паралельних форм, подаючи просто їх ріжні діялектичні відміни. А той факт, що укр. літературна мова не виросла на ґрунті одного тісніше в собі окресленого діялекту, а живилася ріжними, часом дуже розмаїтими діялектичними впливами, спричинився до того, що і в літературному вжиткові численні діялектизми заваджали витворенню літературної норми. Що до цього, то Правописна Комісія виявила виразні тенденції до нормалізації. З цим оглядом упорядковано відміну речівників, усунено паралелізм в уживанню твердої і м'якої форми від одного і того самого прикметника (кожен належить хоч до твердої, хоч до м'якої відміни: тільки к н и ж н и й,

відповідний, освітний, і тільки східній, західній та инш.), віддано перезагу і заведено в парадигми тільки форми займенників і числівників типу: тієї, всієї, однієї, тією, всією, однією... супроти численних инших фо м (тої, теї, тії і т. и.); мого, моєму... супроти мойого, мо іому (моему, мойму); в дієсловах: ходить, робить супроти ходе, робе і т. п. Вживання менше поширених форм обмежено на сферу красного письменства. Цікаво відзначити той факт, що всі питання правописно-граматичного характеру (тоб-то ті, що стоять у безпосередньому звязку з уставлен ям граматичних норм) завсіди, з винятком окремих пунктів [1]), вирішувалися більш-менш одностайно без великих суперечок. Далеко більше розбіжности, а часом і дуже велику розбіжність, викликали де-які пункти з правопису чужих слів, а надто чужих прізвищ і географічних назов. Иноді голоси присутніх на пленумі ділилися зовсім нарівно, або питання вирішувалося більшістю одного голоса, отже де-які вирішення не гарантовані були від випадковости, напр., передавання російських прізвищ Петров. Григорович, Ленин, Соболевский укр. письмом як Петров, Грігорович, Ленин, Соболевський, тоб-то закінчення—*ич, ин, ский* українізуються, а в инших випадках рос. *и* передається як *і* (а не як *и*), а рос. *е* залежно від фонетичних умов можуть в укр. транскрипції відповідати *є, е, ьо, йо, о*: Голубєв, Малишев. Ковальов, Воробйов, Лісхачов і т. п., що робить передачу дуже складною і вимагає доконче знати наголос (Шевелєв чи Шевельов, Суровцев чи Суровцов і т. п.).

Взагалі, можна сказати, що усталення правопису в чужих словах, а надто в прізвищах та назвах. очевидно ще не в такій мірі було підготоване самим життям, як у перших розділах правопису. Можна сподіватися, що де-які корективи до виробленого на пленумі проєкту правопису запроваджено буде на ост нній конференції. В цілому-ж треба визнатн, що працю Правописна Комісія проробила велику і що ця праця велику матиме вагу для усталення українського правопису і граматичних норм.

Вс. Г.

НЕКРОЛОГІЯ.

Заслужені для української науки і українознавства діячі, що померли в рр. 1918 - 1925.

(Доповнення до некрологів поданих в III кн. „України" за р. 1924).

Астряб, Матвій Григорович, родився в 1843 р. в селянській родині на Лемківщині. Скінчивши київський університет, учителював в середній школі на Кавказі, а вислуживши пенсію, в 1893 р. переїхав на Полтавщину, де й умер 18 січня 1925 року в м. Лубнах. Живучи в Полтаві, від 1904 р. віддався місцевій історії й багато писав і пулбікував головно з історії Лубенщини [2]).

М. Г.

[1]) Напр., про *ь* після *л* перед твердими піднебінними: сильний, більший. Була сильна течія за те, щоб *ь* в таких випадках не писати, відбиваючи цим на письмі „середнє *л*", але переваги ця течія все-ж таки не здобула.

[2]) Друкуємо в цілості його автобіографічну записку з 1923 р., як небезінтересний людський документ:

„Родился я (1843 г. VIII. 1. с.с.) в Галицкой Лемковщине, в с. Высове Горл-цкого повета на грэнице Галиции и Венгрии. Фамилия моя представляет славянский архаизм „астряб" вместо современного „ястреб". Только в конце 1856 года познакомился я с начертанием и именованием кирилловских букв у сельского дьячка. Уже самоучкой одолел я склады своего букваря в начале 1857 г. Букварь помог мне добраться до часословца. Эта духовная книжица стала моей утешительницей при пастьбе отцовской коровы и волов. Стал я потом в лесу собирать земляннику и продавать посетителям Высовских курортов. На вырученные деньги я купил себе псалтырь, приблизивший меня к дьячкам и батюш-

Белей Іван, товариш Франка і учасник його роботи „юних днів“ (основник „Дрібної бібліот ки“. редактор „Світу“ 1881—2 рр.), опісля довголітній редактор „Діла“ і „Бібліотеки найзнаменитіших повістей“, помер у Львові 20. X. 1921 р. на 65 році життя. Цінний архів покійного, з листування із багатьма укр. діячами й письменниками, передала родина по його смерті до бібліотеки Т. Ш. *В. Д.*

Боржковський Валеріян Василевич—український етнограф, археолог і статистик,—народився р. 1864 в м. Мізякові, Винницького повіту, на Поділлі, де батько його був священником. Вчився він спочатку в Шарг родському „духовному училищі“ (вкупі з О. Ф. Саліковським, з яким був звязаний дружніми відносинами), потім в К. Подільській Духовній Семинарії, але її не скінчив, бо р. 1882 його було виключено з 2 класи по обвинуваченню в участі в політичному рухові. Від 1889 року по 1893 рік працював у „філоксерній комісії“ в Басарабії разом з М. Коцюбинським, В. Боровиком та инш., де він практично

кам. Один батюшка даже поохотился взять меня в свои работники и приготовить меня к поступлению в Перемышльское псаломческое училище, но сельчане побудили отца отвести меня в Горлицкое городское училище. Туда я попал в начале 1859 года. Летом этого года меня перевели во 2-й класс и я начал уже свою школьную страду без отцовской поддержки, поступив репетитором к мальчику резника. По переходе в 3-й класс в наставники своего сына и дочки взял меня довольно состоятельный мещанин, поместивший меня с своим отцом в подвальной неотапливаемой зимою комнате своего загородного дома. На следующую зиму мещанин перебрался в свой городской дом, где я уже получил ночной покой в конюшне вместе с кучером мещанина. Такая обстановка окрыляла мой начальный школьный труд. Результаты получились такие: в 1862 г. приехал из Тарнова окружной инспектор ревизовать наше училище. заинтересовали его мои ответы и он спросил учителя, куда я стремлюсь по окончании курса моего здешнего учения. Учитель ответил, что мое желание поступить в Перемышльское псаломщицкое училище. Ревизор выразил сожаление. Учитель пояснил, что я не имею никаких средств и сам себя содержу. Ревизор записал мою фамилию и обещал отыскать средства для помещения меня в гимназию.

Окончил я училище в 1862 году и тотчас написал письмо своему дяде Кириллу Федоровичу Курилу, брату матери, священнику в Восточной Галиции. Это была первая капитуляция моего самолюбия с привкусом чванства. Дядя тотчас ответил и пригласил к себе на каникулы. У дяди я продолжал репетировать его дочек и пасти скот. Резизор, ободривший меня, оказался товарищем школьным моего дяди, дядя написал ему письмо обо мне и получил ответ, чтобы 1-й год дядей оказана была мне помощь. Дядя отвез меня в город Перемышль и поместил репетитором к сыну его арендатора, арендовавшему домик и землю дядиной жены, перемышлянки. Но уже с января 1863 года гимназический законоучитель Юстин Желеховский взял меня к себе на квартиру для примера своему племяннику Альфонзу Желеховскому, моему однокласснику, и мне была предоставлена возможность посещать вечерние занятия в псаломщицком училище. На каникулах я у дяди исполнял псаломщицкие обязанности, обязанности домашнего учителя, обязанности пастуха. По окончании 4-го класса в 1866 году я на собранную маленькую толику деньжат из Перемышля на каникулы отправился не к дяде, а в г. Горлицы пешком, взял себе здесь заграничный паспорт в Россию и пешком побрел в Киев, куда добрался с иссякшим кошельком. Здесь три дня я питался только квасом и куском черного хлеба, посещая киевские святыни. За спасением от голодной смерти я обратился к директору 1-й Киевской гимназии. Тогдашний директор Алексей Фомич Андреяшев принял меня очень тепло. Он поместил меня в отдельной комнате с молодыми людьми, готовившимися к испытанию на звание сельских учителей. Мне тоже выданы были учебники, чтобы я готовился к экзамену на право поступления в 5-й класс гимназии. Экзамен я выдержал и был помещен в гимназический ученический пансион на так называемый экономический счет, при чем с меня словесно было взято обещание помогать товарищам пансионерам приготовлять заданные уроки по языкам немецкому и латинскому. Три года, проведенные мною в гимназическом пансионе, оставили для меня самое приятное воспоминание из моего прошлого. Мне не нужно было думать, чем питаться, как одеваться, откуда добыть учебники и книги, интересные для чтения, свободу мою не только не стесняли, а инспектор Палиенко часто посылал меня пойти погулять и подышать свежим воздухом, а не засиживаться излишне за занятиями Мне часто устраивали сельские поездки с моими гимназическими товарищами. Особенно часто ездил я в м. Прохоровку к гимназисту Александру Суровцеву, квартировавшему у директора Андреяшева. По окончании гим-

навчився межовій справі і зробився добрим землеміром. Року 1895 він переїхав в Ачинськ Єнисейської губ., на посаду помічника лісничого, де пробув до кінця 1897 року, після чого повернувся до батька у Винницький повіт. Звідци він часово їздив до Львова у Галичину. Після 1902 року оселився в Винниці, де на „Старому Місті“ збудував дім, розвів гарний садок, але через кілька років все це продав і знову збудував собі дім на Слав'янці (куток м. Винниці), де й досі мешкає його удова з дітьми. Проживаючи на Старому Місті, Боржковський заснував „Старогородське Товариство Садівництва“, де був його головою. Засоби до життя Б-кий добував, виконуючи працю землеміра по завданнях приватних осіб, а иноді і державних установ, і за свою ретельність та чесність придбав велику пошану. З упадком царизму, Б-ий приєднався до політичного руху і був у Винниці комісаром. Року 1919 він трагічно загинув у Винниці.

Українські симпатії В. Боржковського склалися рано, бо вже на 23 році свого життя він починає свою наукову працю, друкуючи свої

назии в Прохоровку пригласили меня заниматься с сыном 1-го ректора Киевского университета Михаила Александровича Максимовича. Этот ученый украинец так меня наэлектризовал, что я переменил свое намерение искать убежища в Петроградском филологическом институте, а поступил в Киевский университет на филологический факультет по славяно-русскому отделению. Здесь ожидали меня старые невзгоды по добыванию себе пропитания и более тихого пристанища.

Перебывал я в разных семейных домах, как репетитор, и последние полтора года провел я в этой должности у професора хирурга Караваева, где ко мне относились замечательно тепло. По протекции своего факультетского декана Селина я провел одни каникулы у местного филантропа Григория Павловича Галагана в его селе Сокиринцах и с этим человеком у меня соединены очень трогательные воспоминания. По окончании Университета со степенью кандидата я поступил преподавателем в 1-ю Киевскую гимназию, где подвергся двоекратной ревизии грозного министра Дмитрия Толстого, который не только не сбраковал новичка, а записал в свою книжку, как очень понравившегося преподавателя, что конечно не могло не порадовать моих бывших наставников. Познакомился я здесь с девицею деревенскою труженицею, которую мачиха одевала в старое заштопаное платье. При первом же взаимном об'яснении я откровенно поведал ей о всем своем прошлом и об учительской материальной скудости, а также о моем стремлении попасть на службу на Кавказ. Это вызвало у нас обоих только еще больше сердечности, которая не разлучала нас во всю жизнь этой женщины страдалицы (умерла в 1913 году 16 мая с. с.). Из Киева я был командирован в Глухов, где опять за свое преподавание удостоился благодарности от попечителя учебного округа. Очень упрашивал меня не уезжать на Кавказ. Из Глухова я попал на службу в Закавказье в г. Кутаис в 1874 году. Здесь я пользовался полным расположением учащихся, учащих и учебного начальства и местных жителей. Турецкая война лишила меня возможности материально сводить концы с концами, хотя при должности учительской занимал я и должность воспитателя при гимназическом пансионе. Полтора года я хлопотал о своем переводе на Северный Кавказ. Наконец в 1880 г. моя просьба была уважена и начальство переместило меня в Екатеринодарскую гимназию. Здесь состоял я преподавателем преимущественно старших классов по языкам греческому и латинскому до выслуги полной учительской пенсии (в 1893 г.), занимая многие годы должности учительскую и должность воспитателя при гимназическом пансионе. В последние годы службы я был подбодрен неожиданным благосостоянием моей жены, получившей в дар от двоюродной бабушки, очень привязанной к нашей семье, небольшой кусок земли. Земля находилась в Лубенском уезде. Я вспомнил свое детство и начал хозяйничать. Но земля, по моему убеждению, банк, в который если вложить капитал, то получишь проценты. Какой у учителя может быть капитал? Пришлось в землю вкладывать капитал заемный да оплачивать расходы по обучению шестерых детей. Работал я больше, чем работал учителем и воспитателем, не одевал себя в новую одежду, а ежегодно прибавлял долга по тысяче рублей. Я приходил в ужас, что своим детям не оставлю никакой материальной поддержки, но даже погружу их в долги. Стал я опять искать своей учительской службы, освобождавшей меня от всякого долга. Поступил я на службу в Полтавский пансион-приют воспитателем в 1904 году (1904. VIII.10—1910. VII.5). По службе воспитателя у меня было немного свободного времени и я его употреблял на любимую науку. Меня огорчала гибель исторических документов и я записался в число членов Полтавской Ученой Архивной Комиссии. Здесь я встретил большого труженика, своего университетского товарища Ивана Францевича Павловского,

праці, головно в „Кіевской Старинѣ“, від 1887 р.[1]). Він був людиною живою, самодіяльною і енергійною, яка цілком захоплювалася справою, до якої приходилося торкатися. Дружиною його була проста селянська дівчина з м. Новокостянтинова і сім'я його була цілком українська.

Ол. Тулуб.

Винар Василь, учитель гімназії в Бучачі, помер 27. I. 1924 р. на 54 році життя. Полишив по собі в рукопису словник псевдонімів українських письменників, головно з Галичини. *В. Д.*

Ганкевич Клим, д-р філософії, б. секретар і доцент черновецького університету, редактор клерикального „Мира“ у Львові, автор розвідок на філософічні і філологічні теми, умер 14. II. 1925 р. у Чернівцях на 83-м році життя. Згадує про нього М. Драгоманів у своїх „Австро-руських споминах“. *В. Д.*

Гарматій Лука—один з тих малозвісних, але незвичайно корисних робітників, котрими стояла Українська земля. Родився 1866 р. в селі Лучці Тернопільського пов., як син селянина — посла до віденського парламенту 1848 р. Василя Гарматія. Скінчивши учительську семинарію,

секретаря Ученой Комиссии и полного осветителя Полтавского прошлого. Ученые исследователи Полтавщины меня тепло приняли в свои соратники, постоянно отводили место для моих писаний в своих „Трудах“ и меня подбодряли к работе. Но война и материальное оскудение вышибли перья из рук этих тружеников. А я все строчу, хотя без надежды свои строки отдать на типографский станок, хотя я подвергаюсь насмешкам за свою работу, не дающую мне никакого материального вознаграждения, но меня радует мысль, что я еще думаю, хлопочу, не плеснею.

Мои печатные труды: Упражнять свое перо я начал еще на гимназической скамейке, а став студентом, я воспользовался своим пребыванием в Сокиринцах, списал песнопения тамошнего кобзаря Вересая, собрал песнопения „вертепные“ и отдал их своему декану А. И. Селину. В университете писал я о княжении Данила Галицкого, за что удостоился почетного отзыва.

1. На лемковском языке написал я студентом статью о лемковском языке в опровержение ложного взгляда в Галиции о происхождении этого языка. Моя статья была напечатана в Львовском журнале „Учитель“.

2. а) В 1873 г. в львовской газете „Галичанин“ напечатано мое сообщение о последних днях жизни 1-го ректора Киевского университета М. А. Максимовича, о его смерти и погребении с надгробным словом, сказанным Прохоровским иереем у его могилы.

б) В том-же „Галичанине“ напечатано мое сообщение о воспитании русской женщины в средней школе.

3. „Процессы Андрея Марковича“ напечатаны в 1909 г. в „Трудах“ Полтавской Ученой Архивной Комиссии, выпуск VI, стр. 81—145, вып. VII, стр. 47—90 за 1909 год.

4. „Старая Полтавщина“ вып. VIII, с. 49—193.

5. „Население Малороссии по ревизиям 1729 г. и 1764 г.“ вып. IX, стр. 61—65.

6. „Старшина Лубенского Полка в 1777 г“, там же, стр. 65—80.

7. „Земли церквей Лубенского Духовного Правления в 1878 г.“, вып. X, ст. 1—49 (за 1913).

8 „Столетие Лубенского Высшего Начального училища“ вып. XI, стр. 121—178 (окончание в особом оттиске, стр. 60—134).

9. „Лубенский монастырь“ вып. XIII, стр. 33—82 (за 1915 г.).

10. „Войсковая и Городовая Старшина в Малороссийских полках 1825 г.“ вып. XIV, стр. 71—83 (1916 г.).

11. „Лубенский Ботанический Сад“ вып. XV, стр. 87—105 (в 1916 г.).

12. „Плантации чужестранных табаков в Малороссии“, там же, стр. 107—166.

13. „Мгарский монастырь“ (к окончанию 300-летнего существования) в Полтавских Епархиальных Ведомостях за 1918 год, стр. 533—560, 582—590.

В рукописях остаются: 14. „Исторический очерк Лубенского Городского Общественного Банка (1866—1916)“.

15 „Ревизия маетностей Лубенского полка 1726—1730 г.“

16. „Лубенский малороссийский полк“ (рукописи посланы в Петербургскую Академию Наук 1913. VI. 21. а Академией получены 1923 г. VIII. 5).

17. Веду исторический очерк Лубен.

[1]) Крім „Кіевск. Старины“ праці його містилися в „Матеріялах до укр. етнології“ і в „Экономической жизни Подоліи“. Окрема брошура „Старий Город“, 1911.

став від 1887 р. учителювати на ріднім Поділлю. Але 1893 р. начальство—котре неустанно переносило його з місця на місце, за неприємну йому громадську діяльність, хоч педагог він був взірцевий,—„кинуло“ його в глибину Гуцульщини, де його знов переношено з місця на місце: був він учителем у Тюдеві, Криворівні, Ростоках, нарешті у Головах. Звідси дальше вже нікуди його було переносити, тому в сім медвежім куті пробув він учителем цілих 12 років, до 1912 р. Тут положив він великі заслуги для освіти культури і найбільший слід полишив на тім полі, на котрім записав своє ім'я в історії української науки: фольклору і історії культури. Його фольклорні записи становлять одну з найкращих сторінок української етнографії, хоча сам він не публікував нічого, а передавав звичайно спеціялістам видавцям—В. Шухевичу, В. Гнатюку, І. Франкові. Заслужився також коло збирання колекцій гуцульського побуту й мистецтва. В 1912 р. вернувся вчителювати на рідне Поділля, але війна викинула його на захід, де він учителював в українських таборах. Вернувшися скінчив своє життя учителем в с. Могильниці Теребов. пов., де між иншим займався археологією і викрив похорони в кістах. Помер нагло, йдучи на залізницю, в повноті сил. Так, був то правдивий взірець і світоч українського учительства! *М. Г.*

Григорук Євген Максимович, родився 1898 р. Освіту здобув у феодосійському педагогічному інституті. Велика революція цілком захопила його: спочатку він працює в партії лівих С. Р. боротьбістів, потім вступає у лави комуністичної партії. Не зважаючи на перевантаження партійною працею й на молоді роки, Григорук полишив помітний слід по собі й на культурно-громадському полі, працюючи в Київській Філії ДВУ, особливо з того часу, як став на чолі Філії (з червня місяця 1920 р.). Людина з не абия-кими організаційними здібностями, з широким культурним інтересом, лагідна і щира у відносинах до людей, Григорук притягає до праці багатьох українських учених і літераторів; допомагає виходу в світ низки наукових видань („Збірник Секції Мистецтв“, видання Секції Природничих Наук Наукового Товариства ім. Шевченка і ин.); організує разом з П. Филиповичем неперіодичне видання „Шевченко“ (Збірник), де містить ґрунтовну статтю „Великий бунтар“; береться за ріжні переклади на укр. мову (Павло Селіванський, „Пестель“ та ин.); пише поезії.

Р. 1921 Григорук переходить працювати, як член Колегії ДВУ, до Харкова, а через кілька місяців, як член Колегії, до Російського Державного Видавництва в Москву. Але весь час він не порипає звязків з Україною, цікавлячись роботою ДВУ, і мріє вернутися туди на працю. Передчасна смерть (саркома легенів) цим мріям не дала здійснитися. Помер Григорук в 1923 р. в лікарні, в Ялті, де його й поховано. *С. Т.*

Домбровський Володимир, народився 9 березня 1883 р. в Гарбузові, Зборівського повіту. Гімназію скінчив він у Золочеві, а університет у Львові. Був учасником сецесії з Львівського університету. Вчителював у гімназіях у Сереті, Чернівцях і Рогатині. Був діяльним членом Укр. Гал. Армії. Під кінець життя вчив у приватній українській гімназії в Золочеві. Надрукував два підручники, прихильно приняті критикою, а саме: „Українська стилістика і ритміка“ (1923) та „Українська поетика“ (1924). Зібрав теж великий матеріял до наукових студій над українським словництвом. *М. М.*

Дрималик, Сильвестер, д-р медицини, директор „Народньої Лічниці“ і б. голова „Укр. Лікарського Т-ва“ у Львові, помер 29. XII. 1923 р. на 63 році життя. Автор лікарських розвідок на німецькій і українській мові та популярних українських книжок з медицини. *В. Д.*

Загоровський Олександер Іванович, народився у 1850 р. на Київщині, походячи від відомого з історії України роду Загоровських (волинських). Скінчивши загальну освіту у Житомирі, вступив до правничого факультету Київського університету, де він працював перш під керуванням відомого криміналіста О. Ф. Кістяківського, але потім перейшов до цивілістичних студій, і по скінченню університету у 1861 р. одержав в 1875 р. veniam legendi за дисертацію „Историческій очеркъ займа по русскому праву до конца XIII ст.“. Після двохрічного командирування за кордон до університетів Германії та Франції, він повернувся до Київа, де у 1879 р. одержав ступінь магістра цивільного права за книгу: „Незаконорожденные по французскому и саксонскому кодексамъ“, і тоді-ж був обраний доцентом у Ярославський Юридичний Ліцей на катедру цивільного права. Відсіля у 1880 р. О. І. перейшов знов на Україну, до Харківського університету як доцент-же. Але вже у 1884 р. він одержав від Московського університету ступінь доктора цивільного права за дисертацію „О разводѣ по русскому праву“, яка була нагороджена академічною премією, і одночасно був обраний на професора. Після цього Загоровський працював у Харківськім університеті аж до 1892 р., коли він перейшов до Одеси, зайнявши й тут катедру цивільного права. В Одесі небіжчик надрукував два підручники: 1) „Очерки гражданскаго судопроизводства“ у 1892 р. і 2) „Курсъ семейнаго права“ (видання 1902 та 1900 рр.) та ще велику кількість (біля 30) монографій по часописах юридичних та загальних. В Одесі Загоровський працював крім університету ще й на Вищих Жіночих Курсах та у Вищому Міжнародовому Інституті (якого він був першим ректором) аж до смерти у 1919 р. В „Київській Старині“ 1901 р. була надрукована невеличка його стаття, оперта на персональних спомінах: „Нѣсколько данныхъ и соображеній по поводу писемъ митрополита Арсенія къ Протоіерею П. Г. Лебединцеву“. *Е. З.*

Калитовський Омелян, визначний український педагог і автор українських підручників географії, помер у Львові 18 березня 1924 р. Освіту покійний дістав теж у Львові і там-же до 1900 р. вчив української мови, історії та географії в німецькій гімназії, а опісля і в українській. В тім часі працював енергійно в наших культурних установах, писав у періодичних часописах, де-який час редагував журнал „Зоря“, студіював стару українську літературу й надрукував апокрифи з рукопису Теодора Поповича Тухлянського (більшу частину, з пропущенням оповідання про Валаама) у книжці „Матеріалы до рускои литературы апокрифичнои“ (Львів, 1884). В 1900—1913 рр. покійний був директором укр. гімназії в Тарнополі, а опісля, за часів гр. Потоцького польської гімназії в Ряшеві. Під кінець свого життя переробив Калитовський по новим вимогам свій підручник географії на нижчу гімназію та написав популярну географію на зразок Реклю, яку має видати фонд „Учітеся, брати мої“. *М. М.*

Кивліцький Євген Олександрович, народився 8-го лютого 1861 р. в Петербурзі, де його батько, незаможний панок з Чернігівщини, мав службову посаду у 2-му Відділі „Собств. Е. В. Канцеляріи“, і відкіля скоро подався до рідного Сосницького повіту і молодим помер на початку 70-х років. Ев. Ол. по закінченню Новозибківської реальної школи мусів з-за шматка хліба для себе й матери взяти службу в чернігівському депутатському зібранню, але мріяв добитися вищої освіти. Витримавши іспит на „аттестат зрелости“, К. поступив в 1881-му р. на природничий факультет Київського У-ту, а через $2^1/_2$ роки перейшов до істор.-філол. ф-ту, який і скінчив кандидатом в 1888 році. Півтора року секре-

тарювання в ред. „Київської Старини“, два роки редагування журналом (1890—1892), вісім років служби в університ. бібліотеці (1890—1898), а з 1892 р. учителювання в 4-ій гімн., Кадет. корпусі і жін. гімназії Дучинської—от і увесь формальний curriculum vitae небіжчика.

Особистість його була досить виразна і характерна. Вже в університеті коректна, стримана, серйозна постать Є. О. була чимало відома професорам та студентам, і прізвище містер ствердилося за ним в житті надалі. Трохи старший від більшости своїх колег він і тоді вже був визнаний „муж совета“, і таким порадником в практичному житті і в громадських справах залишався для всіх, з ким працював чи мав які відносини Є. О., на увесь свій останній вік. Не запобігав він ніякої службової кар'єри і рано віддався громадській праці при виданні українського органу, коли „Київську Старину“ було набуто О. С. Лашкевичем: К. був тут і секретарем, і коректором, а потім і редактором. З Лашкевичем вони, яко земляки - Чернігівці, зійшлись до інтимної сердечної приязни, і Єв. Ол. був правдешнім посередником між старшим поколінням співробітників—О. М. Лазаревським, М. В. Шугуровим, П. Г. Житецьким, І. В. Лучицьким, Х. Г. Мищенком—і молодшою братією. З того-ж часу К. став і дійсним членом української Старої Громади.

Непевний грошовий стан журналу примусив Є. О. шукати бібліотечної і педагогічної платної праці. І тут, як і у своїому приватному і громадському життю, він виявив істотні риси свого характеру: непохитність переконання, ригоризм в питаннях моральних і громадських, сумлінність в справах практичних і товариських, щирість у відносинах до праці і людей. К. був учителем—робітником, свідомим в ріжних галузях науки, здбайливим, зичливим, люблением учнями. Людина широкого світогляду, освіти і начитаности, керуючий величезними знаннями (Є. О. володів колосальною пам'яттю на ймення й факти), він не визнавав себе ні фахівцем науки, ні письменником і не залишив якого-б не було чільного літературного досліду, а лише невеликі журнальні нариси і газетні статті. Але нам певно відомо, як старанно працював в тиші своєї хати Є. О. над історико-географічним словником України (він був чималим знавцем текстів старовинних літописів) і над українскою науковою бібліографією. Цінний матеріял його праці на багатьох тисячах карток, на жаль, не увесь зберігся після наглої смерти небіжчика.

Бібліотечно-учительською і журнально-науковою працею не обмежувались інтереси і діяльність К-кого. Він був видатним, енергійним співробітником громадських київських установ: Літерат.-артист. товариства, педагогічної спілки і педагогічного кооперативу, Товариства Соціяльного знання, „Общества грамотности“ (яко Голова бібліотечної Комісії і лектор „Народнього дому“), а найбільше—„Київського Общ. Сод. нач. образованію“, де К. був лектором Народньої авдиторії, а також скарбником до самого скасування товариства в 1920 р.

На початку цього віку Є. О. стояв, яко видавець, на чолі поступової громадської газети „Кіевскіе Отклики“ (1903—1905 рр.), писав статті і допомагав їй матеріяльно з своїх ощадків, що й загинули, коли газету зруйнувала жандарська влада.

В добу революції 1917 р. К-го було обібрано інспектором шкіл Київської округи; але він скоро зрікся адміністративної посади, залишившись тільки членом Попечительської Ради. В лютому 1919 р. його було обібрано членом Комітету по заснуванню Всеукраїнської бібліотеки і на посаду старшого бібліотекаря; Є. О. виконував обов'язки першого директора Всенародньої бібліотеки України до листопаду 1920-го р., коли покинув бібліотеку,—в чому було найменше вини самого небіжчика. Тяжкі

умови останнього року життя та довге виснаження важко відбилися на здоров'ї Єв. Ол., і 4-го (17-го) січня 1921-го р. його не стало.
І. Житецький.

Кобилянський Юліян, учитель гімназії в Чернівцях, брат Ольги Кобилянської, помер у вересні 1922 р. на 63 році життя. Автор латинсько-українського і грецько-українського словника. В рукописах полишив багато перекладів з класичних мов. *В. Д.*

Кобринська з Озаркевичів, Наталія, відома письменниця і піонерка жіночого емансипаційного руху в Галичині, род. 1855 р., померла в Болехові 1920 р. Заснувала перше жіноче т-во в Станиславові (1884 р.), редагувала альманах „Перший вінок" (1887 р., на спілку з О. Пчілкою) й збірники „Наша Доля" (1893—1896 рр.); заініціювала перше жіноче віче в Галичині (в Стрию 1891 р.), популяризувала ідею захоронок по селах і містах то-що, й тим сильно заслужилася в історії культурного й визвольного руху в Галичині. Мала репутацію визначної белетристичної сили, листувалася з багатьма укр. письменниками. *В. Д.*

Кузьмова з Колуцняків, Марія, учителька, авторка повісти „На стрічу сонцю золотому", друковані в Літ. Наук. Вістнику, й збірки оповідань „Проти филь" та гарної шкільної читанки; вмерла в Коломиї 23. XI. 1922 р. на 38 році життя. *В. Д.*

Левицький Юліян, директор укр. державної гімназії в Тарнополі, уродився 8. III. 1874, помер 2. II. 1925 р. Автор шкільного підручника географії. За молодих літ працював у записках Н. Т. Ш., поміщуючи там рецензії і замітки на історичні теми. *В. Д.*

Д-р Маковей Осип Степанович, народився 23 серпня 1867 р. в Яворові коло Львова. Вчився в українській гімназії у Львові і там-же скінчив університет. У грудні 1885 р. він познайомився з Ів. Франком, який заохотив його писати і перший друкував його твори в „Зорі". Від 1891 р. Маковей працює в „Ділі", в „Народній Часописі", в „Зорі", в „Життю і Слові", а згодом стає редактором „Буковини" (1895—1897 рр.). Пише теж в газеті „Руслан". Від грудня 1897 р. до весни 1899 р. є співробітником „Літ. Наук. Вістника". Під проводом ак. М. Грушевського і Ів. Франка, Маковей, як сам признається у своїй автобіографії, „багато навчився" і „втягнувся також в наукову роботу". Під весну 1899 р. він дістав державну стипендію і слухав у Відні лекції Ягича, Іречка і Мурка. Із семінара Ягича вийшла студія Маковея п. з. „Beiträge zu den Quellen des gundulischen Osman" (Archiv für slav. Philol. XXVI). Але Осип Степанович не посидів довго у Відні, в тім-же році він приймає посаду в учительській семінарії в Чернівцях, у 1910 р. переходить на таку саму посаду у Львові, а в 1913 р. стає директором учительської семінарії у Заліщиках, де й вмирає 21 серпня 1925 р.

Безперечно, Маковей — письменник талановитий і при инших, не галицьких, обставинах міг-би був дати ще більше, як дав. Але й те, що осталося по нім, запевнило йому гарне місце в нашій літературі. Поезій друкував він за життя дуже мало, а жалко, де-які з них, особливо надруковані у „Літ. Наук. Вістнику"—се справжні перлини. Славу здобув собі у нас Маковей новелами, зокрема тими, у яких змалював маломістечкове життя. З тонкої сатири він уплів собі батіжок і шмагав ним ріжного типу людців. Як влучно помітив Д. Лукіянович, „нешироκий кут обсервації" був у Маковея, але де-ж йому було шукати ширшого кута в Заліщиках?

Для історії української літератури оставив Маковей де-кілька гарних літературно-критичних нарисів і студій, надрукованих у „Літ. Наук. Вістнику“ у 1897—1900 рр. (про Кобилянську, Бордуляка, Коваліва, А. Чайківського, Павла Грабовського). А вже що торкається Бордуляка і Коваліва—просто відкрив їх таланти.

Побіч огляду діяльности П. Куліша (1900 р.) найбільшою працею Маковея було „Життя Осипа Юрія Федьковича“ (1911 р.), до якого надрукував він в окремій книзі „Матеріяли“. В своїй монографії про Федьковича Маковей не занявся розбором та оцінкою творів Федьковича, але зате й найбільше кинув він світла на його постать, яку вивів з густої імли натяків та здогадів. Вкінці слід згадати ще і про студію Маковея п. з. „З історії нашої філології“. Три галицькі граматики (Іван Могильницький, Йосиф Левицький і Йосиф Лозинський). Ся студія друкувалася у львівських „Записках“ (1903 р., кн. 1 і 4). *М. М.*

Недільський Софрон, б. директор укр. гімназії в Коломиї, народився 10. I. 1857 р., помер 8. VIII. 1917 р. Один із кращих педагогів. На полі укр. науки заслужився, довівши до кінця по смерті Е. Желехівського його відомий „Малоруско-німецький Словарь“ (1886 р.). *В. Д.*

Новицький Яків Павлович, Нестор української етнографії—з приводу п'ятидесятиліття його діяльности на сім полі вибраний членом-кореспондентом УАН, помер 19 травня 1925 р. Замість некролога подаємо нижче його автобіографію, написану для УАН, а оцінку, написану Д. Ф. Чернявським, через недостачу місця мусимо перенести до слідуючої книжки „України“.

Огоновський Петро, учитель гімназії, дійсний член Н. Т. Ш. у Львові, родився 20. VII. 1853, помер 9. II. 1917 р. Автор численних підручників для гімназій з аритметикн й фізики. *В. Д.*

Отроковський Володимир Михайлович, род. 1892 р. на Поділлі (с. Кудринці), пом. 26 квітня 1918 р. у Київі. Скінчив Колегію Павла Галагана і Київський Університет (іст.-філ. відділ). Був залишений для підготування до професури і склав значну частину магістрантських іспитів. Підчас перебування в Університеті здобув золоту медалю за роботу про „Повесть о купце Басарге“,—рецензент, акад. В. М. Перец, в філологічному семінарі якого В. М. працював, писав в „Универ. Изв.“, що таку видатну роботу сміливо можна було-б подати і як дисертацію... Тоді-ж В. М. розпочав досліди і в галузі історії українського письменства та мови. В „Известиях Отделения русскаго языка и словесности Акад. Наук“ за 1914 р. кн. IV надруковано його опис говірки с. Кобилівки на Поділлю; вже після смерти В. М. в збірникові того-ж відділу Рос. Ак. Наук (т. XCVI) надруковано чималу розвідку про Тарасія Земку, друкаря і літерат. діяча XVII в. (про неї в „Україні“ 1924).

Року 1917-го В. М. переходить працювати до Дніпросоюзу, організовує там культурно-просвітній відділ і завідує ним. В одну з подорожів на периферію В. М. застудився, виснажений організм не міг боротись і передчасна смерть обірвала життя надзвичайно талановитої, глибокої і щирої людини.

В. М. був не тільки учений, а й видатний поет—тонкий лірик і майстер слова. Кілька його поезій надруковано 1918 р. вже після смерти в київських журналах: „Купанцы“, „Голос жизни“, „Кіевская Иллюстрація“ і в альманасі „Книга“. Серед паперів небіжчика знайдено датовані останніми місяцями життя спроби поезій українською мовою. Взагалі треба сказати, що в особі В. М. Отроковського українська культура втратила велику багатонадійну силу. *П. Ф.*

Охримович Іван, священник у Ляхівцях коло Богородчан, помер 25. І. 1922 р. на 70 році життя. Один із могіканів старого народолюбського духівництва, далекого від ультрамонтанства. Автор оповідань у „Літ. Н. Вістнику“ (1903—4 рр.) і популярних книжок для народу з природознавства.

Ревакович Тит, суддя, член-основатель НТШ, народився 1846 р., помер 14. X. 1919 р. у Львові. Йому належить ряд статейок і заміток у Записках Н.Т.Ш. Був одним із видатних культурних діячів у Галичині та Буковині.

Рожанський Любомир, родився 1872 р., помер у Львові 6. II. 1925 на становищі директора Земельного Банку. Перейнявшися за студентських часів народницьким соціялізмом під впливом ідей Драгоманова, зостався до кінця днів своїх щирим народолюбцем. Писав багато по часописах на економічні теми українського життя. Опрацював і видав власним коштом першу карту України. *В. Д.*

Д-р Стебельський Петро, народився 15 липня 1857 р. в Немирові. Вищу освіту здобув у львівському університеті, у якому пізніше й викладав по-українськи (за австр. часів) австрійське карне право та процес. Друкував свої праці на мовах: українській, польській і німецькій. До важніших його праць, писаних на укр. мові, належать: „Чи і оскільки показалися у нас в практиці суди присяжні пожиточними?“ (1889), „Нелітні проступники в світлі нових напрямів в карнім праві“ (1895) та „Карпцов і становище його супроти науки про слідче ув'язнення“ (1896). Покійний працював багато на полі української правничої термінології; під його проводом перекладалися на українську мову карні закони; він приладив до друку і видав „Систем австрійського приватного права“ пок. проф. д-ра Олександра Огоновського. Помер у Львові 24 вересня 1923 р. *М. М.*

Трегубов Єлисей Кипріянович (пом. в 1920 р. листопада 21-го ст.ст.), був одним з найкращих діячів Старої Громади—який піввіку стояв біля спільної праці київського гурта, спеціяльно його органу „Київської Старини“.

Народився небіжчик в Полтаві в 1848 р. і скінчив істор.-філол. ф-т київ. університету в 1872 р., потім був учителем словесности, історії та географії в Глухові, Курському і Сумах, поки не оселився з 1876 р. в Київі, де перебував до самої смерти (крім 1893—1898 рр., коли інспекторував у керченському жіночому інституті). Учитель Колегії П. Галагана, Волод. Кадетського корпусу, Фундукл. гімназії, наостанці—співробітник Української Академії Наук І Відділу по етнографії—отакий коротенький офіційний „формуляр“ небіжчика.—З початку 70-х років Є. К. був уже в оточенні українських інтересів невеличкого молодого гуртка, що осідав біля старших громадян, а з 1876-го р. більш сорока років серед перших робітників громади головно що до видання українських книжок, зносин з видавцями, книгарями, розповсюдження української літератури, рахункових і фінансових справ Старої Громади. Людина спокійна, урівноваженого характеру, акуратна, помітлива в ділах громадських, Трегубов усюди, за що брався, вносив лад, невтомність праці, незалежно від того, чи то були клопоти біля невеликого українського „метелика“, чи то були складні заходи з цензурою і виданням „Кобзаря“, чи то з'являлась потреба зносин з галицькими громадянами (Є. К. був швагером Ів. Як. Франка), чи то випадало узятися за тяжке і невдячне керування „конторою“ „Київської Старини“, то-що. За часи редагування

сього журналу В. П. Науменком Є. К. був його правою рукою: він перебував і коректором, і експедитором, і скарбником, і навіть „кур'єром" до цензора та до видатних співробітників органу.

Сим пояснюється чимала пошана до нього і його близьких, вірних товаришів, і української молоди, яка знаходила в оселі Є. К. притулок захист в злиденні 80-ті та початкові 90-ті роки.

Де-що з невеликих заміток друкував він під псевдонімом в „К. Ст." (напр., про Т. Шевченка 1898 р. №№ 7, 8 та ин.). *І. Житецький.*

Шрамченко Олександер Миколаєвич, народився 1859 р. 26 березня у м. Вороніжі на Чернігівщині. Скінчив новгородсіверську гімназію, а 1887 р. історично-філологічний факультет київського університету зі срібною медалею. Після цього 22 роки він учителював спочатку на Кавказі, а потім на Холмщині. З 1902 р. містив свої праці в „Кіевской Старинѣ" (найбільша з них „А. А. Навроцкій — по поводу смерти"). Опинившися на Холмщині, збирав матеріяли для вивчення цього краю, здебільшого фольклорні. 1909 р. кинув учительську працю й поселився у Київі й став близько до Наукового Товариства у Київі, де він працював і науково, і технічно—довго був скарбником цього Товариства.

Після смерти Михальчука був відповідальним редактором журналу „Україна"; редагував „Український Етнографічний Збірник", що був виданий Науковим Товариством, і тут помістив частину фольклорного матеріялу, зібраного на Холмщині. Починаючи з 1919 р. Шрамченко служив ученим секретарем Комітету Всенародньої Бібліотеки при ВУАН. На цій посаді він був до своєї смерти 1921 р. 29-го квітня. За ці останні роки він переклав на українську мову велику частину творів Володимера Антоновича, які готувались тоді до друку.

К. Лазаревська.

Янчук Микола Андрієвич — попередню, коротку звістку про нього маємо змогу поповнити, користаючи з статті про нього в т. II „Трудов Белорусского Университета в Минске", 1922, що дає де-які інтересні подробиці сього маловідомого життя. Покійник був сином однодворця, поверстаного в селянство, с. Корниці, б. Костянтинівського повіту Сідлецької губ., род. 1859 р. Батьки його були уніяти, Українці з де-яким ухилом в польську культуру, але діти вчилися вже в російській школі. При заведенню унії батько, бувши титарем, спротивлявся переводові на православіє своєї церкви (не давав ключів, мовляв „згубив", то-що), за се був караний різками і триманий у в'язниці. В результаті батьки небіжчика до смерти зістались „упорствующими", а діти, що зісталися на селі, перейшли на латинство; тільки покійник, з сільської школи перейшовши до гімназії, в сусіднім Більську, мусів триматись офіціяльної церкви. Бувши гімназистом, довелось йому мешкати на казенній кватирі саме у того доглядача, що доглядав його батька у в'язниці. Пережите, тоді очевидно, відбилося на всім дальшім напрямі занять покійного; хоч при своїй здержливій і обережній натурі він не виступав ніколи бойовиком в питаннях офіційної релігії й народности, але в його роботі яскраво проходить інтерес до поневолених народностей і груп та їх змагань до визволення. Скупчивши свої інтереси головно в сфері етнографії, він крім кількох цінних етнографічних записів з свого села (шопка, весільний ритуал, друк. в 1884—1887 рр.) написав кілька українських п'єс, побутово-етнографічного характеру: найраніша—„Пилип Музика", комедія в 5 актах, була написана 1887 р.; за нею пішла комедія „Вихованець", драма „На чужині", „Не поможуть і чари, як хто кому не до пари", одноактівка „Святий вечір". З них тільки остання була надрукована в 1916 році і

виставлялася на сцені; инші зістались недруковані, і в українське літературне життя покійник ближче безпосередньо не війшов, хоча підтримував звязки з московською українською громадою, говорив добре по-українськи, слідив за літературою (особливо як фактичний редактор „Этнографическаго Обозрѣнія"), і т. д. Історію української і білоруської літератури він уважав своєю спеціяльністю, витримав свого часу магістерський іспит, але фактично почав читати в московськім університеті тільки підчас революції, діставши пропозицію викладати історію білоруської та української літератури. Почав читати курс історії білоруської літератури в московськім університеті, читав його також в народнім білоруськім університеті в Москві, а з організацією державного білоруського університету в Минську, в 1921 р., був запрошений туди, і розпочав тут свій курс, але захворів і вмер 6 грудня 1921 р. Споміж полишених надрукованих писань особливо звертають на себе увагу праці з народньої музики, що їй покійник присвячував багато уваги. *М. Г.*

Gartner Thedor, народ. 1842, пом. 29 квітня 1925. Німецький учений, лінгвіст, спеціяліст в романських мовах, призначений 1885 р. професором чернівецького університету, став студіювати місцеві мови сеї невеличкої, але многомовної країни. Його товариш по катедрі, теж новопризначений професор чернів. університету С. Смаль-Стоцький, помагаючи йому в заняттях українською мовою, увів його в круг тодішніх інтересів: боротьби за фонетичний правопис і народню мову, і Гартнер став товаришем його виступів у сих справах: удвох з Гартнером виготовили вони Minoritätsvotum до міністерства за заведення фонетичного правопису, рецензували прийняту в школах граматику Огоновського, опублікували нові правила фонетичного правопису і нарешті граматику для середніх шкіл (1893). 1899 р. Гартнер перейшов до інсбруцького університету, але його співробітництво з проф. Стоцьким не перервалось: спільно виготовили вони наукову граматику української мови, що вийшла 1913 р., і приготовляли словник: перед смертю Гартнер мав його майже готовим, але ся смерть не дала докінчити і випустити словника в світ. *М. Г.* [1])

Автобіографія Якова Павловича Новицького.

Прапращур Я. П. Новицького, — полковий старшина Іван Новицький, виходець з Гетьманщини (Козелецького повіту, Черніг. губ.), з початку XIX віку купив ґрунт в Олександрівськім повіті на Катеринославщині, заснував хутір Новики і з синами Петром (юнкер) й Іваном почав хліборобити. Дальніше покоління несло громадську й військову службу.

Яків Павлович Новицький народився 14 жовтня 1847 року в старожитнім селі Аулах, Катеринославського повіту, де батько його мав садибу. Тут він ріс та вчився з селянськими дітьми, з ними-ж пас коней в степу, а в плавнях ловив рибу. Як і всі хлопці, на різдвяних святках ходив колядувати, посипати, щедрувати, а літом святкував Івана Купала і Мавчин Великдень. Першу освіту отримав у Олександрівській повітовій школі, і далі програм у середньої школи продовжував при допомозі приватних учителів і самоосвітою. Перебуваючи постійно поміж студентами, мав можливість користуватися науковими книгами, а далі, будучи дорослим, лекціями і науковими працями професорів І. І. Срезневського, А. Н. Бекетова, Н. І. Костомарова, В. Б. Антоновича та инш. Найбільше

[1]) Замітки, підписані буквами В. Д. писані В. Дорошенком, М. Г.—М. Грушевським, М. М.—Михайлом Мочульським.

цікавився він історичними науками і природознавством. З 1869 по 1877 р. юнацтво своє присвятив сільському людові. Це було після того, як заснувалось земство. На чолі шкільних справ Олександрівського земства в ті часи стояв бар. Корф, чоловік ліберального напрямку, відомий публіцист, енергійний діяч і педагог.

На його заклик у сільські учителі з великим бажанням ішла молодь з середньою і вищою освітою; тим слідом пішов і Новицький. Після скасування кріпацтва між сільським населенням земство викликало великий рух: люди не шкодували коштів, будували школи, посилали дітей. З метою єднання поміж учителями і успіху в шкільній справі скликалися з'їзди і конференції. Таким чином Олександрівське земство в справі освіти стояло вище за інші повітові земства на Катеринославщині.

Літом 1869 року Я. П. Новицького призначено було учителем в с. Вознесенку на Дніпрі, в 4-х верст. від Олександрівська. Не бувши досвідченим в шкільних справах, перш за все взявся він за педагогічну літературу. По підручниках Корфа, Ушинського і инш. ознайомився з найбільш легким навчанням. З часописів одержував „Учителя" і „Народну школу". Статті проф. П. Г. Редькіна і Н. І. Пирогова на тему про гуманні погляди на виховання читались і перечитувались ним з особливою увагою і не пройшли безслідно. Далі, щоб улегшити справу дитячого виховання, з'явилась потреба в зібранні допомічних колекцій. Для школярів це було саме охотне діло. В часи екскурсій на Дніпро і Хортицю довелось зібрати немало спиртових препаратів риб і гадів, колекцію яєць, всяких комах і зільник. На третій рік було в школі до 20 випханих звірків і птах, чимало черепів, з'явилась і колекція мінералів.

В 1872 році бар. Корф запросив Я. П. Новицького в свій шкільний участок і ближче до його селитьби, де-б він мав можливість користуватися його бібліотекою. Згодившись на його запросини, Новицький був призначений в слободу Іванівку по р. Вовчій, а через рік—в Ольгівку, в більшу школу. Вакаційні місяці він проводив у б. Корфа з його заклику. Величезна бібліотека його, сад, гай, річка Яли з широким лугом і тернами, степ з могилами—це були луччі умови для спочинку і наукових дослідів. Тут на вибір було що читати, тут-же було над чим працювати. За час пробування у б. Корфа Новицький під керуванням його лікаря, спеціяліста по ботаніці Королькевича зібрав чималий зільник і окрім того доповнив свою зоологічну і ентомологічну колекцію.

В 1874 році від Олександрівського повіту відокремився Марнопольський округ і заснувався самостійний повіт з земством. Б. Корф по місту свого землеволодіння і тут став до шкільних справ. Ольгівську школу, котрою керував Я. П. Новицький, земство обернуло на зразкову, через котру повинні були переходити заново призначені учителі для знайомости з прийомами й методами навчання в двохтижневий строк.

Треба згадати, що в 1870-х роках українське письменство і письменники мали великі утиски: хто єднався з народом, говорив, писав його мовою—лічився „неблагонадежнымъ" (в слободах за цим слідкували окремі доглядачі, підслухачі, „навухо-доносори"). В такім стані опинився Новицький, і 1877 рік був послідним його учительства. На-весні цього року, нежданно, негадано з'явився в Ольгівку шкільний інспектор Лободовський і зробив в його помешканні трус. „Неблагонадежность" була виявлена: проміж иншими книжками найдено 10 примірників книги „Малорусскихъ народныхъ преданій и разсказовъ, Сводъ М. Драгоманова" (вид. Ю. З. О. И. Р. Географического Общества [1]) і зшиток рукописних опо-

[1]) Збірник цей був надісланий Новицькому Географічним Обществом, як вкладчику матеріялу.

відань, пісень, матеріялу для словника і инш., зібраного Новицьким. Забравши, що найшов, Лободовський поїхав. Через три тижні Новицький одержав повідомлення від марнопольської шкільної ради про те, що він звільнений інспектором „за распространеніе въ народѣ украинофильскихъ тенденцій“ і що рада бере на себе обов'язок з'ясувати, в чім його провинність.

Злистувавшися з Киянами, Новицький незабаром був закликаний чернігівським губерніяльним земством в співробітники статистичного бюра. Прибувши, там в числі 3-х членів бюра він зустрів А. А. Русова, відомого діяча по розвідках економічного побуту населення Чернігівської губерні і зайняв посаду під його керуванням. В кінці травня почали опис Борзенського повіту експедиційним способом 6 чоловік. Опис торкався всієї людности, тоб-то слобід і окремих хазяйств, були теж обсліди спільні і подвірні. Скінчивши опис в кінці літа, вернулись у Чернігів. Новицький взяв місячний відпуск на Катеринославщину, але з ріжних причин не повернувся в Чернігів. Оселившись в Олександрівську, займав посади то в повітовій військовій, то в земській інституціях. В 1881 році марнопольська шкільна рада повідомила Новицького про те, що катеринославська губерніяльна рада поновила його учительські права. Після цього Новицький подав заяви до ради: 1) губерніяльної, щоб вернула його книги і зшиток, одібрані Лободовським, і 2) олександрівської про призначення на учительську посаду. Губерніяльна рада, замісць 10 примірників збірника Драгоманова, вернула тільки 3 і не аби-як—через поліцію, а про зшиток трьохлітніх записів не обмовилася ні словом. Олександрівська рада призначила його учителем в с. Білоцерківку, але не успів він поїхати, як був закликаний на посаду секретаря при раді, де і працював 15 років. В 1896 році його обрано ще на секретаря олександрівського повітового попечительства дитячих притулків. Працював і тут 23 роки, до зміни попечительства в часи революції. З 1918 року продовжував праці в радянських інституціях—спочатку в військовім комісаріяті, а потім у народній освіті, де займає посаду і по сей час завідуючим окружним архівом.

Незайвим буде сказати, що з 1883 по 1917 рік повітове земство через кожні три роки обирало Я. П. Новицького на попечителя шкіл, а шкільна рада призначала екзаменатором. За постановою ради що-року на його долю випадало од 5 до 10 шкіл в ріжних кінцях повіту, котрі він об'їжджав що-весни двічі в березні, для перевірки успіху всіх учнів, і в травні за-для випускних іспитів. Таким чином живучи нерозлучно 34 роки зі школою, Новицький кругляв повіт уздовж і впоперек, узнав всі села, річки, балки, старі шляхи, могили, мав звязки з селянами, що відбилось на його літературних працях.

Найбільшу енергійну діяльність Я. П. Новицький проявив в 1880-ті й 90-ті роки. За ці часи свого життя він за пропозицією губерніяльного земства при допомозі учителів зробив статистично-економічний обслід придніпрянських слобід Олександрівського повіту; за пропозицією предводителя дворянства гр. Канкріна, в такім-же напрямку обслідував 10 єврейських хліборобських колоній того-ж повіту [1]). Обслідував архіви м. Олександрівська, що мали початок з 1790-х рр., як-от: Покровського собора, городської ратуші, канцелярії повітового предводителя дворянства,

---

[1]) Цей опис був потрібний для „М-ва земледѣлія“. Матеріял оброблений і надрукований гр. Канкріном (Еврейскія земледѣльческія колоніи Александровскаго уѣзда, Екатеринославъ, 1893 р.)

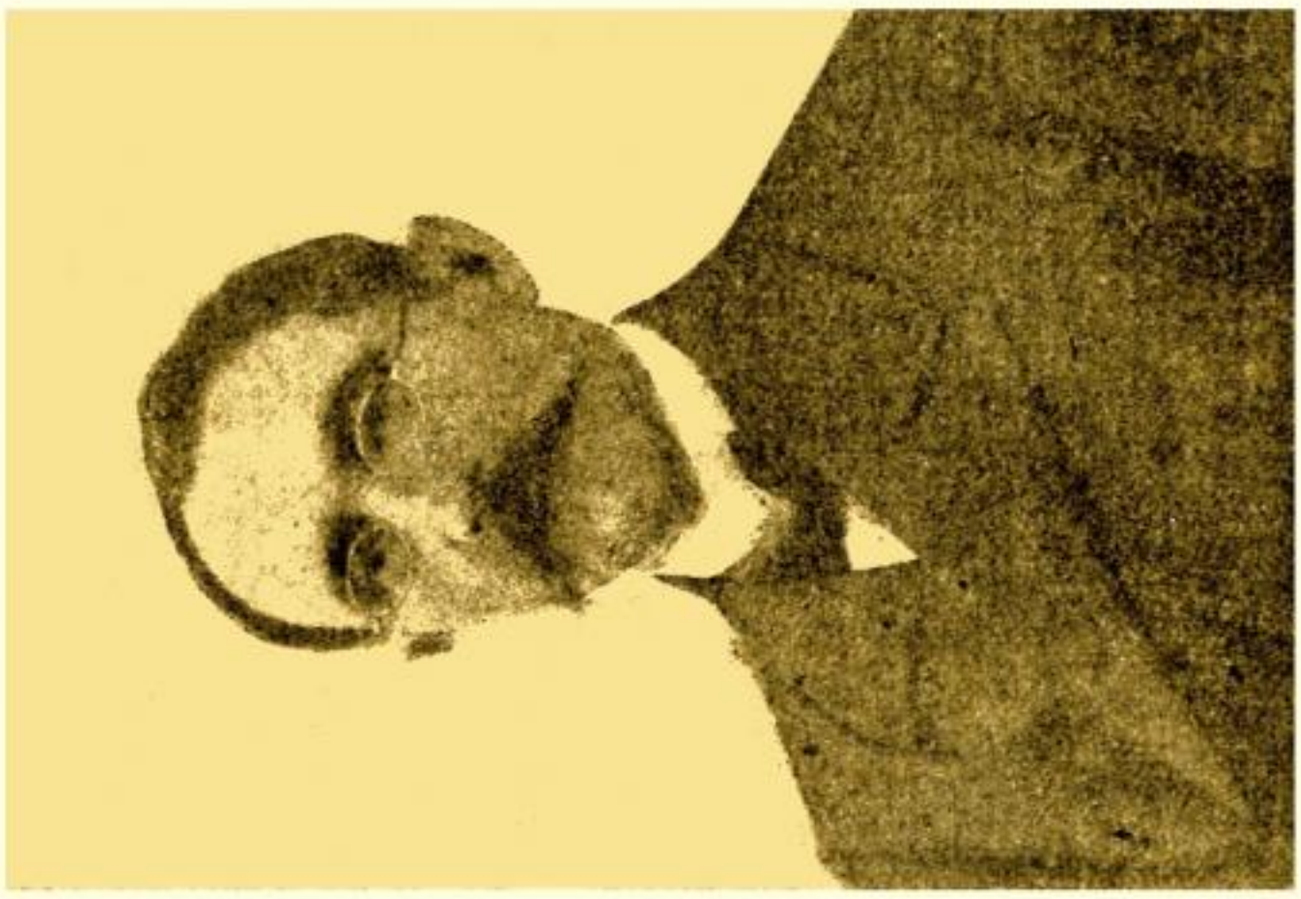

Яків Павлович Новицький (портрети з 1883 р. і з початку 1900-х р.р.).

опіки сирітського суду і казначейства. Проміж всякими справами і подорожжю зібрано немало етнографічного і історичного матеріялу. З 1900 по 1917 рік Н. займався також археологією і архітектурою давніх часів, розкопував могили, зфотографовував майже всі церкви повіту. Немало теж зфотографовував крайовидів, дніпровських скель, степових могил, вікових дубів і багато де-чого иншого.

Окрім цього, торкаючись громадських справ в пресі, на протязі довгих років був співробітником „Народньої Школи", „Русскихъ Вѣдомостей", „Русскаго Курьера", „Молвы", „Страны", „Недѣли", „Кіевскаго Телеграфа", „Одесскаго Вѣстника", „Южнаго Края", „Днѣпра", „Степи", „Екатеринославскихъ Губернскихъ Вѣдомостей" і др. Платню, яку одержував від редакції (гонорар), цілком тратив на поширення власної бібліотеки, на подорожі в Київ, Москву, Харків, Одесу, Миколаїв, Херсон, Севастопіль для огляду музеїв, виставок, університетських садів і инш. Був членом Наукових Обществ: „Юго-Западнаго Отдѣла Географическаго Об-ва" (в Київі), харківських—історично-філологічного і „испытателей природы"; катеринославських—статистичного комітету, наукової і архівної комісії, хортицького о-ва охорони пам'ятників природи і древностей, запорізького о-ва пчеловодства в Олександрівську. З часу відкриття обласного музею ім. Поля в Катеринославі був членом його правління і мав можливість поповнювати його речами, добутими розкопкою, находками і придбаннями.

Реєстр друкованих праць Я. П. Новицького:

1) Статистико-экономическое описаніе г. Александровска и уѣзда по архивнымъ даннымъ 1829 года (відбиток з „Ек. Губ. Вѣд." за 1888 р.).

2) Итоги народнаго образованія въ Александровскомъ уѣздѣ 1876—1886 (відбиток звідти-ж за 1889 р.).

3) Статистическое описаніе Александровскаго уѣзда и Маріупольскаго округа по архивнымъ даннымъ 1836 года (відбиток звідти-ж за 1889 р.).

4) Александровскъ по архивнымъ даннымъ 1837 г. (відбиток звідти-ж за 1890 р.)

5) Исторія г. Александровска въ связи съ исторіею возникновенія крѣпостей Днѣпровской линіи 1770—1806 г. (Изд. Екатер. Архивной Комиссіи 1905 г.).

6) Малорусскія пѣсни, преимущественно историческія (відбиток з „Харьковскаго Сборника Историко-Филологическаго Общества" за 1894 р.).

7) Съ береговъ Днѣпра. Путевыя записки и изслѣдованія (відбиток зі „Сборника Екатеринославскаго научн. Общества" за 1903 р.).

8) Малорусскія и запорожскія старинныя преданія и разсказы (відбиток з „Александровскаго адресъ-календаря за 1907 г.").

9) Слобода Вольная Гупаловка (відбиток з „Екатер. Губ. Вѣд.", 1887 г., №№ 24, 25, 27).

10) Малорусскія народныя преданія, повѣрія и разсказы (відбиток з „Александровскаго Адресъ-Календаря за 1907 г.").

11) Запорожскіе и гайдамацкіе клады (відбиток звідти-ж за 1908 р.).

12) Малорусскія историческія пѣсни, собранныя въ Екатеринославщинѣ 1874—1903 г. (відбиток з „Лѣтописи Екатеринославской Ученой Архивной Комиссіи. Вып. IV, 1908 г.").

13) Народная память объ урочищахъ и историческихъ лицахъ Запорожья. Преданія и разсказы (відбиток з „Александровскаго Адресъ-Календаря за 1909 г.").

14) Первыя училища Александровской крѣпости и Александровскаго уѣзднаго города 1785—1880 (відбиток звідти-ж за 1908 р.).

15) Матеріалы для исторіи Запорожскихъ казаковъ. (Изъ сѣчевого архива за 1770—71 г.) Изд. Екатер. Архивной Комиссіи 1909 г.

16) Описаніе границъ и городовъ бывшей Азовской губерніи. (Лѣвобережная часть нынѣшней Екатеринославской (1775—1783 г.) (відбиток з „Александровск. Адресъ-Календаря за 1910 г.“).

17) Народная память о Запорожьѣ (відбиток з „Лѣтописи Екатер. Ученой Комиссіи за 1911 г.“).

18) Духовный міръ въ представленіи малорусскаго народа (відбиток звідти-ж за 1912 р.).

19) Малорусскіе народные заговоры, заклинанія, молитвы и рецепты, вып. I (відбиток звідти-ж за 1913 р.).

20) Малорусскіе народные заговоры, вып. II (відбиток звідти-ж за 1915 р.)

Лист до Редакції.

Шановний гр. редакторе!

У кн. 5 „України“ за 1925 р. видруковано статтю В. О. Романовського: „Хто був Самовидець?“ Автор на підставі детального аналізу тексту літопису робить висновок, що „автором літопису був Роман Онисимович Ракушка-Романовський“ (с. 61).

Знаючи, що цим питанням цікавиться тепер українська історіографія, я дозволю собі подати одну історичну довідку (вказівок на неї я не знайшов у статті В. Романовського). Ця довідка, з одного боку, зміцнить здогад В. Романовського, а з другого—виявить давню традицію, поширену в колі найкращих знавців українського літописання.

Ось ця довідка. П. Куліш у листі до видавця літопису Самовидця, О. Бодянського пише (22 жовтня р. 1846):

„У меня тутъ есть давній мой знакомый и соученикъ, нѣкто Сердюковъ, человѣкъ неизвѣстный, но великій любитель и знатокъ Украинской исторіи. Онъ-то заохотилъ было меня къ критическому разбору нѣкоторыми своими замѣчаніями весьма дѣльными. Когда-жъ я, увидѣвъ, что эта работа поглотитъ послѣдніе дни пребыванія моего въ Петербургѣ, отложилъ ее, онъ взялся самъ за это дѣло и готовитъ обширную статью, въ которой между прочимъ, на основаніи Симб. Сборника и другихъ источниковъ доказываетъ, что сочинитель Лѣт. Самов. былъ Ракушка, сотникъ, а потомъ протопопъ. Мнѣ кажется, Вамъ лучше всего—напечатать ее безъ истолкованія; а я съ нимъ поговорю, и можетъ быть онъ согласится напечатать свою статью въ „Чтеніяхъ“. Если согласится, то я напишу Вамъ, когда именно Вы получите отъ меня его рукопись“ („Кіев. Старина“, 1897. X. 32).

Можна було-б сказати кілька слів за Сердюкова, Кулішевого приятеля, але я не вважаю це за своє завдання: я мав на увазі цим своїм листом лише виправити історичну перспективу що до порушеного В. О. Романовським питання.

Ол. Дорошкевич.

26.XII. 1925.

Зміст.

В СТОЛІТНЮ РІЧНИЦЮ ПОВСТАННЯ ДЕКАБРИСТІВ: стор.

Акад. Михайло Грушевський, 1825—1925 3
Іван Рибаков, 1825-й рік на Україні 5
Осип Гермайзе, Рух декабристів і українство 25
Леонид Добровольський, Нове про декабристів на Україні 39
Тарас Слабченко, До історії „Малороссійскаго Общества“ 46
Володимир Міяковський, Віктор Фурньє та родина Раєвських 50
Відгуки в Харкові та Київі на смерть Рилєєва 57
Список осіб, причетних до справ про таємні товариства 68
Леонид Добровольський, Де-що з відгуків подій 1825—1826 р. в українській пісенній творчості 71
Олександер Попов, В гнізді декабристів (з ілюстраціями) 74

Акад. Микола Василенко, Павло Полуботок (В двісталітню річницю його смерти—29/XII 1724) 80

МАТЕРІЯЛИ З ГРОМАДСЬКОГО І ЛІТЕРАТУРНОГО ЖИТТЯ УКРАЇНИ XIX І ПОЧАТКУ XX СТ.:

Про київське життя 1849 р. Подав *А. Степович* 109
Лист О. М. Бодянського до П. О. Куліша. Подав *П. Рулін* 111
„Київська Старина“ за часи Ф. Лебединцева (1882—1887). Подав *Гн. Житецький* . 113
Про мало знаного (М. В. Ковалевський). Подала *М. Грінченкова* 120
Із листування з акад. О. О. Шахматовим. Подав *В. Пархоменко* 125

КРИТИКА, ЗВІДОМЛЕННЯ, ОБГОВОРЕННЯ:

Проф. В. Щербаківський, Мальована неолітична керамика на Полтавщині, 1923, *М. Макаренка* 129
Dr. L. Niederle, Slavanské Starožitnosti, 1924, *П. Бузука* і *акад. М. Грушевського* . 130
M. Vasmer, Untersuchungen über die ältesten Wohnsitze der Slawen, 1923. *Акад. М. Грушевського* 138
Ф. Колесса, Українські народні думи, 1920, *К. Грушевської* 139
Алфавит декабристов, изд. Центрархива, 1925 142
М. В. Нечкина и Е. В. Сказин, Семинарий по декабризму, 1925 145
Вл. Селиванов, Декабристы, 1825—1925, 1925 146
В. Базилевич, Декабристи на Київщині, 1926, *Л. Добровольського* 147
Акад. С. Єфремов, Іван Левицький-Нечуй, 1925, *М. Марковського* 148
K. Matoušek, Podkarpatská Rus, 1924, *О. Андрієвської* 150
Д. Дорошенко, Слов'янський світ в його минулому й сучасному, 1922, *А. Степовича* 153

ХРОНІКА:

Українське наукове життя по-за межами У. С. Р. Р. в рр. 1914—1925, *В. Д.* 155
Київський Центральний Архів давніх актів, *В. Р.* 168
Історично-Архівний Гурток при Чернігівськім Губерніяльнім Архіві (Губарху) 169
Архів Капністів, *М. Ткаченка* 170
Пленум правописної комісії в Харкові, *Вс. Г.* 173

НЕКРОЛОГІЯ:

Заслужені для укр. науки і українознавства діячі, що померли в рр. 1918—1925 . . 175
Автобіографія Я. П. Новицького (з 2 портретами) 186

Лист до Редакції, *Ол. Дорошкевича* 191

ДЕРЖАВНЕ ВИДАВНИЦТВО УКРАЇНИ

ІСТОРИЧНА СЕКЦІЯ ВСЕУКРАЇНСЬКОЇ АКАДЕМІЇ НАУК

(б. Українське Наукове Товариство в Київі)

ПРОДОВЖУЄ СВОЇ ВИДАННЯ:

„ЗАПИСКИ УКРАЇНСЬКОГО НАУКОВОГО ТОВАРИСТВА"

„УКРАЇНА".

„Україна" містить статті й матеріяли по українській мові, письменству, історії культури, економіки, соціяльного й політичного життя, етнографії, краєзнавству. В відділі „Критики" подаватимуться рецензії і звідомлення з біжучої наукової літератури. В відділі „Хроніки" — відомості про наукове життя, діяльність наукових інституцій і видавництв.

Книжка II—III „України" за р. 1926 (подвійна) буде присвячена пам'яті Драгоманова (в 50-ліття його виїзду на еміграцію); одна з книжок II півріччя—Ів. Франкові, в десятиліття його смерти.

До хроніки Редакція просить надсилати все, що може ілюструвати науковий рух на всім просторі українських земель, а також і по-за Україною,—все, що діється на ниві українознавства, в можливо стислій формі.

В 1926 р. крім чергового тому „Записок" (XXI), що міститиме „Науковий Збірник за р. 1926", мають вийти два збірники районного дослідження історії України: **„Київ та його околиця"** і **„Чернігів і північне Лівобережжя".**

Редакція „України" і збірників звертає увагу співробітників, що до друкарні весь матеріял мусить тепер даватися переписаний на машині, і то в двох копіях. В високій мірі бажано, щоб автори, коли мають якусь змогу, надсилали свої статті і матеріяли в такім вигляді—в двох чисто переписаних на машині і чітко виправлених копіях.

Автори, що надсилають які-небудь матеріяли для уміщення, тим самим дають Редакції право на редакційні зміни, скорочення, виправлення правопису, без окремого порозуміння.

Коли протягом двох місяців від одержання рукопису Редакція не повідомила автора, що його працю вставлено в чергу для уміщення, він повинен або взяти з редакції свою працю, або прислати марки на повернення поштою, бо Редакція не приймає на себе обов'язку переховувати та повертати авторам рукописи не прийняті до друку, а також оригінали статтей надрукованих.

Друкується перший випуск наукового щорічника, присвяченого дослідам примітивної культури та її пережиткам на Україні, студіюванню української соціяльної преісторії та народної творчости в соціологічному освітленні:

Примітивне громадянство та його переживання на Україні.

(Розвідки, матеріяли, анкети, бібліографія).

В книгарнях Державного Видавництва України продаються отсі томи

Історії України-Руси

акад. М. Грушевського:

I, II, III, IV, V і VIII ч. 1, 2, 3 (до 1650 р.)

Приготовляється нове видання тому VI і VII, а також черговий том, дев'ятий, присвячений Хмельниччині (1650—1657).

Ціна 1 крб. 25 к.

№ 1971.

